

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Աղոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-քանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Աղոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2006 թ.

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանճնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մաղոյան Ա. Գ.,

Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ն. Աղոնցի Երկերի երկրորդ հատորում զետեղված են բանասիրությունյան խնդիրներին նվիրված նրա հիմնական աշխատությունները: Աղոնցը գիտությունյան ասպարեզ իջավ իբրև բանասեր: Նրա առաջին հետաքրքրությունները վերաբերում էին հայ հին մատենագրությունյան նշանավոր, միևնույն ժամանակ առեղծվածային դեմքերին՝ Փավստոս Բուզանդ, Անանուն, Կորյուն, Եզնիկ Կողբացի, Մովսես Սորենացի, Մովսես Կաղանկատվացի և ուրիշներ: Իրեն հատուկ եզակի աշխատասիրությունյամբ, տաղանդի ուժով ու լայն հմտությունյամբ կարողացավ լուծել բազմաթիվ առեղծվածներ, նորովի մեկնաբանել հայ հին մատենագիրներին շատերի անձն ու գործերը և իր թանկագին ու մնայուն նպաստը բերել հայ պատմա-բանասիրական մտքին:

Բանասիրական բնույթի աշխատություններն առանձին՝ հատուկ հատորով, հրատարակելու անհրաժեշտությունը մեզ հուշել է ոչ միայն գրական ժանրը, այլև հանգուցյալ հայագետի կամքը: Դեռևս 1930-ական թվականների վերջերին «Մելգոնյան ֆոնդի» Գործադիր հանձնաժողովի (Փարիզ) կողմից Աղոնցը առաջարկություն էր ստացել հատորներով վերահրատարակելու «Հայրենիք» և այլ ամսագրերում լույս տեսած աշխատությունները: Բազմազբաղ պատմաբանը ձեռնամուխ է լինում ապագա հատորների նյութերը դասակարգելու և դրանք խմբագրելու աշխատանքներին: 1940 թ. ապրիլի 15-ին Գարեգին Հովսեփյանցին ուղղված նամակում Աղոնցը խոստովանում է. «Թեև առանձին տրամադրություն ու ժամանակ չունեի վերստին նայել, ուղղել սխալաչատ գրություններ, բայց ստիպվեցա անել»: Ցավոք, աշխատանքներն ընդհատվեցին: Ծանր հիվանդությունը հնարավորություն չտվեց ավարտին հասցնելու ծրագրվածը: Իսկ ծրագրել էր ամբողջ առկա նյութն ամփոփել երեք հատորներում՝

1. Պատմականք. Հայոց պատմությունյան վերաբերյալ հոդվածներ,
2. Բանասիրականք, մատենագրականք,
3. Հայ-բյուզանդական դեմքեր¹:

¹ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի դիվան, Գարեգին Հովսեփյանցի ֆոնդ, Հավաքածու № 7, ց. 1, գ. 336, թ. 31:

Աղոնցի թողոնում առկա է երկրորդ՝ «Բանասիրականք»-ին վերաբերող նյութերի մի անավարտ թղթապանակ: Այն ամփոփում է հետևյալ իննը գրությունները.

ա) Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը,

բ) Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու,

գ) Հայր Ն. Ակինյանի պատասխանին պատասխան,

դ) Ղևոնդ և Խորենացի,

ե) Փոքր Սոկրատի հեղինակը,

զ) Մլբեի Ավետարանի գրություն տարին,

է) Փղոսկրյա Ավետարանի արվեստը,

ը) Քննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Աղոնցի: Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Հոգևոր կեղրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը,

թ) Նոր հայերենի քերականություն¹:

Բացառությամբ վերջինիս, մյուսները մաս են կազմում սույն հատորի, ինչպես նաև համաբնույթ 24 այլ աշխատություններ, որոնք վատահ ենք, որ հիմնականում, եթե հանգամանքները չխանգարեն, տեղ պիտի գտնեն այդ թղթապանակում: Նշելի է, որ Երկերի սույն հատորում ղետեղված 32 ուսումնասիրություններից 22-ը Մայր Հայրենիքում լույս է տեսնում առաջին անգամ:

Բանասիրություն խնդիրներին նվիրված Ն. Աղոնցի աշխատությունները կարևոր ներդրում են հայագիտության ասպարեզում:

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

¹ Համազգայինի Բեյրութի գրական պաշոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պաշարան I, գրոց Բ, թղթածրար 4:

ՄԱՇԹՈՑ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Հայ գրի և գրականության հիմնադիրների կյանքը ծանոթ չէ այն չափով, որքան արժանի էին նրանք հիշողության իրենց մեծ գործով: Լրիվ չեն տեղեկությունները մասնավաճառ այն նշանավոր մարդու մասին, որ առաջինն է զգացել սեփական գիր ունենալու պահանջը և հիմը ձգել ազգային դպրության:

Ջարմանալին այն չէ, որ հետինները՝ ժամանակի խրամատով անջատված, չգիտեին սքանչելի գյուտի և նրա մեծ վաստակավորի պատմությունը: Նույնիսկ ժամանակակից Կորյունը չի կարող պարծենալ առանձին գիտությամբ: Թեև Մաշթոցի ձեռնաստիճանն աշակերտը և նրա կենսագիրը. նա գրերի մասին շատ բան չգիտե, գոնե շատ բան չի պատմում: Նրան հետաքրքրում է կարծես ոչ այնքան գյուտը, որքան Մաշթոցի քարոզչությունը և այն էլ Հայաստանի ծայրագավառներում և Աղվանից, Վրաց աշխարհներում: Այս հանգամանքն ընդունակ է իրավամբ կասկածներ հարուցանելու: Մակայն մեր նպատակը չէ Կորյունի գործը քննել:

Հույն և լատին հին հիշատակարաններում կան քանի մի ակնարկներ և տեղեկություններ, որոնք, որքան և դիպվածական և հատուկտոր, բայց և այնպես անսպասելի լույս են ցողում Մաշթոցի և յուրայինների կյանքի մի կարևոր շերտի վրա: Գուցե և նրանք թույլ տան բարձրացնելու այն քողը, որ թվում է թե ձգված է Կորյունի երկի մեջ ոչ միայն Մաշթոցի այլ և իր՝ Կորյունի որոշ գործունեության վերա:

Հույն եկեղեցու պարծանք Փոռ պատրիարքը, հայտնի է, քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ մեծ երախտիք ունի շնորհիվ իր հռչակավոր «Գրադարանի»: Նրա փառքին մասնակից ենք, ի դեպ էլ ասել, հայերս, քանի որ Փոռի երակների մեջ վազում էր առատորեն հայի արյուն, որովհետև Արշավիր պատրիկի քեռորդին էր: Ընթերցասեր պատրիարքը կազմել էր հին հեղինակների ճոխ ժողովածու, որի շնորհիվ նորա տունը կիրթ հասարակության կենտրոն էր: Նա սովորություն ուներ կարդացած գրքերի մասին հաշիվ գրել, նշանակելով նրանց բովանդակությունը երբեմն համառոտ, հաճախ մանրամասն: Այս կերպով կազմվել է նրա «Գրադարան» աշխատությունը (1), որն ամփոփում է մոտ 300 հեղինակություն: Կան գործեր, որ

կորել են, զոնե մինչև այժմ չեն հայանվել. նրանց թիվը քիչ չէ և շատերի մասին գաղափար ունենք միմիայն լուսամիտ պատրիարքի աշխատության շնորհիվ:

Ահա այդ Քրադարանում է, որ Փոռը հիշում է Թեոդորոս Մոսկովիտացու կամ Մամուսուտացու, ինչպես մերոնք էին ասում, մի գործը հետևյալ խոսքերով, որ բերում ենք ամբողջապես, բնագրի հետ տարով և բառացի թարգմանությամբ:

Bib. Photii (Migne, Patrologia Graeca, t. 103, col. 281)

Θεοδώρου πρεσβυτέρου

Թեոդորոս Երեցի

περὶ τῆς ἐν Περσίδι μαγικῆς ἐν
λόγοις γ'.

Աեցնօթի Բիբլիոթարիոն Պեոծօրոս
քերի տիշ ըն Պերսիժի մադիկիշ կալ
տիշ ղի տիշ էսեբեիաշ ժիափօրօն
էն լօգօիշ տրիսի.

Պրօսփօնեի ժէ օտօշ իրօշ Մօս-
տօւսիօն Էշ Դրմենիաշ օրմօւմենօն,
քարեփիսկօքօն ժէ տղքօնօն.

Կալ ըն մեն տօւ քրօտօւ լօգօւ
քրօստիժեալ տօ միարժօն Պերսօն
ժօղմա օ Չարօժիշ Էիշղղիշօտօ,
ղիտօ քերի տօւ Չօրօւօմ, ժն օրքղղօն
քօնտօն Էիշօղղի, ժն կալ Դօղղն
կալեի կալ օտօ սքենժօն, ինօ տէղղ
Օրմիսժօն, էտեքն Էկեիօն կալ տօն
Տօտօնօն. Կալ քերի օտօն օիմօմիշօն.

Կալ օքլօշ տօ ժսսեբեժ կալ
օքերիսկօքօն ժօղմա կօտօ լէշին
Էքժեիշ օնօսքեւօշէի ըն տօւ քրօտօւ
լօգօւ.

Էն ժէ տօիշ լօիքօիշ ժսի լօգօիշ
տօ քերի տիշ էսեբօժ ժերքեալ
քիստեւօշ, օքժօ տիշ կօսմօղղօնիաշ
օրքօմենօշ, կալ քերի օտօշ տիշ
քօրիտօշ օմօիւշ կալ Էքիտրօքօժղն
ժիելժօն.

**Յաղօգս որ ի Պարսս մոգութեան, ի
ճառս երկու.**

Կարղացել են Թեոդորոսի գիրքը «Յա-
ղօգս որ ի Պարսս մոգութեան եւ զինչ է
քարեպաշտ հաւատոյ զանազանու-
թիւն յերկու ճառս»:

Ուղղված են նրանք առ Մաստուրիոս
ժագունով Հայաստանից և ինքն քոր-
եպիսկոպոս:

Առաջին ճառում խոսում է պարսից
պիղծ կրոնի մասին, որ ավանդել է
Չարաղը, այն է Չրվանի մասին, որին
ամեն բանի սկզբնապատճառ է դնում և
որին անվանում է նաև բախտ: Եվ թե
ինչպես զոհում էր, որ ծնի Որմզդին,
բայց ծնում է նրան և սատանային:
Նաև նրանց արեմաղծության մասին:

Մի խոսքով ամբարշտ և գարշելի
կրոնը մեջ քերելով բառաբառ հերքում
է առաջին ճառում:

Իսկ մնացյալ երկու ճառերում
մեկնում է քարեպաշտ հավատի էու-
թյունը, սկսելով աշխարհի արարչու-
թյունից, խոսելով նույն կերպ, թեև
անցողակի նաև շնորհի մասին:

Οἷτος ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας εἶναι δοκεῖ τὴν δὲ γὰρ Νεστορίου αἴρεσιν καὶ μάλιστα ἐν τῷ τρίτῳ λόγῳ κρατύνων προαναφωνεῖ ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν ἀμαρτωλῶν ἀποκατάστασιν τερατεύεται.

Այս Թեոդորոսը քվում է որ Մոպսուեստացին է, որովհետև Նեստորի աղանդի մասին մանավանդ երրորդ ճառում հաստատապես նախաքարոզ է լինում, այլև մեղավորների վերականգնման մասին է քանդագուշում:

Այս տողերը խիստ քանկարժեք են հայ գրականության համար: Կարևոր է Թեոդորոսի երկի ոչ միայն բովանդակությունն ինքն ըստ ինքյան, այլ և նորա հասցեն: Բովանդակությանը կդառնանք ուրիշ առթիվ մի այլ հոդվածում¹: Այժմ կանգ առնենք երկրորդ կետի գրության հասցեի վրա:

Արդ հույն պատրիարքը վկայում է, որ Թեոդորոսի գիրքը գրված է եղել մի հայ քորեպիսկոպոսի համար և բարեբախտաբար չի մոռացել նշանակել նրա անունը: Արդյոք ո՞վ է այդ հայ եկեղեցականը, որի անունը հնչում է **Mastoubios**: Հիշենք, որ Թեոդորոս Մամուեստացին մեռել է 428 թվին և եպիսկոպոս էր սկսված 392 թ. մերձավորապես: Հայ դպրության ծանոթ անձը բնավ չի վարանիր **Mastoubios**-ին նույնացնելու Մաշթոցի, Թեոդորոսի ժամանակակից հայ իրականության ամենացայտուն դեմքի հետի: Հետևապես *Μαστούβιος* ուղղելու է *Μαστούζιος* կամ *Μαστούτζιος*: Անանուն հույնի *καθολικοί τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας* հոդվածում Մաշթոցի անունը հնչում է *Μαστιζτη* և *Μαστή(ν)τζη* (**Migne, Patrologia Graeca, t. 132**):

Հուշի ունենալով հայ գրականության հոր կրկնակի անունը, թերևս ոմանք զայթակղվին կարդալու *Μαστούβιος*, այսինքն՝ Մեսրոք: Սակայն, որքան հավաստի է Մաշթոց անունը, նույնքան երկբայելի է Մեսրոք, ավելի ճիշտ Մեսրոպ: Հին մատենագիրները, Կորյուն և Ղազար, գիտեն միայն Մաշթոց անունը, մինչդեռ Խորենացին է առաջինը, որ Մաշթոցի տեղ գործ է ածում Մեսրոպ: Ի՞նչ հիմ ուներ մեր Պատմահայրը, անհայտ է. մինչև խնդրի պարզելը գերադասելի է անպայման Մաշթոցը:

Նկատենք, որ թուրք Պրոկղեայ եպիսկոպոսի ունի Մաժոցը ընթերցումը, որը կարծես ավելի հին և ստույգ ձևն է և կարող է թելադրել բառի ստուգաբանական ծագումը: Եթե ընդունենք, որ Մաժոցի նախնական հնչյունը Մազդ-ոց է, ինչ որ անհավանական չէ, իրավամբ կարող ենք նույնացնել իրանական **mazd-ak** անվան հետ, հայերեն -ոց հայտնի մասնիկի հավելումով²:

¹ «Ձմեռական նշադրանք Եզնիկի մասին», Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ (պատրաստ է տպագրության) (2):

² Մաժոցը հետազայում փոխվում է Մաշթոցի, ինչպես Պրոկղի պատասխանում, «Գիրք քրոց», էջ 9. Արքահան կաթողիկոսի «Թուրք առ Կիրիոն», անդ 180. Օճնեցու «Սակս

Մաստուրիոսի քորեպիսկոպոս կոչումը չպետք է շփոթեցնեն մեզ: Թե Մաշթոցն իրոք ինչ աստիճան ուներ, հայտնի չէ, գուցե իսկապես քորեպիսկոպոս էր: Այսպես էին կոչվում այն եպիսկոպոսները, որ օրինական աթոռ չունեին և աթոռակալ եպիսկոպոսի օգնական կամ փոխանորդ էին: Բառի կազմը, ինչպես և հասկանանք *ἐπίσκοπος τῆς χώρας*, թե *ὁ ἐν χώρα ἐπίσκοπος ὢν*, իմաստը մնում է գրեթե նույնը և պատշաճավոր Մաշթոցի շրջիկ գործունեության¹: Կորյունը չէ հիշում իր ուսուցչի աստիճանը. իսկ ակումիտ տիտղոսը, ստացած Կ. Պոլսում, *ἀκοίμητος*, միայն նոր կասկածների առիթ կարող է տալ:

Եթե ճիշտ է մեր նույնացումը, առաջին անգամն է, որ երևան է գալիս հայ լուսավորության հոր անունը ընդհանուր գրականության մեջ (3):

Հնչական հարակցությունը չէ միայն, որ մեզ պատրում է: Կան և լուրջ պատմական հիմքեր, որ գալիս են հաստատելու մեր ենթադրությունը:

Թեոդորոսի և Մաշթոցի ժամանակակից ամենախոշոր երևույթը ընդհանուր եկեղեցական կյանքում Եփեսոսի ժողովն է: Մամուեստի եպիսկոպոսը թեև թողել էր այս աշխարհը ժողովից երեք տարի առաջ, բայց իր անվան կշիռով և մտավոր ժառանգությամբ կենդանի մասնակից էր գալոց վեճերին երկար ժամանակ:

Եփեսոսի ժողովի շուրջը ծագած հուզումներն արձագանք գտան և Հայաստանում: Պայքարող կողմերն առանձին արժեք էին տալիս հայերի բռնելիք դիրքին և աշխատում էին գրավել նրանց համակրությունը: Ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ կար վայրկյան, երբ հայերը կարծես թե հանրական ուշադրության կենտրոնն էին: Ազգային հիշողությունը պահել է միայն խուլ շշուուցն եղելությանց, որոնց մասին որոշակի ճառում են օտար աղբյուրները:

Եփեսոսի ժողովը փակեց իր նիստերը 431 թվի հունիսի 26-ին Նեստորի դատապարտումով և աքսորով: Չի կարելի ասել, սակայն, որ սուրբ հայրերի հավաքական որոշումը սանձահարեց կրքերը և նրանք վերադարձան իրենց տեղերը խաղաղության ձիթենիով: Տարիներ էին պետք, մինչև որ բորբոքված ուղեղները հովանային ընդհանուր խաղաղության տենչով: Կովող

ժողովոց», անդ, 220. Գագիկի «Թուրք առ Ռոմմանոս կայսր», անդ, 296:

Մույն անունը կրում է և Ներսես կաթողիկոսի ժամանակակից հայ եպիսկոպոսներից մինը՝ «Մաշդոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս», անդ, 70, 73 և այլն:

Մաշդոց, դառնում է Մաշթոց, դ > թ, 2-ի ազդեցությամբ: Ոց մասնիկը ծանոթ է և այլուստ, ինչպես Տիր-ոց, Բաք-ոց: Մաշթոցի խմամությունը Mazda-ի հետ ավելի քան հավանական է Մաշդ-ոց և Մաժդ-ոց և Մազդ-ոց ձևերի հաջորդական ձայնափոխությամբ:

¹ Հայտնի է Ղազար Փարպեցու գանգատը, որ նրան «այլ ե քորեպիսկոպոս ոք չարար» թող թե «ձկտեցուցանել յեպիսկոպոսութիւն». տես «Պատմութիւն և Թուրք Ղազարայ», Վենետիկ, 1873, էջ 587:

ուղղութեանց պարագլուխները՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրացին և Հովհաննես Անտիոքացին մեծ ճիգերից հետո համոզվեցին հաշտութեան գալ փոխադարձ զիջումների գնով: Հաշտութունը կայացավ 433 թվին մարտ ամսին: Այս կարևոր դեպքն իսկ չգալեց հուզումները: Անհաշտ տարրերը շարունակեցին հակառակությունները, կազմելով երկու կողմերի ծայրահեղ թևերը: Նրանց ոգին էր կյուրեղյանների բանակում Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսը և Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասը: Անտիոքյանների խմբում համառոտներն էին Կիլիկիայի եպիսկոպոսները, որոնք ժողով գումարեցին Անվարզայում և բողոքեցին կայացած միութեան դեմ¹: Ակակիոսն և Ռաբուլասը ևս, իբր հավատարիմ կյուրեղականներ, վրդովված էին, որ իրենց պետը զիջանելով մատնել է ճշմարտութեան դատը²:

Նեստորի անկումով հալածելի են հայտարարվում ոչ միայն նրա անձը, այլև գրվածները: Հակառակորդները սկսում են տարածել Դիողորոս Տարսնացու և Թեոդորոս Մամուեստացու գրությունները: Սրանք էին բանադրված վարդապետութեան բուն հեղինակները: Նեստորի հետևորդների համար սա միևնույն ժամանակ մի կողմնակի միջոց էր ցույց տալու, որ անարդարությունն է գործված իրենց ուսուցչի դեմ, քանի որ նա այլ բան չէ քարոզել, քան ինչ որ դավանել են հիշյալ հայրերը:

Երևում է, որ Թեոդորոսը առանձին հռչակ էր վայելում հայերի մոտ, այս առթիվ է, որ թշնամանող կողմերը հարկավոր են համարում դիմել հայերին: Ակակիոս և Ռաբուլաս զգուշացնում են, որ Թեոդորոսի գրվածները խորշելի են և աղանդավոր, իսկ Կիլիկիայի եպիսկոպոսները հայտարարում են, որ Ռաբուլաս անձնական ոխ ունի Թեոդորոսի դեմ:

Այդ հակասական քայլերը դժվար կացություն են ստեղծում հայերի համար: Հայ եպիսկոպոսները ժողով են գումարում և ճշմարտութունը պարզելու նպատակով որոշում են դիմել Կ. Պոլսի պատրիարքին: Երկու երեց, Ղևոնդեսոս և Աբերիոս հանձնարարական մամակով մեկնում են Պրոկղ [պատրիարքի] մոտ: Նրանք տանում են իրենց հետ մալ Թեոդորոսի գրվածներից քաղվածո կտորներ: Հայերն ուզում են իմանալ պատրիարքի կարծիքը, թե ով է արդար, Ակակիոսն ու Ռաբուլասը, թե կիլիկեցիք:

Պրոկղ ընդունելով հայ դեսպանությունը, քննում է ուշադրությամբ նրանց թղթերը և պատրաստում պատասխան: Միևնույն ժամանակ հարկավոր է նկատում դիմել Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի պատրիարքներին և խնդրում, որ նրանք ևս ստորագրեն հայերին դրկելիք պատասխանը: Պրոկղի դիմումը հատուկ մամակով տանում է Անտիոք Թեոդորոս անունով մի սարկավազ:

¹ Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, t. V, 891.

² Անդ, t. V, 860 և 998, Ակակիոսի մամակը Կյուրեղին՝ կրկնակի լատին թարգմանությամբ:

Հովհաննես պատրիարքն իր եպիսկոպոսների հավանությանը ստորագրում է թուղթը:

Մի այլ սարկավազ Վասիլ անունով նույն հանձնարարականով ուղարկվում է Աղեքսանդրիա և բերում է Կյուրեղի պատասխանը:

Մինչ այն պատրիարքն արդեն դրկած է լինում իր դավանաբանական թուղթը հայերին: Ինչպես երևում է, Պրոկղը բավականաճառով Անտիոքի վերաբերումով աճապարում է հասցնել թուղթը հայերին, առանց սպասելու Կյուրեղի կարծիքին: Բայց, անտարակույս, զգուշության համար ձեռնպահ է մնում որևէ ակնարկ անել Թեոդորոսի հասցեին:

Այս անցուղարձին վերաբերյալ վավերագրերը, դժբախտաբար, կորած են մեծ մասով: Մնացել են միմիայն Պրոկղի թուղթը հայերին՝ հույն, հայ և ասորի լեզուներով. մնացել են նաև Ակակիոսի բոթերը հայոց և նրանց պատասխանները միմիայն հայերեն:

Լատին մատենագիր Լիբերատուսը, ինչպես երևում է, ունեցել է իր տրամադրության տակ կորած վավերագրերից շատերը և չի զրացել հակիրճ, բայց բովանդակալից հաշիվ տալ իր երկի մեջ: Շնորհապարտ պիտի լինենք հեռավոր Կարթագենի եկեղեցականին, որ անտես չի արել և հայոց հարցը: Սարկավազ Լիբերատուսը հիշյալ եկեղեցու կողմից մասնակցել է իր ժամանակվա շատ ժողովների և ներկա է եղել նաև 553 թ. տիեզերական Ե ժողովին: Թեոդորոս Մամուեստացու, ինչպես և Թեոդորետոսի և Իբասի խնդիրը նույն ժողովի քննության և ապա դատապարտության առարկա եղավ: Երեք անձերը, կամ ինչպես ասվում է «Եկեղեցական պատմության» մեջ, երեք գլուխները, դատվում էին առ Նեստոր ունեցած հարաբերության տեսակետից: Բնականորեն ժողովը աչքի պիտի անցներ նրանց վերաբերյալ գրություններն ու բոթերը Եփեսոսյան վեճերի ժամանակից: Հետագայում նրանցից շատերը կորստյան են մատնվել և մասնավոր այն բոթերը, որ մայում էին հայերիս: Լիբերատուսը օգտվել է նրանցից և տեղ տվել իր երկի մեջ, որ ամփոփում է եկեղեցական անցքերի պատմությունը 428-553 թթ.: Վերև հիշեցինք, ինչ որ նա պատմում է հայոց մասին: Պիտանի ենք համարում մեջ բերել և նրա բուն խոսքերը բնագրով և թարգմանությամբ:

Liberati diaconi Breviarium, Migne, Patrologia Latina, t. 68, col. 963

Nestorii sectatores... aiebant non sapuisse nova Nestorium, sed antiquorum patrum prosecutum fuisse doctinam et in eo tantum studii gesserunt, ut ipsa eorum volumina malitiose in Syrorum linguam et in Armenorum atque Persarum transferrent.

«Նեստորի աղանդակիցները... ասում էին, որ Նեստոր նոր բան չէ քարոզել, այլ հին հայրերի վարդապետությանն է հետևել: Եվ այնքան եռանդ թափեցին, որ մինչև անգամ նրանց իսկ գրվածները չարամտորեն թարգմանեցին ասորի, հայ և պարսիկ լեզուներով:

Sed haec ubi agnoverunt Acacius Melitenensits et Rabula Edessae civitatis episcopus... scripserunt Armeniae episcopis, ne Theodori Mopsuesteni libros susciperent tanquam haeretici et auctoris dogmatis Nestoriani, insimulantibus episcopis Ciliciae Rabulam, et Acacium, quod hoc non ex charitate, sed ex emulatione atque contentione fecissent.

Congregati sunt ergo in unam venerabiles Armeniae episcopi et miserunt duos presbyteros Leontium et Aberium ad Proclum Constantinopolitarum episcopum, secundum morem, cum libellis suis, et uno volumine Theodori Mopsuesteni, scire volentes utrum doctrina Theodori an Rabulae et Acacii vera esse probaretur.

Itaque Proclus accipiens Armeniae episcoporum libellos et illud Theodori volumen, diligentius utraque examinans, tomum Armeniis scripsit et destinavit, in quo posuit, ad interimendas Nestorianorum versutias, qui duas in Christo inducunt personas, «unum de trinitate incarnatum», quem et direxit Joanni Antiocheno per Theodorum diaconum suum, continentem subter capitula ab haereticis prolata; expe- tens ab eo, pro communi fide servanda, ut cum suo concilio eum susciperet et sub- scriberet.

Բայց երբ այս իմացան Ակակիոս Մելիտինացին և Եղեսիայի [քաղաքի] եպիսկոպոս Ռաբուլասը... գրեցին հայոց եպիսկոպոսներին, որ չընդունեն Թեոդորոս Մամուեստացու գրքերը, իբր հերձվածողի և նեստորյան վարդապետության հեղինակի: Մինչդեռ Կիլիկիայի եպիսկոպոսները ամբաստանում էին Ռաբուլասին և Ակակիոսին, որ նրանք այդպես են վարվել ոչ սիրուց, այլ նախանձից և չարությունից դրդված:

Արդ՝ ժողով են գումարում հայոց պատվաբժան եպիսկոպոսները և երկու երեց են ուղարկում Ղևոնդեոս և Աբե-րիոս, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսի՝ Պրոկլի մոտ, ըստ սովորության, իրենց քղթով և Թեոդորոս Մամուեստացու գրվածով, կամենալով վերահասու լինել, արդյոք ո՞րն է ընդունելի, իբր ճշմարիտ, Թեոդորոսի, թե Ռաբուլասի և Ակակիոսի ուսմունքը:

Այսպես Պրոկլը ստանալով հայ եպիսկոպոսների թուղթը և Թեոդորոսի գրվածը, ուշի ուշով քննեց երկուսն էլ, և հետո մամակ գրեց հայերին, որի մեջ ի ջնջումն նեստորականների նեհությունների, որոնք «գերկուս ի Քրիստոս մուծանին անձինս», դրոշմում է՝ «մինն յերրորդութենէ մարմնացեալ»: Պրոկլը մամակն ուղարկում է Հովհաննես Անտիոքացուն իր Թեոդորոս¹ սարկավագի ձեռքով, որը պարունակում էր նաև քաղվածներ հերետիկոսներից, և խընդրում էր նորանից, որ հանում ընդհանուր հավատի պահպանության նա իր եկեղեցու հետ պաշտպան կանգնի և ստորագրի:

¹ Հովհաննես Անտիոքացին Պրոկլին գրած մամակում անվանում է սարկավագին Թեոդորոսին (diacono Theodosio), P. G., 65, col. 877:

Joannes autem et qui cum eo erant congregati episcopi, legentes tomum et ejus laudantes compositionem, subscripserunt in eo et Proclo transmiserunt...

Sed Basilius quidam diaconus sumens tomum Procli quem Armeniis scripserat, Alexandriam venit et Armenorum libellos suis libellis annectens, obtulit Cyrillo ejusdem urbi antistiti...

Itaque Basilius diaconus Constantino-polim veniens libellos composuit et archiepiscopo Proclo porrexit, associans cuncta quae ante hac Cyrillo archiepiscopo obtulerat.

Proclus vero iam destinaverat tomum suum Armeniis, in quo tomo nullam facit de Theodoro reprehensionis mentionem.

Quod cognoscens Basilius scripsit libellum in quo docuit libros Theodori vitandos, sicut Arii et Eunomii blasphemias...

Post haec autem occasione accepta surxerunt quidam monachi ab Armenia Apollinaris sectatores duo vel tres (sicut refert Joannes Antiochenus in epistola sua) portantes excerpta capitula, ut dicebant, de libris Theodori Mopsuesteni, vel aliorum sanctorum patrum, qui in illo tempore, sicut diximus, contra Apollinarem scripserant: et intrantes regiam civitatem et multorum sordidantes auditum calliditate sua omnia perturbabant.

Deinde circumeuntes totius Orientis civitates et universa monasteria, damnanda esse cum auctoribus clamabant accusantes ea Nestoriam sensu fuisse conscripta: «quia si Nestorius juste damnatus est, damnentur et ista, dicebant, cum suis auctoribus».

Հովհաննեսն իր ժողովական եպիսկոպոսների հետ միասին կարդալով Պրոկլի նամակը հավանեցին նրա շարադրվածը, ստորագրեցին և դարձին Պրոկլին:

Բայց ոմն Վասիլ (Բարսեղ) սարկավագ, վերցնելով Պրոկլի նամակը, որ գրված էր հայոց, մեկնեց Աղեքսանդրիա և հայոց թուրքն իր գրության հետ ներկայացրեց Կյուրեղին, ույն քաղաքի առաջնորդին:

Վասիլ սարկավագը վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, կազմեց մի թուրք և համձնեց Պրոկլ արքեպիսկոպոսին, կցելով նրան այն ամենը, ինչ որ դրանից առաջ ստացել էր Կյուրեղից:

Սակայն Պրոկլն արդեն ղրկել էր իր թուրքը հայերին, որի մեջ Թեոդորոսի վերաբերյալ ոչ մի հանդիմանական հիշատակություն չէր արած:

Այս բանը իմանալով Վասիլը մի թուրք գրեց, որով հորդորում էր խորշել Թեոդորոսի գրեթեց այնպես, որպես Արիոսի և Եվմոնիոսի ամբարշտությունից...

Այնուհետև առիթից օգտվելով ելան Հայաստանից քանի մի վանականներ, Ապողինարի հետևորդ, երկու թե երեք հոգի (ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Ամտիքբացին իր նամակում) և առնելով իրենց հետ քաղվածներ, ինչպես իրենք էին հավատացնում, Թեոդորոս Մամուեստացուց և կամ այլ սրբազան հայրերից, որոնք այս ժամանակ, որպես հիշեցինք, գրել էին Ապողինարի դեմ և մտնելով թագավորանիստ քաղաքը և շատերի ունկնդրությունը ապականելով իրենց նենգությունը խռովեցին ամեն ինչ:

Ապա շրջելով ամբողջ Արևելքի քաղաքները և բոլոր մենաստանները պահանջում էին, որ դատապարտվեին այն քաղվածները իրենց հեղինակների հետ միասին, հանդիմանելով, որ նրանք գրված են մեստորական ոգով «թե Նեստորը արդարացի է դատապարտված, թող դատապարտվին և սրանք պնդում էին նրանք, իրենց հեղինակներով»:

Հինք չկա բնավ կասկածելու լատին սարկավագի ճշմարտախոսությանը ոչ մի կետում, ոչ մի տողում: Ազգային աղբյուրները, որքան և պակասավոր, հաստատուն կովան են տալիս ստուգելու և լուսարանելու օտարի տեղեկությունները:

Մեկտիմի եպիսկոպոս Ակակիոսն իր թղթում գրում է՝ «Ձախի հարեալ թէ գուցէ և ի ձեր եկեղեցիս արատ գտեալ ճարակեցի, լաւ համարեցար ազդել առ ձեզ զհասարակաց աւգուտն խորհելով»: Խոսքը նետորակամտության մասին է: Թղթի վերջում պարզում է Ակակիոսն իր քայլի իսկական շարժառիթը:

«Բայց մեզ երկիւղ է, թէ գուցէ ի Թեոդորեա Մամուեստեայ ռխմանէն աշակերտեալ ոք գտցի եւ ի չար ժանգէն Նետորի ի միամիտ անձինս ազդից: Ձի գնորա մնացեալ գրեանն իբրեւ խնդիրս այս յայտնեցաւ, եւ մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ յՄփեսացոց քաղաքին եղէ. ի մի վայր ժողովել զրնաւ գրեանն եւ այրել: Արդ փոյթ լիցի ձեզ առանց պղտորութեան զհաւատսն պահել, զի կատարեալ զարդարութիւնն անապական ընկալջիք»¹:

Պրոկղ պատրիարքի հայոց համար գրած թղթի հայերեն օրինակը խրատական է: Նա ցույց է տալիս, թե ինչպես էին այլայլվում պատմական վավերագրերը, դավանաբանական վեճերի տաքացած մթնոլորտում:

Պրոկղի նամակի հունարեն բնագիրը, որ տպված է *Mansi*, 9-րդ հատորում և արտատպված *Migne*, P. G., 65, 856, հաշվում է Ա-ԺԵ գլուխ: Հայերեն թարգմանությունը, որ զետեղված է «Գիրք թղթոց» հիշատակարանում, տասնևհինգ գլուխներից պահել է միայն Թ-ԺԵ: Ասորի թարգմանությունը պահվել է Չաքարիա Հռետորի «Եկեղեցական պատմության» մեջ²: Սա ևս մեզ հետաքրքրող կետերում զանազանվում է հունարենից, բայց չի մոտենում էսպես հային: Մեր նյութը պահանջում է կանգ առնել մի վայրկյան այս կարևոր թղթերի քննության վրա:

Հույն բնագիրը վերջին ԺԵ գլխում ասում է. *ταῦτα δὲ πρὸς τὴν ὑμετέραν ἐπεστείλαμεν ἀγάπην ἐκ τῶν ὑμετέρων προτραπέντες λιβέλλων, ὧν πρὸς ἡμᾶς διεπέμψασθε, φήσαντες λυμεῶνάς τινὰς καὶ τερατολόγους ἀνθρώπους ἑαυτοὺς ἐπειφρῆσαι τῇ ὑμέτερα χῶρα βουλομένους διὰ πονηρῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀντισιθέσεων τῆς ψευδωνύμου γνώσεως διαστρέφειν τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀμαγγάνευτον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κάλλος.*

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 14-15:

² «Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor», ed. Ahrens u. G. Krüger, 1899, Teubner-ի շարքում: Անգլերեն թարգմ.՝ «The Syriac Chronicle of Zacharia of Mytilene», ed. Hamilton and Brooks, 1899.

Հայը թարգմանում է «Եւ զայս ամենայն զի գրեցաք. առ ձեր սէր այդր, զի լու եղև մեզ եթէ արք ոմանք ժանդախասւք, ցնորախասւք անկան ի յաշխարհ այդր եւ կամին ժանդաժուտ¹ իմն գրովք, հակառակութեամբ ստաբան իս կտախորհուրդ գիտութեան² խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ զանմեքեմայ, զուղղափառ գեղն հաւատոյն»³:

Բնագրի ընդգծված տողերը, որ նշանակում են. «գրում ենք դրոված ձեր թղթից, որ դրկել էիք մեզ», թողնված են հայ թարգմանության մեջ: Հունարենից երևում է, որ պատրիարքի գրությունը մի պատասխան է այն դիմումին, որ արել են հայերը: Մինչդեռ հայն այնպես է ձևացնում, իբր պատրիարքից է ծագում նախաձեռնությունը, որը լսելով՝ «լու եղև մեզ», հավատին սպառնացող վտանգը, հարկ է տեսել զգուշացնել թղթով հայերին:

Ասորի թարգմանությունը ևս ձգած է հիշյալ տողերը, բայց չի փոխարինել ուրիշ բանով: Ասորին նայում է թղթի վերա իբրև մի կարևոր դավաճանական գրության և հանել է այն տողերը, որպեսզի թղթին ընդհանուր բնավորություն տա և ոչ լոկ հայկական: Երևի, նույն նպատակով է, որ մի կողմ է նետել և սկզբի ներածական խոսքերը.

1. Οὐ μετρίως ἀδελφοί, συνέχειν ἡμῶν τὴν ψυχὴν καὶ τὸν λογισμὸν τυράννω λύπη καὶ ἔτρωσεν ἡ ψῆμη τῶν νεαρῶν τῆς ἀπάτης ζιζανίων, ἅπερ ἔναγχος τῆ ὑμετέρα πανούργως ἐπέσπειρε χῶρα ὁ κοινὸς τῆς φύσεως ἐχθρὸς.

Հայերենի մեջ ևս պակասում են այս խոսքերը, ինչպես և հետևյալ ութ գլուխները և նրանց փոխարեն գտնում ենք հայ ինքնասիրությունը շոյող առաջաբան: Թվում է, որ և այս կետում օտար ձեռք է սահել Պրակդի թղթի վերայից:

Բարեբախտաբար «Կնիք հաւատոյ» կարևոր գործը, որ վերջերս լույս տեսավ Էջմիածին, լրացնում է թերի գլուխներից Գ-Թ և պարզում է առաջաբանի ծագումը: Սակայն պիտի խոստովանենք, մեր կասկածները դեռ չեն փարատվում ողջովին:

Նոր ստանալով շնորհակալությամբ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից «Կնիք հաւատոյ» [գիրքը] (4) և ծանոթանալով հ. Ա. Վարդանյանի հոդվածին («Հանդես ամսօրյա», 1921 թ.) շնորհիվ հայր Համազասպ Ոսկյանին, չենք կարող անպայման հարիլ այն կարծիքին, որ պաշտպանում է Կարապետ եպիսկոպոսն իր ներածության մեջ և որին համամիտ է հ. Վարդանյանը (5):

¹ Թորին. ժանդաժող = πονηρός, գոր հ[այր] Ա. Վարդանյան ուղղել է ժանդաժուտ, «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», 1913, էջ 422 և «Հանդես ամսօրյա», 1920:

² Թորին. գիտութեամբ, ուղղելի է գիտութեան = γνώσεως:

³ Չուղղափառ ὀρθόδοξον, թե պետք է կարդալ հաւատոյն դեղն:

Վերջինս ընդունում է, որ Եզնիկի «Առ Սուրբ Սահակ Հայոց հայրապետ եւ առ Սուրբ Մածոթոց մեղայականը» թղթերի անկումով կամ ետևառաջությամբ խառնվել են Պրոկղի թղթին և կազմել մեկ ամբողջություն ու Եզնիկ անունն էլ տեղի է տված Պրոկղի: Միանգամայն հնարավոր է:

Սակայն խնդիրն այն է, որ Եզնիկի թուղթը գրված է մինիսյան Մաշթոցին, ինչպես վկայում է «Կնիքը» («գոր գրեաց ի Կ. Պոլիս առ երանելին Մաշդոց», էջ 130) և հաստատում է թղթի ոճը, ուր խոսում է եզակի դեմքով («աղաթից քոց [ինա աղաթիւք քոյ] տեառն սրբութեան» ընթերցումը գերադասելի է քան «աղաթիւք ձեր», տես «Կնիք», էջ 130): Հետևապես, քանի որ Պրոկղի խառնակված թուղթը սկսվում է Եզնիկի Առաջաբանով, պետք էր սպասել, որ վերնագիրը ևս լիներ Եզնիկ առ Մաշդոց:

Մյուս կողմից Եզնիկի թուղթը հասարակ մեղայական չի եղել: «Կնիքի» մեջ նորա անունով մի դավանաբանական հատված կա (էջ 51), որ հավանորեն առնված է նույն առ Մաշթոց թղթից: Երևում է, որ նրա թուղթը անդրահիկ հաշիվ է այն խնդիրների, որոնց համար հայերը սպասում էին Պրոկղի գրության: Գուցե և Եզնիկն է վերջինս բերողը և թարգմանիչը (ուրիշ տեղ մկատել ենք թղթի «աչք բժաբեր» նախադասության նմանությունը «Ընդդեմ աղանդոցի» սկզբի «զաղտն եւ զբիժն» և այլն):

Եզնիկի և Պրոկղի թղթերը սերտորեն կապված են միմյանց և բնավ արհամարհելի ենթադրություն չէ, որ մեկի առաջաբանը կամավ կցվեր մյուսին մի ամբողջություն կազմելու և Պրոկղի բերանը դնելով Եզնիկի խոսքերը Սահակի և Մաշթոցի հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Ավելորդ կասկածամտություն չէ, քանի որ օտար միջամտության հետքերը Պրոկղի թղթում անուրանալի են: Ուշագրավ է այս տեսակետից և նրա վերջաբանության մի կտորը, որ չկա հումարեմում, և ուր հիշվում են Նեստորիոսն և Թեոդորոսը («ես մի ի նզով ի դժոխս կործանեսցի»): Այս խորք հավելումը արդյոք նույն եզնկյան թղթից չէ՞ առնված: Ինչ և լինի նրա ծագումը, անպայման, միտումնավոր հավելված է¹, որ նպատակ ունի ընդառաջ գնալ Սահակի և Մաշթոցի պատասխան-թղթի մի կարևոր կետին:

Սրանք իրենց պատասխանում նախ հավատացնում են, որ միջոցներ են ձեռք առնված մուլտրության դեմ. «թղթոյդ տրտամակից եղեալ... յամենայն տեղիս որ շուրջ զմեք բնակեալ էին յղեցաք, մեծ եւ պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենեւին զայդպիսի բարբարոսս (երևի

¹ Ն. Ջնդյան, որ ըստ հ[այր] Վարդանյանի (ՀԱ, 1921), հրատարակել է Պրոկղի թուղթը 1890 թվին «Պատկեր» թերթում, կարծում է, որ հավելվածը պատկանում է Լիբերատուսի մոտ հիշված Բարսեղ սարկավազին: Բարսեղը հայ շրջաններից մոտ մարդ է. նորա ազդեցությամբ կարող էր Եզնիկ հիշել այն անունները, որից այնպես խուսափում էր զգուշավոր Պրոկղը, եթե ընդունենք, որ հավելվածը Եզնիկից է առնված: Այս մտքով իրավացի է Ջնդյանի կարծիքը:

բորբորիս), մի ընդունել ամենևին զվնասաբեր կորստական մուրական հերեսիութեանն վարդապետութիւնն»¹:

Իսկ թղթի վերջում հայտարարում են. «Եւ որ Թեոդորեայ Մամուեստացոյ աշակերտեալք իցեն առ ժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ աստ չեւ է յայտնեալ, ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտութեան, ի հարկէ ջան լիցի մեզ խլել զխոչն, եւ զգայթակղութիւնն զայն ի միջոյ ի բաց կորուսանել»²:

Օտարոտի են Թեոդորոսի հասցեին ուղղված խոսքերը: Երևում է, որ որոշ հարցի պատասխան է: Մակայն Պրոկղի թղթում այդպիսի հարց չկա, և Թեոդորոսի անունը չի հիշվում: Ակամայից կասկած է ծագում պատասխանի հարազատության դեմ: Ավելի ճիշտ ասած, քվում է թե ուրիշ թղթի պատասխան է, հարմարեցրած Պրոկղի թղթին:

Եվ հիրավի: Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսի «Թուղթ առ սուրբ Սահակ հայոց հայրապետ» գրության մեջ, կարդում ենք.

«Բայց մեզ երկիւղ է, թէ զուցէ ի Թեոդորեայ<յ> Մամուեստեայ ուսմանէն (յօրին. ռիսմանէն) աշակերտեալ ոք գտցի եւ ի չար ժանգէն Նեստորի ի միամիտ անճինս ազդիցէ. զի զնորա մնացեալ գրեանն, իբրեւ խնդիրս այս յայտնեցաւ, եւ մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ յԵփեսացոց քաղաքին եղել ի մի վայր ժողովել զբնաւ գրեանն եւ այրել»³:

Անտարակոյս, Ակակիոսի այս երկյուղն է այն խնդրելի կետը, որ պարտավորեցրել է հիշյալ վիճելի պատասխանը: Ուրեմն Պրոկղի թղթի պատասխանը նկատի ունի Ակակիոսի և ոչ Պրոկղի թուղթը:

Մեզ հասած է, սակայն, և Ակակիոսի թղթի պատասխանը: Խնդիրն այն է, որ այդ պատասխանը ոչնչով չի զանազանվում այն թղթից, որ կրում է «Պատասխան թղթոյն Պրոկղի» վերնագիրը: Միևնույն գրության կրկնակի պատճեններ են ըստ էության: Տարբերությունն այն է, որ Պրոկղի պատասխանի մեջ մուծված է մի հատված, բաղկացած զլիսավորապես հավատո հանգանակից: Բացի դրանից Թեոդորոսին վերաբերյալ կետը Ակակիոսի պատասխանում համառոտ է և առանց անվան հիշատակության, այսպես. «Այլ յաղանդոյն որ գրեցէր զարշե՛լ, առ ժամանակս ի շնորհս Աստուծոյ, այսպիսի ինչ չեւ է հասեալ. ապա եթէ իցէ ինչ ծածկեալ ի ժանգոյ անտի, ի հարկէ ջան լիցի խլել զխոչն ի միջոյ»⁴:

Կարելի էր կարծել, որ միևնույն թղթի օրինակներն, որքան և անպատեհ,

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 10:

² ԱճՊ, էջ 13:

³ ԱճՊ, էջ 15:

⁴ ԱճՊ, էջ 18:

դրված են և՛ Պրոկղին, և՛ Ակակիոսին: Բայց քանի որ վերև պարզեցինք, որ Պրոկղի թուրքն հետևանք էր հայոց դիմումի և իբր դավանաբանական ճառ հավատո մասին, *περὶ πίστewος*, թերևս պատասխանի պետք չուներ, մնում է ենթադրել, որ թուրքը սկզբնապես միայն Ակակիոսի համար է եղել պատրաստված: Հետագայում նույն օտար ձեռքը, որ Պրոկղի թղթին այն ձևն է տալիս, իբր թե նա է առաջին գրողը և հայերը՝ նրան պատասխանողը, նույն ձեռքը հարկադրվում է կազմել կեղծ պատասխան առ Ակակիոս թղթի հետևությամբ:

Այս տեղի է ունեցել Կոմիտաս [կաթողիկոսից] առաջ, քանի որ «Կնիք հաւատոյ» - ն արդեն ծանոթ է Սահակի և Մաշթոցի պատասխան թղթին¹: Արդյոք այս միջոցի՞ն է մուծված և վերոհիշյալ հավելվածը Պրոկղի թղթի վերջաբանության մեջ, որպեսզի արդարացվին Սահակի և Մաշթոցի պատասխանի ակնարկները Թեոդորոսի հասցեին: Եզնիկի և Պրոկղի թղթերի խառնումը պատահական, թե դիտավոր Կոմիտասից հետո է: Եթե ընդունենք, որ դիտավորյալ է, հավելվածը պիտի վերագրել այն ձեռքին, որ խառնել է հիշյալ թղթերը, վերցնելով այն Եզնիկից²:

Թեոդորոսի անվան հանդեպ որոշ նրբանկատությունը հասկանալի պիտի լինի, մանավանդ եթե չնոռանանք նրա մերձավոր ծանոթությունը Մաշթոցի հետ:

Մեզ հետաքրքրող թղթերի վերա նկատելի է VI դարի դավանաբանական վեճերի հեռավոր ստվերը: Հայտնի է, որ Եփեսոսի ժողովի գործերը ևս զերծ չեն Ե տիեզերական ժողովի շնչից: Վեցերորդ դարի առաջին կիսում, երբ Հայ եկեղեցին մարտնչում էր նեստորականության դեմ, քնավ ցանկալի չէր ցույց տալ, որ Նեստորի ուսմունքը հայտնի էր հայերին՝ տակավին հայ դպրության արշալույսին: Միանգամայն խոտելի պիտի թվեր Մաշթոցի և կան Սահակի ծանոթությունը Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոսի հետ:

Ակակիոսի և Պրոկղի պատասխան թղթերում մեղմացրած են այն տեղերը, ուր խոսքը Թեոդորի և Նեստորի մասին է: Ինչպես վերև բերած կտորներից կարելի է տեսնել, միանգամ խոստովանում են նեստորականների գործունեությունը, ասելով, որ ամեն կողմ մարդ է ուղարկված «մեծ եւ պատուհասալից պատուիրանաւ մի լսել քնաւ ամենեւին զայդպիսի բարբարոսս»: Իսկ մյուս անգամ կարծես ժխտում է. «ի շնորհացն Աստուծոյ

¹ «Կնիք հաւատոյ», Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 129:

² Հ[այր] Ա. Վարդանյան իր ընտիր սրբագրության մեջ հանում է քնազրից միանգամայն «Թեանց եւ Մարեթոնեաց» կան «Մաթեայ եւ Մարաթովզայ» առեղծվածային անունները: Թվում է թե վաղաժամ է: Երկու անգամ կրկնվող անունները կարող են, եթե պարզվեն, թերևս ժամանակագրական նշանակություն ունենալ: Մարաթոնը Նիկոմեդացի եպիսկոպոս էր և Մակեդոնի հետևողը, ուստի և երբեմն նորա անունով է կոչվում Մակեդոնի աղանդը, ինչպես վկայում է Սուրբատես, «Եկեղեցական պատմություն», II, 45: Διὰ καὶ Μαραδονιανοῦς καλοῦσιν αὐτοῦς. Հիշում է նաև Հովհան Ոսկեբերան. "Αριος, Εὐνόμιος, Μαραδώνιος, *Migne*, P. G., t. 59, col. 569.

այնպիսի ինչ սատ չի էլ յայտնեալ», ավելացնելով զգուշությամբ «ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտեղութեան»:

Ակակիոսի երկրորդ թուրքն, ուղղված հայ նախարարներին, վկայում է, որ արդարև նեստորական քարոզը մուտ էր գործել Հայաստան: «Աղաչեմք, մի որ զձեզ խաբեցէ, - գրում է Մելիտինի եպիսկոպոսը, - մի՛ պատուակամութիւն երեսաց, մի՛ բազմութիւն, մի՛ թողացուցուք զճշմարիտ հարցն կրաւնս եւ զհաւատ որով հաւատացայքն, որով ապրեցայքն, զայս հարկեցայ գրել առ սէր ձեր. զի ի զալ առ մեզ սիրելեաց մերոց երիցանց Հռմայ, Զոթայ, Անճնայ, պատմել մեզ զբարի գործսն զոր գործիցէք, զի զգրեալսն **Դիողորի** կապեցէք, կնքեցէք: Արդ մի որ հաւանեցուցէ զձեզ տալ անդրէն զայնոսիկ, որք փութով եւ ախորժալով ստանան զայն ի կործանումն ստացաւդաց նոցա եւ յաւղաց. զի եթէ Նեստորիոս վերացաւ յամենայն եկեղեցեաց, զիա՞րդ **Դիողոր**<ի>ն զիրքն եւ ուսումն (յօրին. խումն) ընդունելի իցէ, որք զնոյն միտս եւ վնասակարութիւն ունին»¹:

Դիողորոս Թեողորոսի ուսուցիչն է. վերջերը նրան ևս հայտարարեցին եկեղեցական հայրերը մեղապարտ նեստորականութեան համար: Սակայն Ակակիոսի ժամանակ կասկածի տակ էր բռնված Թեողորոսը: Սորա մասին էին գրել հայերին, թե՛ Ակակիոսը և թե՛ Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասը: Այս երևում է ոչ միայն Ակակիոսի քանիցս եղած թղթից, այլ և Լիբերատուսի վկայությունից, որ բերեցինք վերև: Թեողորոսի տեղ Դիողորոսի հիշատակությունը արժանի է ուշադրության:

Դառնանք այժմ Կորյունին, Մաշթոցի կենսագրին: Կորյունին քաջ հայտնի է Թեողորոս Մամուեստացու անվան շուրջը հարուցած աղմուկը: «Յայն<մ> ժամանակի, - պատմում է Կորյունը, - բերեալ երևեցան Հայաստան աշխարհին զիրք սուտապատումք, ընդունայնախաւս աւանդութիւնք ամն ուրումն Հռոմնի, որում Թեոդ<որ>իոս անուն: Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետաց եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազգ ամենին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ եւ Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին, զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ»²:

«Այր ոմն Հռոմն Թեոդիոս անուն», որ իրավամբ ուղղելի է Թեողորոս (թերևս ձեռագրի Թեողորոս սխալ ընթերցմամբ Թեոդիոս) ոչ այլ որ է եթէ ոչ Մամուեստա հայտնի եպիսկոպոսը:

Այս մասին կասկած լինել չի կարող: Օտար աղբյուրներից հայտնի

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 21:

² Կորյուն, Պատմութիւն վարուց և մահուան Սրբոյ Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ բարձմանչի, Վենետիկ, 1894, էջ 40-41:

փաստերը, որոնց վերա ծանրացանք վերև, հաստատում են Կորյունի խոսքերը, այլ և նոր լույս են սփռում հայ հեղինակի կցկառուր տեղեկության վերա: Մյուս կողմից Մաշթոցի աշակերտի և կենսագրի կարծես ակամա խոստովանությունը Թեոդորոսի մասին նշանակալից է և վկայում է հօգուտ *Μαστούβιος* -ի առաջարկած սրբագրության:

Կորյունի երկը քննության պետք ունի, որ թողնելու է ուրիշ անգամվա, որպեսզի չշեղվենք մեր անմիջական խնդրից: Նկատենք, սակայն, որ Մաշթոցի կենսագիրը շատ հեռու է բավարարելու այն պահանջներին, որոնք կարելի է առաջադրել մի աշակերտի, որ գրում է իր ուսուցչի կյանքը: Կորյունը, որքան ճոռոմաբան, նույնքան սակավագետ է: Գուցե և ավելի զիտե, քան հայտնում է մեզ: Խոստմնալից Առաջաբանը, ուր ուզում է մավել «գիսմատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն», մնան է շքեղ մուտքի, որ տանում է մի խեղճ տմակ: Ուստի և վերջաբանությունը, ուր հայտարարում է, որ «ոչ էթ է ի հին համբաուց տեղեկացեալ» մատենագրում է, այլ «որոց մեր իսկ ականատես եղեալ», թողնում է բոլորովին հակառակ տպավորություն:

Ականատեսից շատ ավելի կարելի էր սպասել, մանավանդ, այնպիսի խնդրում, ինչպես է հայ գրի և դպրության ծագումը: Մաշթոցն ավելի քան արժանի էր, որ երախտապարտ սերունդը զիտենար նրա կյանքը և նշանավոր հղացման մանրամասնությունները:

Դժբախտաբար, Կորյունի պատմությունից հետո էլ գրերի գյուտը մնում է գաղտնի: Մաշթոցին տանում է Կորյունը ասորական քաղաքները, Ամիդ և այնտեղից Եդեսիա, և ուրիշ քան չէ ասում նրա ճանապարհորդության և կամ նրա ելքի մասին, քան այն, որ Եդեսիայում երկար տքնությունից հետո նրան «պարգեւէր վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերեն լեզուին»:

Եդեսիայից գնում է Մաշթոց Սամոսատ, որպեսզի Հռոփանոս ոմն հմուտ գրիչի օգնությամբ «գամենայն ընտրութիւնս նշանագրոցն... յօրինեալ եւ յանկուցեալ» ի թարգմանություն դառնա:

Սամոսատից գալիս է նորեն Եդեսիա և տեղվույն եպիսկոպոսի թղթով իր նորագյուտ տառերով վերադառնում Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վռանշապիոյ արքային Հայոց»: Ղազար Փարպեցու զիտելով, Վռանշապուհ գահ էր բարձրացել պարսից Շապուհ [III] թագավորի օրով (383-388). Կորյուն, աներկբա, այլ կարծիք ունի հիշյալ թագավորի ժամանակի մասին, քանի որ պարզ հայտնում է. «դպրութիւն հայոց յութերորդ ամէ Զազկերտի առեալ սկիզբն»: Հազկերտն թագավորել է 399 թվին (պարսկական տարին սկսում էր օգոստոսի 14-ին). ուրեմն, ութերորդ տարին գալիս է 406 թ. օգոստոսի - 407 թ. օգոստոսի:

Սակայն և այս քվի արժեքը նսեմանում է և գրեթե ոչնչանում, երբ Կորյունը հավատացնում է, որ Մաշթոցը «երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի ի քաղաքս երկուց ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի եւ երկրորդն Ամիդ անուն, ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բարիլաս անուն եւ երկրորդին Ակակիոս»:

Արդարև, արտաքին աղբյուրներից քաջահայտ է, որ Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոսն էր մոտավորապես սկսած 419/ 420 թվականից: 420 թվին իբրև նույն քաղաքի եպիսկոպոս ներկա էր Եսաիրայահի ժողովին¹: Թեոդոսիոս կայսեր և Վռան թագավորի զինական բախումների ժամանակ Ակակիոսը հանդիսանում է նաև իբրև քաղաքական գործիչ և 422 թվին կայսեր կողմից Վռամի մոտ դրկվում և թերևս որոշ դեր ունենում խաղաղության դաշինք կնքելու նույն թվին (Մուկրատ, Եկեղեցական պատմություն, Է, 21):

Ինչ վերաբերում է Բարիլասին, սա ոչ այլ ոք է եթե ոչ Եղեսիայի հռչակավոր Ռաբուլ(աս) եպիսկոպոսը. և ուրեմն՝ Բարիլաս ուղղելի է Ռաբիլաս:

Սա եպիսկոպոսական աթոռի վերա էր 412-435²: Եփեսոսի ժողովի մասնակից էր. սկզբում Հովհաննես պատրիարքի, այսինքն՝ նեստորականների բանակում, բայց հետո՝ 431-432 թվին անցավ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու կողմը, ինչպես պատմեցինք վերև:

Եթե Մաշթոց Ամիդում ներկայացել է Ակակիոսին և Եղեսիայում Ռաբուլասին, այդ կարող էր լինել 420 թվից ոչ առաջ և ոչ ուշ, քան 435 թիվը: Եվ եթե իրավ այդ ճանապարհորդության հետ է կապված տառերի գյուտը, ակներև է, որ նա չէր կարող տեղի ունենալ Հազկերտի ութերորդ տարին - ժամանակական անհեթեթություն:

Գարձյալ Կորյունը պատմում է, որ Մաշթոցը ցանկանալով մոր գյուտի բարիքը տարածել և Հայաստանի հումական բաժնում, ստիպված է լինել գնալ կայսեր մոտ թույլտվություն խնդրելու: Եվ զարմանալի է, որ հետը առնում տանում է «գրագմութիւն աշակերտացն ի քաղաքն Մելիտիմացոց եւ յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակակիոսն կոչէին. եւ գլխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն, որում Ղեւոնդէոսն կոչէին»: Իսկ ինքը Դերջանա Գնիթ եպիսկոպոսի հետ ուղևորվում է մայրաքաղաք և «մտեալ առաջի պատուական աթոռոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն եւ հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին»:

¹ Chabot, Synodicon Orientale, p. 276. հմմտ. Labourt, Le Christianisme dans l'empire perse, p. 101.

² Ըստ «Ժամանակագրութեան Եղեսիոյ», Ռաբուլաս աթոռ է նստել 723 թվին Մելիկյան - 412 և մեկնել է 746 թ. 8 օգոստոս - 435 թ. 8 օգոստոս, «Chronique d'Edesse», Texte und Untersuchungen. Harnack, IX, 1.

Մելիտինի եպիսկոպոս Ալկալիոսը նույն անձն է, որի մասին խոսեցինք վերև, ջերմ կյուրեղական և անվեհեր պայքարող Եփեսոսյան վեճերի ժամանակ Անտիոքյան կուսակցության դեմ: Հիշեցինք նրա թղթերը հայերին: Այն գիտնականները, որոնք ամեն կերպ աշխատում են Կյուրեղին քարշել դեպի քաղկեդոնականություն, չեն վարանում Ալկալիոսին իր անհողողող հետևողականության համար անվանել միաբնակ:

Հները ամենայն դեպքում այլ կարծիք ունեին նրա շիտակ գործունեության մասին. և նրա ուղղամտության փայլուն վկայականն այն է, որ թե՛ հույն և թե՛ լատին եկեղեցին տոնում են նրա հիշատակը սրբերի շարքում, առաջինը՝ ապրիլի 17-ին *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου, ἀρχιεπισκόπου Μελιτηνῆς, τοῦ θαυματουργοῦ*, իսկ երկրորդը՝ մարտ ամսի 31-ին, նաև սեպտեմբերի 15-ին:

Գ. Պոլսի պատրիարք Ատտիկոսը մեռած է 10 հուլիաների 425 թ.: Ասել է թե Մաշքոցը այնտեղ պետք է եղած լինի 425 թվից առաջ, և ուրեմն առաջին այցը Ամիդ և Եղեսիա ընկնում է ոչ միայն 435 թվից, այլ և 425 թվից առաջ: Ի միջոցի 420-425 տարիների Մաշքոց դառնում է Հայաստան և «հասնալ ի նոր քաղաքն յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

Այնուհետև «երկու երանելիները», Մաշքոց և Սահակ սկսում են պարապել թարգմանությամբ «ըստ յառաջագոյն սովորութեան»՝ «որոց դարձեալ դէպ լինէր, - պատմում է Կորյուն, - եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել ի կողմանս ասորոց ի քաղաքն Եղեսացոց, զՅովսէփ եւ երկրորդն Եզնիկ յԱյրարատեան գաւառէն ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց գաւանդութիւնս հայերէն գրեալս դարձուցեն: Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցան և կատարեալ զիրամանսն եւ առ պատուական հարսն առաքեալ զնային ի կողմանս յունաց, ուր եւ ուսեալք եւ տեղեկացեալք թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին:

Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս յունաց որ եւ **Ղեւոնդես** առաջնոյն անուն էր եւ երկրորդին **Կորիւն**ս եւ մատուցեալ յարէին յԵզնիկն իբրև առ ընտանեզոյն սննդակից ի Կոստանդինական քաղաքին եւ անդ միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյիցն զլսնդիրն վճարէին: Որոց յետ այնորիկ հաստատուն արինակալք աստուածատուր գրոցն եւ բազում շնորհագիր հարց յետ այնր աւանդութեամբք եւ Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնալք գային երեւելով յաշխարհին Հայոց եւ առաջին դե՛կին հարցն զրերեալ կտակարանսն եկեղեցւոյ սրբոյ»¹:

¹ Կորյուն, էջ 33:

«Յետ այնորիկ» և «յետ ժամանակի» անորոշ դարձումները ցույց են տալիս, որ կամ պատմիչն անգետ է և կամ չի ուզում ճշգրիտ լինել որևէ դիտավորությամբ:

Ղևոնդի և Կորյունի երթը Կ. Պոլիս կայացած պիտի լինի Եփեսոսի ժողովից հետո. և ոչ շատ ուշ, քանի որ նորա որոշումները տակավին չէին հասել հայերին և Ղևոնդն ու Կորյունն էին, որ բերեցին: Տեսանք, որ Լիբերատուսը հիշատակում է երկու հայի առաքումն ի Կ. Պոլիս Պրոկղ պատրիարքի մոտ, որոնց անուններն են Ղևոնդեսու ու Aberium. վերջին անունն, անշուշտ, աղավաղված է: Հայր Մ. Չամչյանն ուղղում է «Աբրահամ» առանց որևէ հիմքի¹: Մեզ թվում է, որ Լիբերատուսի հայտնի դեսպանությունը նույնն է, ինչ որ հիշում է Կորյունը և որին մասնակցել է ինքը: Ոչ միայն ժամանակը, այլ մանավանդ Ղևոնդի անունը երաշխավորում են մեր վարկածի հավանականությունը:

Ղևոնդը Վարդանանց պատերազմի հռչակավոր երեցն և մահատակն է: Պատգամավորության երկրորդ անձը, որ ըստ Կորյունի, ինքն է, հետևաբար, նույնանուն է Լիբերատուսի Aberium-ի հետ: Ինչպես մեկնել Կորյուն և Aberium անվանց հարաբերությունը, դժվար է գուշակել: Լիբերատուսի աղբյուրը Եփեսոսի ժողովի արձանագրություններն են և Կյուրեղի մամակները՝ հիշատակարաններ, որոնք գրված են եղել հունարեն: Արդ Կորյուն գրված *καυριον* նախընթաց *και* շաղկապի ազդեցությամբ *λεοντιον και καυριον* կարող էր դիպվածով կորցնել սկզբի հնչյունը, dittographie թվելով գրչին: Հնագրության տեսակետից անհնար չէ մակ. սկզբի *ko* կամ *kau*-ի իբր *ave* թյուր ընթերցումը: Լատինն ուրեմն, կարդացել է *abe* փոխանակ *ave*<*kau*:

Թերևս առարկվի, որ Կորյունի ասելով նրա և Ղևոնդի հանձնարարական էր հոգալ հոգևոր պիտոյից խնդիրն և «աստուածատուր գրոց հաստատուն օրինակ»-ը, մինչդեռ Լիբերատուսի հիշատակած դեսպանությունը դավանաբանական լուրջ հարցի համար էր. Կորյուն, եթե մասնակից էր, չէր կարող անգիտանալ և ուրեմն ավելի ստույգ տեղեկություն պիտի սպասեինք նրանից:

Արդյամբ իրավունք ունինք կասկածելու Կորյունի ճշմարտախոսությունը, ավելի ճիշտ ծածկամտությունը: Եզնիկ և Հովսեփ Եղեսիայից անցել էին Կ. Պոլիս և դեռ այնտեղ էին, երբ եկան Ղևոնդ և Կորյուն: Ի՞նչ պետք կար նոր մարդ դրկելու հեռավոր մայրաքաղաքը Սուրբ Գրքի ստույգ օրինակը բերելու համար: Բավական էր պատվեր ուղարկել Հովսեփին և Եզնիկին, մանավանդ որ ուրիշ նպատակ էլ չունեին սրանք, եթե ոչ

¹ Միքայել Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վեներտիկ, 1784, էջ 527:

թարգմանական գործունեություն: Ակնհայտնի է, որ նոր դեսպանությունը մի այլ առաքելություն պիտի ունեցած լինի: Եզնիկին հարելը և «միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյից զխնդիրն վճարել»-ը զուցե խուլ ակնարկ է և ընդհանուր բնորոշում այն հանձնարարության, որի մասին խոսելի լուր աշխարհի անպատեհ է համարում մեր պատմիչը:

Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեփեսոսյան տրամադրության: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր: Մենք տեսանք, որ Եփեսոսի ընդդիմադիր ուժերը կենտրոնացան Անտիոքի աթոռի շրջանում, գլուխ ունենալով պատրիարքին: Հայերը որոշակի բռնել էին Կյուրեղի կողմը: Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսը, որ երևում է և ծագումով մոտ էր հայերին, վճռական դեր ունեցավ և այս խնդրում՝ հավատ ներշնչելով իր հայրենակիցներին, նա նպաստեց մեծապես Կյուրեղյան հոսանքի հաղթանակին: Հայ եկեղեցու Եփեսոսյան դավանանքի հիմը դրվեցավ, որ այնուհետև մնաց անսասան դարերի ընթացքում: Ոչ միայն Կյուրեղին նրա անմիջական մասնակցության, այլ և Մելիտինի նշանավոր եկեղեցականին և նրա ջանքերին է պարտական Հայ եկեղեցին իր դավանաբանական խարիսխը:

Թեթևամտություն կլիներ կարծել Լիբերատուսի հետ միասին, թե անգիտություն էր պատճառը, որ հայերը դիմեցին Պրոկղին: Տարածայնությունները անխուսափելի էին նաև հայոց մոտ մույն Եփեսոսյան վեճերի շուրջը: Հայաստանի հարավային մասերը, շնորհիվ խառն ազգաբնակչության, ունեին նաև ասորի եպիսկոպոսներ, այսինքն՝ հպատակվում էին Տիզբոնի եկեղեցուն: Աղձնեից, Մոկաց աշխարհների կողմից հիշվում են ներկայացուցիչներ Ասորի եկեղեցու սկզբնական ժողովներից. այսպես 420 և 424 թվականների գումարումներին ներկա էին Դանիել եպիսկոպոս Աղձնյաց աշխարհից, Ատտիկոսը՝ Մոկաց և մույնիսկ Հայաստանից՝ ոմն Արտաշահր եպիսկոպոս (Chabot, Synodicon Orient.): Այս աթոռները վարչապես կապված էին այն եկեղեցու հետ, որ հետո նեստորականության միակ ապաստարանը դարձավ: Սրանց ազդեցությունը բավական էր, որ ուներ որոշ տրամադրություն ընդդեմ Եփեսոսի: Թվում է, որ կար և ուրիշ հանգամանք՝ մույն տրամադրությունը գորացնելու համար:

Ռարուլաս և Ակակիոս, Լիբերատուսի ասելով, զգուշացնում էին հայ եպիսկոպոսներին, որ չընդունեն Թեոդորոսի գրվածները: Ի՞նչ գրվածների մասին է խոսքը: Կորյունը հաստատում է, որ իրավ Թեոդորոսի «գիրք սուտապատում բերեալ երեսեցան Հայաստան աշխարհի»:

Երբ Նեստորիոսի գրքերը արգելվեցան կայսերական հրամանով *imperiali lege prohibitum*, ըստ մույն լատին պատմիչի, նրա հետևողները սկսեցին

տարածել Թեոդորոսի և Դիոդորոսի գրվածները, թարգմանելով ասորի, հայ և պարսիկ լեզուներով: Կայսերական օրենքը հրատարակվեցավ ի հյուպատոսության Թեոդորոսի XV և Վալենտիանոսի IV data III non. august. ըստ cod. Theod. և III calend. august. ըստ cod. Just., որ է 435 թ., 30 հուլիս. Պրոկոզի թուրքը հայերին կրում է նույն տարեթիվը՝ 435 թ. (consul. Theod. XV et Val. IV): Ենթադրենք, որ պատրիարքական թուրքը նույն տարվա վերջին ամսին է դրկված: Օգոստոսից-դեկտեմբեր, քանի մի ամսվա ընթացքում անհնար էր թարգմանել Թեոդորոսի գրքերը, դրկել հայերին, որպեսզի այդ հետևանքով Ռաբուլաս և Ակակիոս գրով զգուշացնեին աղանդամիտ գրքերից, և հետո հայերը ժողով գումարեին և դիմեին Պրոկոզին և պատասխան ստանային:

Պարզ է, որ խնդիրը նեստորականների նորաթարգման գրքերի մասին չէ: Պետք է ենթադրել, որ Թեոդորոսի գրվածները հայտնի էին հայերին մինչև Եփեսոսի վեճերը, և հայտնի էին այնպիսի պայմաններում, որ նպաստավոր էին նրա հեղինակության և անհանգստացուցիչ Եփեսոսյան հավատի պաշտպանների համար, որպիսիք էին Ռաբուլաս և Ակակիոս:

Արդ ով, եթե ոչ Ռաբուլաս և Ակակիոս, պետք է գիտենային, որ Թեոդորոս գրագրություն է ունեցել հայ լուսավորության հոր հռչակավոր Մաշթոցի հետ: Թեոդորոսը մեռած է 428 թվին և եպիսկոպոս էր 392 թվից, նա ժամանակակից է բառի բուն մտքով Մաշթոցին: Ազգային գիր և գրականություն ստեղծելու մեծ մտքով հափշտակված հայ վարդապետը, որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտինե, Ամիդ, Եդեսիա, Սամոսատ, այցելել ծանոթացել էր և Ակակիոսին, Ռաբուլասին, մյուս Ակակիոսին, Մելիտինեի եպիսկոպոսի, այլ և Սամոսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել նույն շրջանի ամենից հեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հոր Թեոդորոս Մամուեստացուն: Իր ճոխ գիտության համար նա արժանացել էր Polyhistor = Բազմավեպ հնչյուն: Անակնունելի չէ բնավ, որ Թեոդորոսի ծանոթ հայազն եպիսկոպոս Մաստուրիոսը լինի Մաշթոցը:

Մի բան, սակայն, վրիպելու չէ ուշադրությունից: Թեոդորոսը գրել է Մաստուրիոսին իր քահանայության ժամանակ. *Θεοδώρου πρεσβυτέρου* է ասված խորագրում: Բարեբախտաբար Թեոդորոսի կյանքը բավականին ծանոթ է: Թեոդորետոսի ասելով («Եկեղեցական պատմություն», Ե, 39), Թեոդորոս մեռել է 78 տարեկան հասակում, և եպիսկոպոս էր 36 տարի, այն է սկսած 392 թվից: Իսկ քահանա է ձեռնադրված 383 թվին. 392 թվին Դիոդորոսի աջակցությամբ ստանում է Կիլիկիայի Մամուեստա քաղաքի եպիսկոպոսական աթոռը: Այսպիսով նրա երեցությունը ընկնում է 383-392 տարեշրջանը: Հետևապես այս տասնամյա միջոցին պետք է գրած լինի Մաշթոցին:

Թեոդորոսի աշակերտն էր Ռուփին(ոս) անունով քահանա, որ 399 թվին Հռոմ մեկնեց և այստեղ ծանոթանալով Պելագիոս քահանային, նորա միջոցով պելագիական կոչված վարդապետության իսկական հիմնադիրն եղավ: Պելագիականները շեշտում էին իրենց հոգևոր կապը Թեոդորոսի հետ:

Մեզ թվում է, որ այս Ռուփինոսը ուրիշ անձն չէ, եթե ոչ այն գրիչ Հռուփանոսը, որը հիշվում է գրերի գյուտի պատմության մեջ: Եթե Թեոդորոսի աշակերտը իբրև սուկ գրիչ մասնակցում է գյուտին, հարկավ, նրա ուսուցիչն ավելի շոշափելի նպաստ պիտի բերած լիներ նույն խնդրին:

Թեոդորոսի քահանայությունն անցել է Անտիոքում, իր ծննդավայրում: Նրա դասընկերն էր և մտերիմը հռչակավոր Հովհան Ոսկեբերանը, որ քահանա էր միևնույն Անտիոքում: Խորենացու հիշած գանգատը հույների կողմից, թե ինչու հայերը Ոսկեբերանին չեն դիմել, գուցե և դողանք է այն իրողության, որ Թեոդորոսի և Ոսկեբերանի շրջանումն է, որ Մաշթոց հաջողել է հայ գրերի գյուտը և հետագայում, ոմանք Թեոդորոսին էին վերագրում, ուրիշները՝ Ոսկեբերանին այդ մեծ շնորհը:

Սրանով ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383-392 տարիների տասնամյա միջոցը: Տեղը չէ կանգ առնել մեր այս ենթադրության վերա և նրա հավանականության հիմները մեջ բերել: Հայ գրերի ծագումը մութ է և ոչ ոք հանկարծակի չպիտի գա մեր ենթադրության հանդեպ (6):

Մեր անմիջական նպատակի համար բավական է նկատել, որ Թեոդորոսի սկզբնական ծանոթությունը Մաշթոցի հետ կարող էր տեղի ունեցած լինել վերջնիս տքում որոնումների ճանապարհի վերա:

Թեոդորոսը հայանի էր իր բեղմնավոր գրչով: Մի շարք գրվածներ, ուղղված են եղել հերձվածների դեմ. Որոզիենս, Արիոս, Եվմոմիոս, Մակեդոն, Ապոդիմար, հրեա և հեթանոս ուսմունքները բուրն էլ առիթ են տվել նրան բանակովի ասպարեզ իջնելու:

Այս տեսակ գրութեանց կարգին է պատկանում և այն, որ ուղղված է եղել Մաստորիոս հայ քորեպիսկոպոսին: Երկու ճառը նվիրված է եղել հավատո խնդիրներին *τὰ περὶ τῆς εὐσεβοῦς πίστεως*: Նեստորական ոգի է շնչելիս եղել մանավանդ վերջին ճառը, ինչպես շեշտում է Փոտը:

Նույն Փոտը ծանոթ է մի ուրիշ գրության, ուր Թեոդորոսը *τὸ Νεστορίου δόγμα εἰ καὶ πρὸ Νεστορίου ὑπῆρχεν ὑπερευγόμενος*, այսինքն՝ «Նեստորիոսի դավանանքն էր որձկում, թեև նրանից առաջ էր ապրել»¹:

Եկեղեցու հայրերը իրավունք ունեին կասկածելու, որ հայերը կարող էին վարակված լինել Թեոդոր[յան]-Նեստորյան խմորով:

Թեոդորոսը լավ ծանոթ էր Ռաբուլասին: Սկզբում նիզակակից էին:

¹ Photii Bib., 38. Θεοδώρου Ἀντιοχείως «ἐρμηνεία τῆς πίστεως» P. G., t. 102, col. 70.

Մամուեստայի եպիսկոպոսը թև մեռած, մասնակից էր Եփեսոսի վեճերին: Ռաբուլասը լքեց թեոդորականների դասը 431 թվի ձմեռը և անցավ հակառակ բանակը: Նա էր, որ մերկացրեց Թեոդորոսի այսպես ասած նեստորականությունը:

Բնական էր սպասել, որ Ռաբուլասը պետք է հորդորեր և հայերին խորշել Թեոդորոսից և նրա գրքերից: Անտարակույս գիտեր, որ անգոսնելի այրը, որ տակավին երեկ խոշոր դեմք էր, որոշ հռչակ և հեղինակություն ունի հայերի մոտ, Մաշթոցի հետ ունեցած գրության հետևանքով և նրա դեռ թարմ հիշողությամբ:

Հաջորդ անցքերը ցույց տվին, որ իրոք դյուրին չէր վարկաբեկ անել Թեոդորոսին: Հայ եպիսկոպոսները փոխանակ խոնարհելու տիեզերական ժողովի որոշման առաջ, հարկավոր են համարում հավաքական խորհրդածությանը մարդ ուղարկել Կ. Պոլիս և տեղը իրազեկ լինել ճշմարտության:

Պրոկղ իր պատասխանում քաշվում է տալ Թեոդորոսի ամուրը. նրա փափկանկատ լռությունը, որ շեշտում է հարցի ցավոտ կողմը, հարկավ կրքերը մեղմացնելու համար էր: Հայ տարածայնությանց և վեճերի վախճանը մոտեն հայտնի չէ: Գիտենք միայն, շնորհիվ նույն Լիբերատուսի, որ 2 թե 3 հայ վարդապետ կատաղի քարոզ սկսեցին ընդդեմ Թեոդորոսի: Նրանք շրջում էին ամենուրեք Թեոդորոսի գրքերից քաղվածներ ձեռքերնին և պահանջում էին դատապարտություն: Լիբերատուսը նրանց անվանում է Ապոդիմարի հետևորդներ, սակայն, լատին եկեղեցականի բերանում և Ե ժողովից հետո, այդ համագոր է ջերմ կյուրեղականի: Մոլեռանդ հակաթեոդորական վարդապետները, բացահայտ է, որ այն հոսանքի ներկայացուցիչներն են, որ հաղթող է հանդիսացել Հայաստանում:

Ոչ միայն Պրոկղի, այլ և Վասիլ սարկավագի թուղթն թեոդորոսի, ուղղված հայերին, անշշանակ չեն անցել հայ վեճերի հետևանքի համար:

Եփեսոսյան դավանանքը հաղթանակեց: Այս առթիվ հայերը վերստին պատգամավորություն են ուղարկում մայրաքաղաք առանձին հանձնարարականով Պրոկղ պատրիարքին, ինչպես և գրում են Աղեքսանդրիոս Կյուրեղ եպիսկոպոսին: Լիբերատուսի թերի հաղորդագրությունն այս անցքերի մասին լրացնում է մի կարևոր հիշատակարան, որ դիպվածով պահվել է Ե տիեզերական ժողովի արձանագրությունների մեջ:

Այս ժողովի հինգերորդ նիստում կարդում են Կյուրեղի և Թեոդորոսի քաղվածներին կից և մի հատված՝ «Ex libellis porrectis a presbyteris et diaconis qui transmissi sunt ab episcopis et clericis et monachis et caeteris Magnae Armeniae et Persidis et aliis gentibus»¹:

¹ Mansi, IX, col. 240.

Հանճնարարական մամակի հետ պատգամավորությունն ուներ *impia capitula* Թեոդորոսի, որ ներկայացրին Պրոկղին, ինչպես պատմվում է նույն հիշատակարանում՝ «*porrecta sunt autem et impia capitula ex Theodori codicibus sanctae memoriae Proclo ab Armeniis*»: Խոսքն այն քաղվածի մասին է, որը հիշում է և Լիբերատուսը *excerpta capitula* կոչելով:

Migne արտատպելով հիշյալ վավերագրերը Mansi-ի IX հատորից զետեղել է Պրոկղի «Առ Հայս» թղթից առաջ¹ ինչպես երևում է շփոթելով երկրորդ դեսպանության թուղթը առաջին դեսպանության թղթի հետ: Տեսանք, որ Ղևոնդի և Աբերիում-Կորյունի դեսպանությունը ևս ուներ *libellum* պատրիարք Պրոկղին ներկայացնելու: Այդ թուղթը մեզ չի հասել: Ե տիեզերական ժողովի արձանագրությունների մեջ պահված հիշատակարանը պատկանում է երկրորդ դեսպանության: Արդարև Լիբերատուսի մի կոչումը, որ գտնում ենք այս հիշատակարանում, հաստատում է մեր կարծիքը, որ կարևոր է անցքերի հաջորդականությունը ըմբռնելու համար:

Լիբերատուս վկայում է, որ 2-3 հայ վարդապետները շրջելով ամբողջ Արևելքը պահանջում էին, որ նեստորամիտ հայերը, մման Թեոդորոսի և մյուսների, նզովվին, և բերում է նրանց խոսքը:

«*Quia si Nestorius iuste damnatus est, damnentur et ista, dicebant, cum suis auctoribus*». Այս կոչումը նայում է *ex libellis porrectis* հատվածի հետևյալ տողերին՝

«*Et sicut domino placuit condemnari manifeste et nominatim in Epheso ab universali Synodo sacrilegium Nestorium, si per vos etiam antea condemnatum sine nomine, sacrilegiorem in varia impietate Theodorum nominatim condemnari et eos qui secundum impiissimam eius expositionem hactenus in Syria et Cilicia sapiant et docent*».

Լիբերատուսը, կրկնում ենք, ի նկատի ունի այս տողերը: Ստորագծած բառերը, որ մի պարզ ակնարկ է Պրոկղի հայոց գրած դավաբանական թղթին, ուր հերքվում է Թեոդորոսյան տեսություններն առանց անունը տալու, ինքն ըստ ինքյան բավական են հաստատելու, որ հիշյալ թուղթը ծագում է երկրորդ դեսպանությունից: Կյուրեղ-Թեոդորոսյան վեճերը վերջացնելուց հետո հայերը լայն քարոզչություն են սկսում Եփեսոսյան դավանանքի օգտին, և Լիբերատուսը չի չափազանցում, երբ ասում է, որ հայ վարդապետները աղմկում են ամբողջ Արևելքը: Նախքան Կ. Պոլիս գնալը հայերը դիմել էին անձամբ, թե գրով Աղեքսանդրիո Կյուրեղ եպիսկոպոսին, ինչպես վկայում են իրենք՝

«*Sicut in nostris contra Theodorum et scripta eius libellis ad Alexandrinum episcopum Cyrillum diximus et in his quae ad vestram dicimus beatitudinem*».

¹ Migne, P. G., 65, col. 855.

Հայերը, ինչպես և Եփեսոսի ժողովի մյուս կողմնակիցներն, իրենց հակաթեոդորյան քարոզով այնքան հեռու էին գնացել, որ նույնիսկ նրանց պարագլուխը, Կյուրեղ եպիսկոպոսը ստիպված եղավ սաստել նրանց և ծայրահեղության առաջն առնել: Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքին ուղղած մամակում բացարձակ ընդդիմանում է, որ Թեոդորոսը և կամ որևէ ուրիշը, որ մեռած է, ամենքի և կամ բանադրանքի առարկա դառնա («neque autem de Theodoro, neque de alio quoquam qui iam defuncti sunt, scripsi tibi aut ut anathematizetur aut ut abdicetur»)¹:

Հետեփեսոսյան իրադարձումներին հայերի այնքան սերտ գործակցությունն ապացուցանում է, որ իրենց հայրենի շրջանում խնդիրն անցել է կուսակցական պայքարի բովից: Պետք է կարծել, որ ընդդիմադիր ուժերն ամնշան չեն եղել և հաղթանակ դյուրությամբ չէ տված: Այլապես դժվար թե կարիք զգացվեր դիմել օտար եկեղեցիներին և միահամուռ գործունեությամբ տապալել ընդմիշտ ռոսիսին և ամրապնդել հաղթանակը:

Լիբերատուսի ցուցումը, որ քարոզիչ վարդապետները «երկու թե երեք» (duo vel tres) հոգի էին՝ թելադրում է մի միտք, արդյոք և այս անգամ դեսպանությունը բաղկացած չէր նույն «երկու թե երեք» անձերից, որի մասին խոսում է Կորյունը: Տեսանք Կ. Պոլիս ուղարկվեցան Ղևոնդ և ինքը՝ Կորյունը և սրանց այնտեղ հարեց մակ Եզնիկը, որ Եղեսիայից մեկնել էր Կ. Պոլիս Հովսեփի ընկերակցությամբ: Ուշագրավ է, որ Ղևոնդն ու Կորյունը «մատուցեալ յարեին յԵզնիկն», պատմիչը չէ հիշում այստեղ Հովսեփին:

Թվում է, որ երկուսը պատվեր ունեին գործել Եզնիկի հետ: Չի կարելի չհամենատել այս երկու- երեք հոգուն Լիբերատուսի 2 կամ 3 անձերի հետ, որ այնքան ճշտորեն է որոշում դեսպանության կազմը:

Եփեսոսյան անցուդարձի վերա կանգ առանք ոչ միայն այն պատճառով, որ մի նոր և թանկագին էջ է բացվում Հայ եկեղեցու պատմության մեջ նրա դավանաբանական ավանդի ծագման տեսակետից, այլ և որ այդ անցուդարձը նոր լույս է ցողում Մաշթոցի և նրա կյանքի վերա: 420-435 թվերին Մաշթոցի այցը Ամիդ, Սամոսատ և Մելիտինեն որևէ աղերս չունեին և չեն կարող ունենալ գրերի գյուտի հետ: Մամկությունից հելլեն դպրության վարժ, մա պետք չունեն մակ կրթության: Եվ ոչ թարգմանչական գործը գոնե նրա համար առանձին ճանապարհորդության շարժառիթ կարող է մկատվել: Եթե գրերի առթիվ մա այցելել է հիշյալ քաղաքները և մամավանդ Եղեսիա, ժամանակակից լուսավորության կենտրոնը, հայտնի իր աստվածաբանական բարձր դպրոցով, համենայն դեպս այցը եղել է 420 թվականից շատ առաջ, 406 թ. գրերը աղեն պատրաստ էին և նրանց հոգար

¹ Migne, P. G., 65, col. 879.

վերջացած: Հավանական է, որ գրի որոնումների շրջանին մա ծանոթացել է ոչ միայն Ռաբուլասի, այլ և ավելի հռչակավոր Թեոդորոս Մամոնեստացու հետ: Անճնական ծանոթության հետևանքով է գրված և Թեոդորոսի մեզ հետաքրքրող գործը, Մաշթոցի, *Μαστούβιος*-ի հասցեին: Գրությունը տեղի ունեցած պիտի լինի մինչև 406 թիվը, հավանորեն, Թեոդորոսի քահանայության ատենով, ինչպես հիշեցինք:

Հավանական է, որ Մաշթոցի այցը ասորի եպիսկոպոսներին, որի մասին պատմում է Կորյուն, կապ ունի հավատո խնդրի հետ և մոտ է 430 թվականներին: Աչքի է ընկնում մի հանգամանք: Եղեսիայից Մաշթոց իջնում է Մամոսատ, «յորում մեծապատի իսկ յեպիսկոպոսն էս յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր»: Ջարմանալի է, որ եպիսկոպոսի անունը չի տալիս, մինչդեռ հիշում է Ամիդի, Եղեսիայի և Մելիտիների եպիսկոպոսներին հանվանե:

Մամոսատի գրչի անունը, որ է Հռոփանոս, մամանապես արձանագրել է Կորյուն: Մամոսատի եպիսկոպոսական աթոռի վերա մտած էր այն ժամանակ Անդրեսա: Սա խառն էր Եփեսոսյան աղմուկներին և գտնվում էր Հովհաննես Անտիոքացու բանակում: Աննշան ոմն չէր մեստորականների շարքերում: Համարվում էր թշմամի Ռաբուլասին, վերջինիս դասալքումից հետո. և պատմում են, որ հանդիմանական մամակ է գրել Ռաբուլասին նրա՝ Թեոդորեսոսի, կանոնավոր Նեստորականի և Կյուրեղի քաջանուն ախոյանի դեմ ելնելու համար:

Արդյոք դավանաբանական նկատումները չե՞ն, որ ծածկել են Մամոսատի եպիսկոպոսի անունը: Ռաբուլաս և Ակակիոս Կյուրեղյան հավատի սյուններ էին, և որքան ցանկալի է սրանց ծանոթությունը, նույնքան խորշելի պիտի համարվեր Անդրեսա Մամոսացին, իբր մեստորամիտ հերձվածող: Հնարավոր է, ուրեմն, որ Անդրեսաի անունը կամավ է թողած:

Կորյունը գրել է Մաշթոցի վարքը նրա մահից հետո, որ դիպավ Հազկերտ [II-ի] ըստ Ղազար Փարպեցու՝ երկրորդ տարին, մեհեկանի 13, որ է 439 թ. մարտի 17 կամ 440 թ. մարտի 18: Գրել է Հովսեփի պատվերով, որ նահատակվեց նույն Հազկերտի 16-րդ տարին, հրոտից 25, այն է 454 թ., հուլիս 25: Եվ որովհետև Կորյունը չի հիշվում V դարի շարժումներին, հավանական է, որ մեռած է մինչև Արտաշատի ժողովը, Հազկերտի երկոտասաներորդ տարին՝ 439-440 թթ.: Սորանից հիմնում է, որ Մաշթոցի կյանքը գրած պիտի լինի 440-450 տասնամյակի ընթացքում:

Սակայն չի կարելի անուշադիր թողնել, որ Կորյուն Սյունյաց Վասակի իշխանին գովելով, մեծարում է նրան այնպիսի մակդիրով, որ կասկածանքի դուռ է բաց անում: Սիսական Վասակը ոչ միայն «խորհրդական ես հանճարեղ» այլ և «յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»: Արդյոք ակնարկ չէ հետագա եղելությունների և Վասակի վարմունքի վրա:

Պետք չէ՞ ենթադրել, որ Կորյուն համախոհ է եղել վատաբախտ մարգպանին և նրա կուսակցության և ուստի անհաղորդ է մնացել շարժման: Վասակին հառաջիմացության շնորհ վերագրելով հասկացնել է տալիս, որ ապատամբության ծանր հետևանքները հեռատեսորեն կշռելով, հակառակ է հանդիսացել շարժման: Այս դեպքում Կորյունի նկատողությունը կհնչի իբր խուլ ղողանջ արդարության ձայնի, այն ձայնին, որ այնպես խեղդել են Մամիկոնյան պատմիչները՝ Եղիշեն և Ղազար:

Կորյունը գիտե Վահան Ամատունուն հազարապետի պաշտոնում, գիտե և նրա մահը. «յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր»: Եղիշեն պատմում է, ի թիվս այն անցքերի, որ տեղի ունեցան Հազկերտի 12-րդ տարին մահ հազարապետի պաշտոնանկ լինելը. «հանեալ ի գործոյն փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն»: Եթե խոսքը նույն Վահանի մասին է, նշանակում է, նրա մահը պատահել է 439-440 թթ. հետո: Հեռաբար և Կորյունի գործը ընկնում է նույն թվից հետո: Այլև Կորյունը հիշում է հայրապետական աթոռի տեղապահներ, Սահակի և Մաշթոցի վախճանից հետո, Հովսեփին «եւ այլ աշակերտ Յովնան անուն, այր իսկ սուրբ վարդապետասէր եւ ճշմարտապատում»: Սա շատ չարչարանքների է ենթարկվում Տիգրան քաղաքում հավատի համար և արժանանում է խոստովանող կոչման, և հետո «ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրն Հայոց»:

Ո՞վ է այս Հովհանը, որ անծանոթ է Եղիշեին և Ղազարին: Հայտնի է Արքահան Խոստովանողը, որ տասներկու տարվո գերությունից հետո, ազատ արձակվեցավ քրտրից: Չենք ուզում թեական մեկնությունների մեջ մտնել¹: Ով որ էլ լինի անծանոթ Հովնանը, նրա դարձը չի կարելի առաջ դնել քան Արքահանի և նախարարների արձակումը Պերոզի հինգերորդ տարին, այսինքն՝ 462 թ.: Կան նշաններ, ուրեմն, որ Կորյունը թևակոխել է V դարի երկրորդ կեսը:

Ուարուլասի մահից հետո Եղեսիայում գորանում է մեստորականների ազդեցությունը, նրա հաջորդ Իբասի օրով: Սորա մահը 457 թվին առաջ է բերում գորեղ ընդդիմություն և բոլոր մեստորական վարդապետները հալածվում են Եղեսիայից՝ Պարսից հողը: Վերջնական հարվածը դրվում է նրանց Եղեսիայի հռչակավոր, պարսկական կոչված դպրոցի, մեստորականության այդ դղյակի փակմամբ 489 թվին: Որքան թուլանում են հունական հողերում Նեստորիոսի կողմնակիցները, այնքան գորանում են նրանք պարսից իշխանության տակ, վայելելով մանավանդ Պերոզ թագավորի հովանավորությունը (457-484):

¹Այս հարցի քննության համար հիշելու է, որ «Նախադրութիւն ներքողէնի խաչին» անվավեր գրության համաձայն, Վարդանա պատերազմից հետո հայրապետությունը բաժանվում է երկուսի. «Յոնան Մանդակունի ի պարսից կողման կաթողիկոս և Գիւտ ի կողմանս յունաց»:

Եռանդուն Բարծույան կարողանում է ներշնչել Պերոզին այն միտքը, որ քրիստոնյաները երբեք սրտով չեն կաշի պարսից իշխանության և աչք չեն դարձնի կայսրերից, մինչև որ դավանանքի խրամատը չանջրպետն նրանց: Պետք է, ուրեմն առաջ տանել, խրախուսել նեստորականությունը այլադավան քրիստոնյաներին բռնի ուժով պարտավորել հարել նեստորական, իբր պետական եկեղեցու:

Պերոզի հաջորդը Վաղարշ (484-488), ինչպես Կավատ սկզբներում (488-496) բարեկամ լինելով կայսրերին դադարեցրին հալածանքը ոչ նեստորական քրիստոնյաների: Սրանց համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցան մանավանդ Ջենոն և Անաստասիոս հակաքաղկեդոնական կայսրերի օրով:

Չժբախտաբար, V դարի երկրորդ կեսի դավանաբանական ելևէջների համապատասխան արձագանքը հայ եկեղեցական կյանքում թվում է թե անհետ կորած է: Պետական իշխանության ճնշման տակ թերևս նեստորականությունն ևս աչոզ օրեր ունեցած լինի: Բարկեն կաթողիկոսին ապավինող ասորի եկեղեցականները հավատացնում էին, որ նեստորականները լուրեր են տարածում, թե հայերը նրանց հավատակից են. «Եւ այդպէս ասեն, թէ հռոմք, եւ հայք եւ վիրք և աղուանք զնոյն կանոն եւ զհաւատ ունին զոր մեքս ունինք»¹:

Այս խոսքերին, որ քարոզչական նպատակով չափազանցած են, հարկավ հավատ չի կարելի ընծայել: Բայց և չի կարելի ժխտել, որ ճշմարտության նշույլ կա այն մտքով, որ մասնակի կղզիներ են եղել: Հիրավի, ոչ միայն 424 թվի, այլ և 486 թվի նեստորական ժողովներին ներկա եկեղեցականների թվում պատահում են ներկայացուցիչներ և Հայաստանից. առաջնում՝ ոմն Արտաշահր եպիսկոպոս, երկրորդում՝ Մովսես եպիսկոպոս (Synodicon orientale): Նեստորականների ներկայությունը, քարոզը, մրցումն ու նվաճումներն առավել ևս պիտի լարեին տեղական ուժերը մոցա ընդդիմությանը և ամրակռեին այն տրամադրությունը, որ անցել էր Տփեսոսյան մաքառումների հնոցով:

Կորյունը հավատարիմ է այդ տրամադրության: Նրա գործը հակաստորական կնիք, նեստորական խորշանք ունի: Ասորական նպաստը գրերի գյուտում դիտմամբ սքողված է նրա գրչի տակ: Մուրբ Գրքի թարգմանությունը համարում է հունական բնագրից թե՛ նախնականը և թե՛ սրբագրածը Եզնիկի բերած հույն վավեր օրինակի վերա:

Ինչպես և մեկնելու լինենք Կորյունի դիրքը և հարակից խնդիրները, մի բան է հաստատում, որ Հայ եկեղեցու դավանաբանության կյուրեղյան

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 46:

խարիսխը ավանդ է Եփեսոսի ժողովից: Մաշթոց և նրա աշակերտները Ղևոնդ և թեաքար Կորյուն երևան գալով ընդհանուր եկեղեցական ասպարիզում անմիջական մասնակցություն են ունեցել ճշմարտության որոնումներին և հիմնարկել են հայ դավանաբանական շենքը: Սերունդների միշտ արթուն զգացումը, միանգամ ստացած ժառանգությունը պահելու անդրդվելի կորովը բացատրելու է ն՛ նորանով, որ նա սրբագործված է եղել հայ լուսավորության ամուլների սրբազան աջով:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթն իր բարձր իմաստով սկսվում է իրապես գրի և գրակամության շրջանից: Հայ գրի ծագումը հայտնի է և հայտնի թերևս, ավելի լայն չափով, քան հարևան ազգերի գրի պատմությունը, բայց և այնպես խոստովանելու է, որ շատ բան տակավին մութ է և շփոթ:

Անորոշ է նախ և առաջ տառերի գյուտի իսկական տարին: Կարիք չկա տնողելու հարցի պատմականը և թվելու միաժամի բանասերների կարծիքներն ու մեկնությունները: Ավելի շահական է քննել այն հիմնական աղբյուրը, որից բխում են եղած ենթադրությունները:

Հիմնական և միակ աղբյուրն են այն ժամանակագրական տեղեկությունները, որոնք գտնում ենք Կորյունի երկի վերջում: Ավելորդ չի լինի բերել ամբողջական այդ հատվածը.

«Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն (այսինքն՝ Մաշտոցի) ամբ քառասուն եւ հինգ, եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան Սրբոյն ամբ երեսուն եւ հինգ, որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յազկերտի ամս քսան եւ մի, եւ յառաջնունն ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին:

Եւ արդ առնու համար սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամեն Կրման արքայի մինչեւ յառաջին ամեն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ, եւ դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէն Յազկերտի առեալ սկիզբն»¹:

Հաշիվը պարզ է: Մաշտոցի կրոնավորության տարուց մինչև իր մահը հաշվում է 45 տարի և տառերի գյուտից մինչև դարձյալ նրա մահը՝ 35 տարի: Այլ և 45 տարին ձգվում է Կրմանի չորրորդ տարուց մինչև Հազկերտ II-ի առաջին տարին, իսկ 35 տարին բռնում է Հազկերտ I-ի ութերորդ տարուց մինչև Հազկերտ II-ի առաջին տարին:

Գծբախտաբար, պարսից թագավորների զահակալության տարիները հայտնի չեն ցանկալի ստուգությամբ, այլ միայն մերձավոր: Հազկերտ II-ի առաջին տարին համարվում է 438-439 թթ., հավանորեն սկսած պարսկական նոր տարուց մինչև նոր տարի ըստ շարժական տոմարի: Մաշթոց մտնել է մեհեկանի 13-ին, որ ընկնում է 439 թվի մարտ ամսին: Եթե Մաշթոց կրոնավորել է 45 տարի առաջ իր մահվանից, ասել է, թե կրոնավորել է

¹ Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 48:

(438/439-45) = 393/394 թթ.: Տառերի գյուտը 35 տարի առաջ՝ կգա (438/439-35) = 403/404 թ.: Կարելի է հավանական համարել 393 և 403 թվերը, քանի որ հետևյալ 394 և 404 տարիներ հաշվում են մինչև մարտ:

Կորյունի մյուս վկայությամբ 393 թիվը համապատասխանում է Վռամ արքայի չորրորդ տարուն: Ասել է, թե Կրմանի առաջին տարին 389 թիվն է: Կորյուն, հետևապես, մի տարի ուշ է դնում նրա գահակալությունը:

Կրոնավորության 45 տարիները ընդգրկում են Դիսմոնի վեց տարին և Հազկերտի 21, այլ և Վռամի 18, որ պակասում է բնագրում: Նախ Դիսմոնայ անունը ուղղելու է Կրմանայ, որ սխալ ընթերցման արդյունք է: Բանասերներին շատերը սխալ են ըմբռնում Կորյունի բնագիրը, կարծելով, որ նա Կրմանին տալիս է 6 տարի թագավորություն: Մինչդեռ վեց տարին միայն այն տարիներն են, որ մտնում են կրոնավորության շրջանը: Իսկ որովհետև վերջինս սկսվում է նրա թագավորության չորրորդ տարուց, ասել է, թե Կորյուն համարում է (4-6) 10 տարի թագավորություն. իրականին Վռամ թագավորել է 11 տարի: Այս սխալն է պատճառը, որ Կորյուն Վռամի չորրորդ տարին հաշվում է 393 թ., այն ինչ ուղիղն է 392 թ.:

Բացի Կրման-Դիսմոնի 6 տարուց, կրոնավորության շրջանն ընդգրկում է Հազկերտի 21 տարին և Վռամի 18, որովհետև ստացվում է (6+21+18=) 45 տարի: Կրկնում ենք, Կորյունի բնագրում բաց է թողած Վռամի անունը և տարիները: Վռամ գահակալել է Հազկերտ I-ից հետո՝ 420-438 թթ. և թողել է գահը Հազկերտ II-ին:

Կորյուն, այսպիսով, մի տարի պակաս է հաշվվում: Եթե ստույգ է, որ Մաշթոց կրոնավորել է Կրմանի չորրորդ տարին, ապա կրոնավորության տևողությունը պետք է համարել 46 տարի և ոչ 45՝ 392-438 թթ.:

Իսկ եթե ավելի արժանահավատ է 45 թիվը, ապա կրոնավորության սկիզբը դնելու է Կրմանի հինգերորդ տարին և ոչ չորրորդ:

Ինչ վերաբերում է տառերի գյուտի տարեթվին, երկու տեղեկությունները միմյանց չեն բռնում: Եթե իրավ է, որ գյուտը տեղի է ունեցել 35 տարի նախքան Մաշթոցի մահը, այսինքն՝ 403 թվին, ապա սխալ է մյուս վկայությունը, թե՛ գյուտը դիպավ Հազկերտի ութերորդ տարուն: Հազկերտի գահակալության առաջին տարին և 400 թվականը, որով ութերորդ տարին կգա 407 թվականին և ոչ սպասելի 403 թվին: Հակասությունը հարթելու համար մի քանի բանասերներ այն միտքն են հայտնել, թե Կորյուն Հազկերտի թագավորությունը սկսված է համարում 396 թվից և որպես թե հույն մատենագիր Ագաթիաս համերաշխ է այս կետում Կորյունի հետ¹: Կամայական ենթադրություն է, և Ագաթիասի կոչումը անհիմն է: Ուրիշ մի բանասեր

¹ Է. Դյուրրին և Մա. Մախասյանց, տես Ասողիկի ծանոթագրությունը (Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 339, ծան. 65):

վերջերս աշխատել է կնճիռը քավել, կարծելով, որ Կորյուն Կրմանին տալիս է 6 տարի թագավորություն մինչև 396 թիվը, և մնացած տարիները հաշվում է որպես թե Հազկերտի վրա¹: Այս կարծիքը հիմնված է բնագրի թյուր հասկացողության վրա: Տեսանք, որ Կորյուն Կրմանին հատկացնում է ոչ թե վեց տարի, ինչպես ամփոռձ ընթերցողը կարող է կարծել, այլ 4-6 տարի: Դժվար է հաշտեցնել անհաշտելին, այլապես քան ժխտելով երկու վկայություններից մեկն ու մեկը: Հավանորեն «ութերորդ» տարին սխալ ընթերցումն է:

2

Այսպես Մաշթոցի քահանայությունը վերաբերում է 392 թ., իսկ տառերի գյուտը 403 թ., համաձայն այն ժամանակագրական հատվածի շիտակ հասկացողության, որ գետեղված է Կորյունի երկի վերջը:

Արդյոք կարելի² է հավատ ընծայել այս թվերին. ահա մի կարևոր հարց, որ ներկա հոդվածի բուն նյութն է:

Արդեն առիթ եմ ունեցել քննելու այն թանկագին տեղեկությունը, որ պահել է մեզ Փոտ հռչակավոր պատրիարքը: Իր «Գրադարանում» [նա] հիշում է հակիրճ բովանդակությունն այն թղթի, որ ուղղված է եղել Թեոդորոս Մոպսուեստացու կողմից մի հայ քորեպիսկոպոսի, որի անունը կարդացվում է Մաստուրիոս: Այս խորթ անունը սրբագրել ենք Մաստոց, ընդունելով, որ խոսքը մեր Մաշթոցի մասին է: Ինչպես կարելի է տեսնել թղթի վերնագրից, Թեոդորոս Մոպսուեստացին գրել է այն ժամանակ, երբ ինքը տակավին երեց էր, և Մաշթոցը՝ քորեպիսկոպոս²:

Այդ Թեոդորոսի քահանայությունն ընկնում է 383-392 տարիները: Այս միջոցին է գրված թուղթը, ուր Մաշթոցն քորեպիսկոպոս է կոչվում: Հետևապես Կորյունի հատվածի վկայությունը, թե Մաշթոց կրոնավորեց 392 թ.՝ չի արդարանում:

Թեոդորոսի թուղթը մի հայտնություն է, որ նոր լույս է սփռում Մաշթոցի կյանքի վերա, խախտելով թերևս մեր հավատը դեպի այն, ինչ որ ասում է ազգային ավանդությունը Կորյունի բերանով:

Մեզ թվում է, որ մեզ զբաղեցնող ժամանակագրական կտորը Կորյունի երկի հարազատ մասը չի կազմում, այլ հետո է ավելացրած (1): Հազկերտը կոչվում է այդ հատվածում Երկրորդ, որ մի ամբաստանություն է հատվածի դեմ: Կորյուն չէր կարող գործ ածել նման արտահայտություն, որովհետև Վ դարում բնավ ընդունված չէր որակել նույնանուն թագավորներին դասական

¹ Կորյուն, Վարք Մաշթոցի ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Յնուգլեանէ, Երուսաղեմ, 1930՝ Գ. Յնուգլյանի մեկնությունները, էջ 75 և հտ.:

² Մանրամասնությունը տես Ն. Աղոնց, Մաշթոց և իր աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, Վիեննա, 1925:

թվականներով, անվանելով՝ առաջին, երկրորդ և այլն: Այս սովորությունը VII դարուց կանուխ չէ: Որ արդարև Կորյունին խորթ է այս ասությունը, երևում է նրանից, որ իր բուն երկի մեջ հիշատակում է նույն Հազկերտին Ս. Սահակի մահվան առթիվ, սակայն առանց անվանելու նրան Երկրորդ Հազկերտ. «յառաջումն ամի Յազկերտի որդոյ Վռամայ»¹: Կորյուն գրեթե գյուտի ժամանակը նշանակում է Վռամշապուհի տարիներով: Դանիելյան գրեթե երևան եկան Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, և Մաշքոց վերադարձավ Ասորիքից Հռոփանոսի կերտած տառերով նույն թագավորի վեցերորդ տարին: Ոչ մի տեղ չի հիշում պարսից թագավորներին: Խնդրական է դարձյալ, ինչո՞ւ Կորյուն այնքան կարևոր ժամանակագրական տեղեկությունը պետք է վերապահեր գետեղելու իր երկի վերջը, և այն էլ իր իսկական վերջաբանությունից հետո: Այս հակառակ է գրքի կառուցվածքին և տված տեղեկությունը համերաշխ չէ այն ժամանակագրական վկայության, որ գտնում ենք նրա երկի մեջ: Վռամշապուհի հինգերորդ թե վեցերորդ տարին, երբ գիրը գտնվեց բնավ չի համապատասխանում ո՛չ Հազկերտի (399-420) ութերորդ տարուն, և ո՛չ էլ 403 թվին, ինչպես ասված է վիճելի հատվածի մեջ: Այլուստ գիտենք, որ Վռամշապուհ գահ է բարձրացել Շապուհ [III] պարսից արքայի օրով², որ թագավորել է (383-388):

Կորյուն հավատացնում է, որ Դանիելյան գրեթե հայտնվեցին Վռամշապուհի հինգերորդ տարին: Երկու տարվա փորձը վեր հանեց նրանց թերությունը: Այնուհետև Մաշքոց ուղի ընկավ Ասորիք, այցելեց Եղեսիայի եպիսկոպոսին՝ Բաբիլասին, Ամիդի եպիսկոպոսին՝ Ակակիոսին, անցավ Սամոսատ և Հռոփանոսի օգնությամբ ձևակերպելով տառերը, վերադարձավ Նոր քաղաք՝ Վռամշապուհի վեցերորդ տարին: Դեռևս Մ. Չամչյանը նկատել է, որ անհետևողականություն կա տարեթվերի մեջ և առաջարկել է ուղղել վեցերորդ տարին տասնվեցերորդ: Սակայն խնդիրն այդ չէ:

¹ Կորյուն, էջ 41: Ղազար Փարպեցին, որ հիշում է Կորյունին, ունի համապատասխան տեղում՝ «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի, որդոյ Վռամայ» (նույնը կրկնում է և Մովսես Խորենացին՝ Գիրք Գ, գլ. 67՝ «Մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի»): Փարպեցին կարծես թե հասկանում է «ամին երկրորդի» և ոչ թե «երկրորդի Յազկերտի»: Ամեն պարագային երևում է, որ Փարպեցին ծանոթ է վիճելի հատվածին. զարմանալի է, որ անտեսել է Կորյունի «յառաջումն ամի Յազկերտի» հարազատ թվականը: Այս կլիներ մի զորեղ փաստ մեր կարծիքի դեմ, այսինքն՝ որ վիճելի կտորը հետամուտ չէ, այլ պատկանում է բուն երկին և այսպես է եղել Փարպեցու օրինակում: Կորյունի դրությունը սրանով ավելի վատթարանում է և ոչ թե բարվոքում, որովհետև վերջին կտորը անհարազատ համարելով ուզում էինք փրկել մեր հեղինակին հակասությունից: Սակայն պետք է հիշել, որ Փարպեցու առաջին դրվագը վիրավոր տեղեր շատ ունի և կարոտ է առանձնակի բնութայան:

² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփղիս, 1904, էջ 13:

Բարիլասը Եղեսիայի հայտնի եպիսկոպոս Ռարուլաս կամ Ռարիլասն է: Սա վարել է իր աթոռը 412-435 թթ., Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիոսը աթոռի վրա էր 420 թ.¹: Եթե Մաշթոց իրոք այցելել է այս հայրերին, ապա նրա ճանապարհորդությունը և հետևաբար նշանագրերի գյուտը չէր կարող տեղի ունենալ առաջ, քան 412-420 թվականները, մինչդեռ տեսանք, որ նույն Կորյունը այն հատվածում, որի հարազատությունը ժխտելի ենք համարում, գրերի գյուտը դնում է 403 թվին:

Արդ՝ ի՞նչ են նշանակում այս անհարթությունները: Գրերի գյուտի պատմությունը եղծված է դիտավորյալ կերպով, թերևս նույն Կորյունի ձեռքով: Երբեք չենք կարողացել ըմբռնել այն կցկտուր խոսքերը, որոնք Կորյունը ուղղում է Դանիելյան կոչված գրերի հասցեին: Հայ գիր է եղել, հետո մոռացության տրվել և պատահաբար պահվել ոմն ասորի եպիսկոպոսի մոտ: Ավելի քան տարօրինակ երևույթ է և անհավատալի: Ինչպե՞ս է պատահել, որ գործածության մեջ եղած գրից և ոչ մի ձեռագիր չէր մնացել ընդարձակ Հայաստանում և մի ասորի եպիսկոպոսի էր վիճակվել կորուստից փրկել այդ թանկագին գանձը:

3

Թվում է, որ իսկական որոնումները գրերի շուրջը սկսվում են Դանիելյան գրերից: Իրական գյուտն այդ է և շատ կանուխ, քան Կորյունն է փորձում ներկայացնել: Մաշթոց այդ գյուտն արել է Թեոդորոս Մոպսուեստացու քահանայության տարիները՝ 383-392 թթ. ժամանակ, երբ Հայաստանը տակավին բաժանված չէր երկու պետությունների մեջ: Մաշթոցի գլխավոր աշխատակիցները ծագում են Եկեղեցաց, Պաղին, Խորձեան և Տարոն գավառներից, այն հողերից, որոնք Բյուզանդիային անցան բաժանումից հետո:

Թեոդորոսի փայլուն անունը ապագայում մտնանում է շնորհիվ Եփեսոսյան դավանաբանական վեճերի: Եկեղեցու հայրերը գտնում են, որ Թեոդորոսի ուսմունքը Նեստորական երանգ ունի: Այս գաղտնիքը մերկացնողը ոչ այլ որ է, եթե ոչ նույն Ռարուլասը, Եղեսիայի եպիսկոպոսը: Նա է, որ առաջին անգամ ձայն է բարձրացնում Թեոդորոսի դեմ և հայտարարում, որ Նեստորի բուն ուսուցիչը նա է՝ Թեոդորոսը:

Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը այլևս հրապույր չուներ հայերի համար: Մինչև իսկ խորշելի էր որպես կասկածելի վարդապետ, որպես հերձվածող: Պետք էր մոռանալ, սքողել այն մպաստը, որ նա բերել էր գրերի գյուտին և նրա բարեկամությունն ու թոթակցությունը Մաշթոցի հետ: Եվ ահա ոչ միայն

¹ Տե՛ս վերև հիշած աշխատությունս:

հետ է մղվում նրա անուրը, այլև գործը վերագրվում է Ռաբուլաս և Ակակիոս ուղղադավան հայրերին և ոչ նեստորամիտ Թեոդորոսին:

Այսպես հասարակաց կարծիքի ազդեցության տակ հեղեղվում է պատմությունը: Տուժում է բնականորեն ստույգ ժամանակագրությունը՝ տեղի տալով հակասություններին:

Թաղված ճշմարտության հետքերը մնացել են Կորյունի երկի մեջ. «Յայնժամ ժամանակի բերեալ երեւեցան Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս ասանդութիւնք առն ուրեմն Հռոմի որում Թեոդիոս անուն (կարդա՛ Թեոդորոս): Վասն որոյ սինհոդոսական հայրապետացն եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազգ առնէին ճշմարտահաւատ փառատրչացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ դարձեալ աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին, զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ»¹:

Օրվա ցավը Նեստորիոսն էր և «սատանայական ծուխը» նրանից էր ծավալվում: Բայց և այնպես նրա մասին խոսք չկա, այլ Թեոդորոսի: Ակներև է, որ Թեոդորոսի մոտ ծանոթ է եղել հայ շրջանակներում և վայելել հատուկ հեղինակություն և նրա «սուտապատում» գրքերն էլ տարածված են եղել: Ինչն՞վ է բացատրելու այս գերակշիռ մեծարանքը: Անշուշտ նրանով, որ Մաշթոցին նպաստել է իր գրական ջանքերի մեջ: Թեոդորոսի անունը ջնջել գրերի պատմությունից, նշանակում է չորացնել կենդանի ծառը: Արդարև, գրի պատմությունը այնպես, ինչպես ավանդում է Կորյուն, խիստ անբավարար է: Երկը վերաբերում է առավել Մաշթոցի քարոզչության պատմության, քան սքանչելի գյուտին: Ճարտասանական մանվածապատ մի նախադասություն կա միայն, որ նայում է իսկական նյութին, բայց այն էլ դժբախտաբար թաղում է իր խրթնության մեջ գյուտի էությունը:

Շղեսիայում, ուրեմն, Ռաբուլասի քաղաքում, Մաշթոց անձնատուր է լինում «աղօթքի, տքնութեան և արտասուայից պաղատանքի»: Հետևանքը՝ նշանագրերի հայտնությունը. «Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ. հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիողոբայիք և կապօք»²:

Այնուհետև իջնում է Սամոսատ և Հռոփանոս ո՞նց դպիր «գամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնքբազոյնսն զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային...»³:

¹ Կորյուն, էջ 40-41:

² Անդ, էջ 19-20:

³ Անդ, էջ 20:

Ահա այս երկու նախադասությունն է, որ կլանում է իր մեջ գյուտի գաղտնիքը, մթին նախադասություն ոչ միայն մեզ համար, այլ հավանորեն և իրեն՝ հեղինակի:

Փարպեցին բնավ չի հիշատակում Մաշթոցի ճանապարհորդությունը և որոնումները: Նա բավականանում է միմիայն դանիելյան գրերով: Նա Մաշթոցին հատուկ ուշադրություն չի ընծայում և գրերի գյուտը նրան չի վերագրում: Ս. Գրքի թարգմանությունն էլ համարում է գործ Ս. Սահակի և ոչ Մաշթոցի, որի տկարությունը հունարենում չի թագցնում¹:

Ի՞նչ էին ներկայացնում դանիելյան գրերը:

Մինչև վերջին ժամանակներս ընդունված էր գիտության մեջ, որ այն այբուբենը, որով հասած է մեզ Իրանի սրբազան գիրքը՝ Ավեստան, մշակված է Քրիստոսի VI դարում: Ներկայումս մասնագետները եկել են այն եզրակացության, որ Ավեստայի գրերն ավելի հին են, և հորինված Շապուհ Երկայնակյացի [309-379] օրով՝ IV դարու կեսերին:

Ավեստայի այբուբենը շատ ճոխ է հնչյուններով և համապատասխան գրերով: Նա ամփոփում է գրեթե բոլոր մեր տառերը, բացի երեք գրից, որ են՝ ծ, ձ, ց: Հետևապես նոր գյուտի պետք չկար, եթե հարևան ազգերը ցանկանային ազգային գիր ունենալ: Բավական էր ընդօրինակել Ավեստայի գրերը: Արդարև, հայ գրերը կրում են Ավեստայի այբուբենի զգալի ազդեցությունը:

Ավեստայի այբուբենը մշակված է պահլավիկ գրերից: Այս գրերը թվով քիչ էին և միևնույն տառը քանի մի հնչյուն ուներ: Գրության ձևն էլ շատ բարդ էր, խառն աստրականի: Դանիելի մոտ գտնված գրերը կարող էին լինել կամ պահլավիկ գրերը և կամ նորամշակ ավեստական տառերը: Մաշթոցի ջանքը ուրիշ բան չէր, քան հայացնել օտար տառերը, ազգային տարագ տալ: Հռոփանոսը, որպես քաջ դպիր, հանձն է առել այդ գործը և ձևակերպել է հայ տառերը ըստ կաղապարի Ավեստայի այբուբենի: Դանիել Ասորի եպիսկոպոսը կարող էր իր մոտ ունենալ, ծանոթ լինել Ավեստայի այբուբենին: Նույնը կարելի է ասել և Թեոդորոս Մոպսուեստացու նկատմամբ:

Այն թուրքը, որ Թեոդորոսը գրել է Մաշթոցին պարունակում է իմիջիայոց Ջրաղաշտի ուսմունքը, կամ նրա հերքումը: Հավանական է, որ այդ թուրքը օգտագործած լինի Եզնիկ իր «Եղծ աղանդոց» երկի համապատասխան բաժնում: Ամեն պարագային կասկածել չի կարելի, որ Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը տեղյակ էր իրանական գործերին, և անշուշտ, ծանոթ նաև Ավեստայի նոր հրատարակության: Նրա թուրքը 383-392 ժամանա-

¹ Այդ իսկ պատճառով Փարպեցու կոչումը Կորյունին կասկած է հարուցում: Արդյո՞ք իր գրչին է պատկանում, թե հետամուտ միջարկություն է:

կամիջոցից է, ինչպես վերև հիշեցինք: Հավանական է հայ գրերի մշակումը ևս դնել այդ շրջանում:

Հայ գրերի ծագումը մեր լուսաբանությամբ այնքան դժվարին չէր, որպեսզի Վերին աջի միջամտությունը տեսնվեր: Այն ինչ որ կազմում է Ս. Մաշթոցի և Ս. Սահակի փառքը, Սուրբ Գրքի թարգմանությունն է, որով հիմը դրվեց՝ և հաստատուն և փայլուն հիմ, հայ լուսավորության, հայ գրականության: Գիրը կարող էր ավելի առաջ գոյություն ունենալ: Թարգմանիչների մերձավոր սերունդը շատ լավ է հասկացել Ս. Գրքի թարգմանության արժեքը և նրա հետ է կապել նաև տառերի գյուտը:

Հետազոտությունս բնավ նպատակ չունի լուծել այսքան կնճռոտ խնդիրներ, նպատակն ավելի համեստ է՝ վեր հանել դժվարությունները, և գծել ուսումնասիրության շավիղը:

ՀԱՅԱՑԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայացած Աստվածաշունչը, որուն հազար հինգհարյուրամյակը կտոնենք (1), տարեկից է լատին քարգմանության, որ ծանոթ է Վուլկաթա անունով: Արդարև՝ 392 թվին է, որ Ս. Հերոնիմոս որոշեց լատիներենի քարգմանել Հին Կտակարանի երրայեցերեն բնագիրը և իր այդ աշխատությունն ավարտեց 405 թվին: Ճիշտ նույն միջոցին է, որ Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց կատարեցին իրենց անմահ գործը: Մաշթոցի հետազոտությունները՝ հայ այբուբենն ստեղծելու համար, 392 թվին սկսված, ավարտեցան 405 թվին. այս թվականին, ոչ միայն տառերը պատրաստ էին, այլև Սուրբ Գիրքը, գեթ մասամբ, քարգմանված էր արդեն:

Անոնք, որ Աստվածաշունչը հայացնելու ազնիվ աշխատանքն ստանձնած էին, չէին կրնար երևակայել, որ իրենց գործին տարեդարձը օր մը պիտի տոնվեր պանդխտության մեջ, լատին մշակույթի հեռավոր հողին վրա, ուր առաջին հայ մը եկած է այն դարուն, իսկ երբ լատին քարգմանությունը կկատարվեր, *Arbandus* (Երվանդ) անունով մեկը, որ իբր նահանգապետ Գալլիան կառավարեց 464-են-469 թիվը: Քմահան դիպվածը՝ այսպես մեզ կդնե տարեդարձներու եռյակի մը առջև՝ տարեդարձը հայ Աստվածաշունչին, լատին Աստվածաշունչին և հայոցս այս երկրին մեջ բնակիլ սկսելուն:

Վուլկաթան լատին երկիրներուն համար շունեցավ այն կարևորությունը, գոր հայ Աստվածաշունչն ունեցավ հայ ժողովուրդին համար: Լատին գրականությունը շատոնց ի վեր գոյություն ուներ, երբ Վուլկաթան երևցավ, մինչդեռ հայ Աստվածաշունչը սկզբնավորությունը եղավ հայ գրականության, սկզբնավորությունը մոր թվականի մը, ուր հայ ժողովուրդը, առաջին անգամ ըլլալով՝ գրիչ ի ձեռին իր տեղը կուգա գրավել լուսավորյալ մարդկության մեջ:

Հայ Աստվածաշունչը ազատեց հայությունը իրանական աշխարհին մեջ ճուլվելու վտանգեն: Ամրացուց քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, և խաչին ճառագայթները հակադրեց հարձակողական մագդեգականության կրակին: Հայաստան վերջնականապես փոխվեցավ էականորեն քրիստոնյա դաշտի մը և այլևս այդպես մնաց դարերու ընթացքին:

Երկրին բարոյական ու մտավորական վերականգնումը բնականաբար

արքնցուց ճշմարիտ ազգային գիտակցությունը: Պետք չէ մոռնալ, թե հայ Աստվածաշունչը երևցավ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանումեն անմիջապես հետո, որուն հետևեցավ քիչ հետո Հայաստանի թագավորության անդարմանելի կործանումը: Այնուհետև գոյություն ունեցան երկու Հայաստաններ, մի՛ն՝ բյուզանդական, մյուսը՝ պարսկական, ազգային մարմնի մը երկու հատվածները, որոնց յուրաքանչյուրը դեպ ի տարբեր ճակատագիր մը կդիմեր:

Հայոց պատմական կյանքը պարզվեցավ երկու տարամետ ուղղություններով, զոր կարելի է կերպով մը նկատել իբր աստվածաշնչական ոգվոյն երկու այլազան արտահայտություններ:

Կ'ուզեի քանի մը խոսքով անդրադառնալ այս կրկնակ հոսանքին վրա, հանել է ամառ ատկից հետևություն մը, որ կրնա մեզի օգտակար ըլլալ: Պարսկական Հայաստանը եղավ վառարանը ազգային մշակույթին: Նորածին գրականության հիմնադիրները սքանչելի կերպով անոր ծառայեցին: Թարգմանությանը, այն գրական ու պատմական հրաշակերտին, որ է Սուրբ Գիրքը, հետևեցավ կամ ընկերացավ հայացումը դարուն նշանավոր արտադրություններն ամբողջ շարքի մը, ինչպես Հովհան Ռսկեֆերանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Եփրեմի, Ափրաադի (Զգոն) գործերու, Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնին» և «Եկեղեցական պատմության»:

Եվ անհ' նախախայրիքը ինքնուրույն ստեղծագործության մը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, Հայաստանի քրիստոնյա թագավորներու պատմությունը, հայ դպրության հոր՝ Մաշթոցի վարքը, կամքի ազատության մասին հնարամիտ տեսություն մը, որուն կ'ընկերանա հերքումը քրիստոնեական վարդապետության հակառակ այլասեռ աղանդներու: Այս այնքան հուզիչ մտավորական զարթումը պիտի ընդմիշտ պահե, ինչպես երջանիկ մանկություն մը, իր հրապույրն ու թարմությունը գրական ամառին ներշնչման, և հաջորդ սերունդին կողմն պիտի համարվի իբր ոսկեդարը հայ դպրությանց:

Հոգեկան այսպիսի ծաղկափթթումի մը հանդեպ, պարսիկ իշխանությունները պետք էր ընտրություն մը ընեին երկու քաղաքականության միջև, զոր կը թելադրեին բանիմաց խորհրդականներ՝ կամ բռնաբարել քրիստոնեությունը և կամ՝ զայն բյուզանդական քաղաքականությունեն հեռու պահել, ինչ որ փորձվեցավ:

Հայերը ատկից օգտվեցան՝ ընդմիշտ ապահովելու համար Հայ Եկեղեցվո բացարձակ անկախությունը և անոր ազգային նկարագիրը վարչական և վարդապետական (*dogmatique*) տեսակետով:

Եկեղեցին այդ թվականին ոչ միայն պահապանն էր կրոնական գիտակցության, այլև կընդգրկեր մարդկային մտքի բոլոր արտահայ-

տությունները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կնշանակեր ունենալ սեփական մշակույթ, ինքնահատուկ լեզու, գրականություն, արվեստ, մեկ խոսքով՝ ամեն ինչ, որ կրնորոշէ ազգի մը հոգեկան կյանքը:

Հայաստանյայց Եկեղեցիին ազգային գիծը՝ իր ավատական կառուցվածքին մեջ կկայանա: Երբեմնի Հայաստանը կներկայացներ երկիր մը՝ մեծ ու պզտիկ քանի մը տասնյակ տանուտերությանց ցանցով մը ծածկված:

Եկեղեցին կազմակերպվեցավ քաղաքական քարտեսին հարմարվելով, հոգեկան իշխանությունը կտոր-կտոր եղավ ու գլխավոր նախարարությանց միջև բաժնվեցավ: Ամեն մեկ իշխան կհավակներ ունենալ եպիսկոպոս մը, հոգևոր պետ մը՝ իր կալվածին համար. բոլոր եպիսկոպոսները քացահայտորեն ստորադասված էին Եկեղեցվո գերագույն պետին, ինչպես և իշխաններն իրենք իսկ կճանաչեին գերագահությունը հայ, պարսիկ կամ արաբ թագավորներուն: Հայաստանին անձանոթ մնացած է նվիրապետական համբիճը մետրոպոլիտներու, ինքնավար կամ ինքնագլուխ արքեպիսկոպոսներու:

Եկեղեցին, ավատական ռեժիմին հետ նույնացած, անոր առավելություններն ու պակասությունները կյուրացներ: Այսուհանդերձ՝ աշխարհական և հոգևոր իշխանությանց միջև ընդհարումները հաճախադեպ չէին, ոչ ալ ծանր: Համերաշխությունը կհայտնվեր մանավանդ արտաքին վտանգի պահուն: Նախարարները եկեղեցական ժողովներուն կմասնակցեին նույնքան իրավունքով, որքան եպիսկոպոսները, և այս վերջինները նախարարներուն կողքին կկենային քաղաքական խռովությանց միջոցին:

Ատոնք երկու սատարներ են, որ կանգուն պահած են պատիվն այդ երկրին, հմայքն այդ ժողովուրդին, որ, նույնիսկ այն շրջաններուն ուր կեղեքված էր, երբեք չէ կորսնցուցած իր արժանապատվության գիտակցությունը և պատրաստ էր՝ իր քաջարի պետերու առաջին կոչին՝ կռվի երթալու: Պետք է կարդալ հայ պատմագիրները, գաղափար կազմելու համար այն վստահության վրա, զոր կներշնչվեին իր իշխանները, այն հիացման վրա, զոր առաջ կբերեր անոնց քաջությունը:

Արքայական գահուն անկումեն հետո, Հայաստան կունենա շրջաններ խռովությանց և հեղափոխությանց, որ հաջորդաբար կպայթին, քանի մը տասնյակ տարիներով իրարմե՛ գատված, մինչև այն վայրկյանն ուր օտար լուծը թոթափվեցավ:

IX դարու վերջերեն իսկ սկսյալ, կտեսնվին շարք մը իշխանապետություններ, որ մեկը մյուսին ետևեն ոտքի կկանգնին, և որոնց ոմանք թագավորություն անունը կկրեն: X դարուն, ատոնց թիվը տասներկուքի չափ էր, և ատոնք ինքզինքնին այնքան անկախ կզգային, որ առանձին հա-

րաբերություններ կհաստատեին Բյուզանդիոնի հետ: Կոստանդին Ծիրանածին, հայազգի Վասիլի բռնը, ատոնց անուններն ու տիտղոսները մեզի պահած է՝ ըստ «Կայսերական արքունիքի ղեկավանագրքին»:

Հայ եկեղեցին ալ ունեցավ իր նեղության օրերը: Հույն ուղղափառությունը՝ կայսրության ուժերուն վրա կրթնած, որևէ առիթ չէր փախցնել վերսկսելու համար իր հարձակումները Հայ եկեղեցիի անկախության դեմ:

Այս վերջինը ուժգնորեն պաշտպանեց ինքզինքը և պահպանեց իր ավանդությունները, վարդապետությունները (*dogme*), ծեսերը և ամեն ինչ որ ազգային անհատականությունը կկազմե: Մեկե ավելի անգամներ, իր հնուտ վարդապետներն ու համբավվոր աստվածաբանները մայրաքաղաք կանչվեցան, ու հոն կայսերական ժողովին առջև հայկական դատը պաշտպանեցին: Ո՛չ հրապուրիչ առաջարկներ, ո՛չ սպառնալիքներ կարող եղան անոնց համոզուել խախտել կամ անոնց քաջությունը թուլցնել:

Հայ եկեղեցիին պարծանքն է՝ ամեն տեսակ հալածանք կրած ըլլալը պաշտպանելու համար ինչ որ կնկատել իր հայրերեն իրեն թողված միլիարկան և անբռնաբարելի ժառանգություն մը:

Այդպիսի դիմացկունության մը և անոր պարտադրած զոհաբերությանց արդյունքը եղավ ծաղկումը, եկեղեցիին ծոցին մեջ, գրականության մը և արվեստի մը, որ հայոց կվերապահեն պատվավոր տեղ մը քաղաքակիրթ Արևելքին մեջ. ճոխ ու այլազան գրականությունը, պատմական, աստվածաբանական, վարդապետական, իմաստասիրական, և արվեստը, մանավանդ ճարտարապետությունը, կազմության մեջ ինքնատիպ և գործադրության մեջ ազնիվ:

Մեկ խոսքով, Հայաստան իր ճիգերը պսակեց քաղաքականությամբ մը որ ծաղկեցավ վերոհիշյալ տասներկու իշխանապետությանց մեջ և որ կրնա Բագրատունյաց կոչվիլ՝ կարևորագույն թագավորության անունով: Անի քաղաքը, վառարան այդ քաղաքակրթության, իր վեհափառ ավերակներով այդ շիջած քաղաքակրթության շքեղությունը կվայելե:

Այսպես եղավ բնաշրջությունը արևելյան կամ պարսկա-արաբական Հայաստանին: Բայց Բյուզանդական Հայաստանը ի՞նչ կներկայացնե մույն ժամանակաշրջանին:

Աստվածաշունչի թարգմանության միջոցին, Բյուզանդական Հայաստանը մասնակցեցավ այդ գրական շարժման. Մաշթոցի գլխավոր աշխատակիցները Բյուզանդական Հայաստանեն էին, այսինքն՝ Եկեղեաց գավառեն, Դերջանեն, Խորձեանեն, Պաղինականեն և Տարոնեն. Մաշթոց ինքն իսկ Տարոնեն էր: Հունարենը հայտնապես ավելի ըմտանի էր այդ շրջաններուն մեջ, Հայաստանի բաժանունն իսկ առաջ, բյուզանդական

երկիրներու դրացնության պատճառով: Այդ տեղվանքի թարգմանիչներն ուրեմն ավելի լավ պատրաստված պիտի գտնվեին:

Ատեն մը ետքը, Բյուզանդական Հայաստանը կթվի այլևս չհետաքրքրվիլ սահմանին մյուս կողմն անցած-դարձածով: Անիկա հոգածու չերևար ազգային հարցերուն հանդեպ, ինչ ալ ըլլան անոնք: Ան ոչ մեկ հեղինակ տվավ հայ գրականության, ոչ ալ որևէ կրոնավոր՝ կաթողիկոսական աթոռը գրավելու արժանի:

Բյուզանդիոն, Հուստինիանոս [I-ի] օրերն իսկ, կձգտեր Հայաստանի այդ մասն իրեն կապելու և հայերը կայսրութեան կյանքին ու շահերուն շրջանակին մեջ միախառնելու: Ավատական կազմակերպութիւնը կամաց-կամաց կործանեցաւ և երկրին իշխաններուն հրավեր եղավ իրենց կալվածները փոխանակելու արքունիքին և պետութեան մեջ պատվակալ պաշտոններու հետ: Գաղթականական հոսանք մը ատկից ծայր տվավ դեպի Բյուզանդիոն, մեկ դարն մյուսը ավելի ներուժ դառնալով: Ինչ ալ ըլլային այն պատճառները որ հայերը դեպի Բյուզանդիոն կմղեին, պետք է հաշվի դնել հրապուրը գոր կընծայեր Բյուզանդիոնն այդ թվականին, իբր կայսրութիւն մը տիեզերական նկարագիր զգեցած և աշխարհաքաղաքագիտական իդեալով մը ոգևորված:

Նոր Հռոմի մեծ հիմնադրին երազը լավ թարգմանված է իր բարեկամին՝ Կեսարիոն հմուտ եպիսկոպոսին, ձեռքով (2): Հեթանոս աշխարհը, ըստ իրեն, ենթարկված էր զանազան իշխանութեանց. ատկից առաջ կուզային թշնամութիւնը, ստրկութիւնը, ամեն կերպ ցավեր: Պատմաբանները ջանացած են ատոր պատճառները գտնել: Ստույգ է՝ վերջապես, թե այս բոլորը արդյունքն է բազմաստվածութեան մոլոր ոգիին: Անմիջապես որ Քրիստոսի հավատքը հաղթանակե, այդ բոլոր ախտերը, դիվային արտաշնչումները, պետք է անհետանան, ու միևնույն ատեն կառավարութեան բաժանումը զանազան վեհապետներուն միջև վերջ պիտի գտնէ:

«Հիմա, որ միակ Աստված մը հռչակված է,- ըսավ ան,- միակ կայսրութիւն մը պետք է աշխարհը կառավարէ՝ Հռոմեացի կառավարութիւնը: Քրիստոնեական հավատքը և Հռոմեական կայսրութիւնը կկազմեն երկու ընձյուղ միևնույն ատեն բուսած՝ կարծես երկնային հրաշքով մը՝ մարդկութիւնը հովանավորելու համար: Գոյութիւն ունեցող բոլոր տերութիւնները՝ Սուրիոն, Ասիոն, Մակեդոնիոն, Եգիպտոսի, Արաբիոն, Պաղեստինի մեջ, այսուհետև միակ միութիւն մը պիտի կազմեն: Բովանդակ աշխարհը միակ ազգ մը պիտի դառնա, մարդկութիւնը պիտի համախմբվի իբր միակ ընտանիք մը՝ միակ մականի մը տակ, հելլեններու և բարբարոսներու միջև առանց որևէ խտրութեան»:

Ասիկա բարբոքյալ հոգիով վանականի մը երազը չէր: Նոր կայսրութիւնը

այդպիսի առաքելության մը կհավակներ արդարև ու կխորհեր զայն իրականացնել՝ քրիստոնեության հիմունքին վրա աշխարհաքաղաքացիական տերություն մը ստեղծելով: Բյուզանդիոնը ո՛չ Հռոմեական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ո՛չ Հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնէ լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զամազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդներու համագործակցության վրա հիմնված, առանց ազգային նախապաշարման:

Բյուզանդական Հայաստանը մին եղավ այն երկիրներեն, որոնք ինքզինքնին ի սպաս դրին այդ քրիստոնյա կայսրության: Փոքր Ասիո ժողովուրդներու մեջ, որոնցմէ կայսրությունը պիտի քաղեր իր կենդանի ուժերը, ոչ մեկը ավելի կամ նվազ որոշապես սահմանված ազգային մարմին մը կներկայացներ, կամ ինչ-ինչ ավանդություններով ոգևորված կերևար, Կապադոկիա, Լյուդիա, Փռյուգիա, Գաղատիա, Պափլագոնիա, Պիսիդիա, Իսավրիա և ուրիշ շրջաններ շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ազգային դիմագծությունը:

Այդ անվերապահ և կրավորական զանգվածին վրա կկանգներ գործուն ու ձեռներեց մտքով հույն տարրը: Հպարտ՝ անցյալով մը, որ մեկհատիկ է մարդկային պատմության մեջ, զինված լեզվով մը և մշակույթով մը, որ համաշխարհային դարձած էին հելլենիստական ժամանակաշրջանն միասին ի վեր, հույներն ունեին բոլոր առավելությունները կայսրության մեջ առաջին կարգն անցնելու համար:

Բայց բան մը կպակսեր իրենց՝ որպեսզի բոլորովին տեր դառնային Բյուզանդիոնին: Շատոնց ի վեր քաղաքարնակ դարձած, ճարտար-վեստական կյանքին վարժված, հույները կերևա, թե կորսնցուցած էին զենքի սերը: Ամեն պարագայի մեջ, իրենց զինվորական կարողությունները չէին հավասարիիր այն համբավին զոր ունեին գործունեության մյուս ճյուղերուն մեջ:

Արդեն իսկ, Հուստինիանոսի օրով, հռոմի զինվորները պարսավելու համար, զանոնք «հույն» կկոչեին, որպես թե ոչ մեկ քաջ բան. ինչպես կըսէ ժամանակին պատմիչը (3), կարենար ելլել այդ ցեղեն:

Հայերը պիտի լրացնեին ինչ որ կպակսեր հույներուն՝ տոկուն լեռնականներ, զորեղ ու հուժկու, օժտված տպավորիչ ֆիզիկականով մը, զենքերու գործածության մեջ քաջավարժ, անոնք ունեին հարկ եղած հատկությունները բանակը վարելու և զայն հաղթանակի առաջնորդելու համար: Իրոք ալ, Բյուզանդիոնի զինվորական հանճարը ծնունդով ու ծագմամբ հայ գորավարներով է ներկայացված:

Չինվորական կարողությունն է դարձյալ, որ գահուն բախտը կվճռեր, երբ ան խախտած էր: Ուստի և կտեսնենք, որ հայ ռազմիկները կփառասիրեն

կայսերական թագին տիրանալ ու կհասնին ատոր և մեկե ավելի անգամ տևական հարստություններ (dynastie) կհիմնեն:

Հիմա գիտենք, թե Հերակլիոս [610-641], Բյուզանդիոնի ամենեն նշանավոր կայսերեն մին, հայ էր, ծնած Թեոդոսուպոլիս, որ մեր օրով Էրզրում կկոչվի: Հարստությունը զոր ան հիմնեց, պետք է ուրեմն առաջին հայ հարստությունը նկատվի:

Մեծանուն արևելագետ Ա. Մեն-Մարթենը կկարծեր, թե Իսավրյան հարստության հիմնադիրը, Լևոն [III]-ը, նույնպես հայ էր ծագամբ: Թեոփանես ժամանակագիրը շփոթած ըլլալու էր Գերմանիկեն, այժմ Մարաշ, որ Լևոնի ծննդավայրն է, Գերմանիկոպոլստ հետ, այժմ Էրմենեք, Իսավրիո մեջ, և սխալմամբ անոր տված ըլլալու էր Իսավրացի մականունը: Լևոն սկսավ պատկերամարտ քաղաքականությունը, իր փեսան էր Արտավազդ Հայը, և իր զարմիկը կկրեր Միսիմաքիոս անունը, որ ոչ հունական է, ոչ սուրիական. ասոնք իրողություններ են, որ ուժ կուտան Մեն-Մարթենի հայտնած կարծիքին:

Իսավրացիներեն հետո, հայերն են միշտ, որ գերագույն իշխանությունը իրենց ձեռքը կպահեն: Միքայել [II] Թլվատ, աննշան ծագումով մարդ մը, սպանեց Լևոն [V] Հայագոհն, բայց հայերը իր կողմը քաշելու համար՝ խնամություն հաստատեց հզոր ընտանիքին հետ Մարինոսի, որ Մամիկոնյանց տոհմեն պատրիկ մըն էր: Մարինոսի դուստրը, գեղեցիկ Թեոդորան, զահուն վրա է, անոր շուրջ՝ իր հորեղբայրը Մանուել, ժամանակին առաջին զորավարը, իր երկու եղբայրները՝ Բարդաս (Վարդ) Կեսար և Պետրոնաս, իր փեսան՝ Կեսար Ալեքսիոս-Մուսելես (Մուշեղ), իր երկու քույրերուն ամուսինները, Արսաբեր (Արշավիր) և Կոստանդին Բարուցիկ, բոլորն ալ կկազմեն այն փայլուն դնքերը, որ կայսրության ճակատագիրը կվարեն:

Վերջապես կերևա Վասիլ, հիմնադիրը ամենեն փառավոր հարստության, որ Մակեդոնական կ'անվանվի և իրապես հայկական է, և որու տևողության միջոցին կայսրությունն իր զինվորական ու մշակութային մեծության գագաթնակետը բարձրացավ:

[Ֆրանսիացի պատմաբան Ալֆրեդ] Ռամբո, անվիճելի հեղինակություն, Վասիլի հարստության նվիրած իր մենագրության մեջ հաստատեց, թե հայերը X դարուն տեր դարձած էին կայսրության, թե ամեն տեղ հայեր միայն կտեսնվեին: Վասիլի հետ իրենց երևումն ըրին այն հզոր հայ ընտանիքները, ինչպես Լեկապենոս, Գուրգուաս (Գուրգեն) կամ Չմշկիկ, Փոկաս, Սկլիոնոս, որոնք իրենց հերոսական ծեսերով ստեղծեցին մեծ ղյուցազներգությունը, հավիտենական փառքը Բյուզանդիոնի:

Հոս տեղը չէ պարզելու երկար ու շարունակական շղթան հայ դնքերուն,

որ իրենց փայլով կլեցնեն կայսրության պատմությունը VI դարեն XII դարը, ոչ ալ գնահատելու այն անսահման ծառայությունները, զոր հայերը մատուցած են պետության՝ հանրային կյանքի բոլոր մարզերուն մեջ: Հիշեցնենք միայն, որ նույնիսկ IX դարու հեղինական գիտությանց և հեղին մշակույթի վերածնունդը հայոց գործն է: Վարդաս Կեսար Հայն է, որ հիմնեց առաջին համալսարանը Կոստանդնուպոլսի մեջ և զայն դրավ դեկավարությանը տակ Լևոն Իմաստասերի, որ ինք ալ հայ մըն էր, հռչակավոր, թե՛ իբր մաթեմատիկոս և թե՛ իբր հեղինագետ:

Լևոն եղբորորդին էր Հովհաննես Քերական պատկերամարտ պատրիարքին, ուսումնական անձ մը, որդի աստղաբաշխ Բագրատի, ուրեմն հայու մը:

Պատրիարքը ուներ եղբայր մը, որ կկոչվեր Արսաբեր (Արշավիր), որուն քաղաքամերձ պալատը ժամադրավայր եղավ գրական աշխարհին: Անշուշտ, այդ սալոնին մեջ է, որ կազմված է, ի միջի այլոց, համբավավոր Փոռը՝ Կ. Պլստ պատրիարք և պարծանք օրթոդոքս եկեղեցվո: Ան հայ էր իր մորը կողմն, որ էր Իրիմն, քույրը Արսաբեր հայազգի բարձր պաշտոնատարին, Թեոդորա կայսրուհվոյն քեռայրին:

Վերջապես VI դարեն XI դար, մինչև հայ հարստության վախճանը, հայերը փառավորապես ծառայած են կայսրության և զայն դարձուցած են քրիստոնեական քաղաքակրթության ախոյանն ընդդեմ մահմետականության:

«Առանց հայազգի Վասիլին,- կըսե հայտնի բյուզանդագետ մը (4),- իսլամությունը Եվրոպայի վրայեն պիտի անցնէր, քարոքանդ ընելով ամեն ինչ որ զայն այսօր Ելլադայի և Հռոմի դուստրը կկացուցանէ»:

«Առանց հայ գորավարներու, Բյուզանդիոն պիտի կործանվեր բարբարոսներու հարվածներուն տակ: Ծանր ըսպեներուն, հանկարծ երևան կուգար Հերակլ մը, Վասիլ մը, Չմշկիկ մը, Փոկաս մը, որ այդ հոգնած քաղաքակրթության նոր թարմություն մը կուտար, և այն ատեն կայսրությունը, այդ ծեր կինը,- ըստ բյուզանդացի պատմագրի մը բացատրության,- կերևար ինչպես մանկամարդ աղջիկ մը ոսկիով ու թանկագին քարերով զարդարված» (5):

XI դարուն մեջտեղը, մեծ փոփոխություն մը առաջ եկավ: Հայկական հարստությունը կշիջանի և բուռն հակազդեցություն մը կշղթայագերծվի հայերու դեմ: Ատիկա արդյունքն էր հույն ազգայնամոլության, գեշ նշանի մը տակ արթնցած և, որ պիտի խաթարեր դարավոր բարի ավանդությունները և պիտի դորդեր կայսրության շենքը: Այդ այնքան հրաշալիորեն պտղաբեր գործակցության անխուսափելի խզումը չուշացավ իր անդրադարձումն ունենալու կայսրության ճակատագրին վրա: Կայսրերը, որ իրարու

հաջորդեցին այն ատեն, անկարող և անարժան՝ Վասիլի ժառանգության, փոխանակ ջանալու դարմանումը գտնել հույներու և հայերու միջև ծագած աղետաբեր պառակտումին, բազմավնաս այդ ուղղությունն ընդգրկեցին, առանց գիտակցությունն ունենալու իրենց քաղաքականության ծանրակշիռ հետևանքներուն: Բյուզանդական իշխանությունները սկսան բուռն հարձակումներ գործել Հայ եկեղեցվո դեմ և անխղճորեն աշխատեցան կործանել հայ իշխանությունները՝ այն միջոցին, երբ սելճուքյան հրոսակները Հայկական բարձրավանդակն կմազեցեին:

Ատիկա ստիպեց հայերը Բյուզանդիոնին կռնակ դարձնելու, իրենք իրենց մեջ ամփոփվելու: Իրենց ճիգերը համախմբեցին՝ սեփական քաղաքական վառարան մը ստեղծելու համար:

Քաջ Փիլարտոսը, կյուրապաղատ, բարձր պաշտոնատար արքունիքին և նախկին սպասավոր սքովներու, այսինքն՝ ընդհանուր հրամանատար բյուզանդական բանակի, քիչ ժամանակի մեջ աջողեցավ իրեն համար կազմել ընդարձակ պետություն մը, որ Մելիտինեն կտարածվեր մինչև Անտիոք:

Ուրիշ հայ մը, որ նույնպես կայսրության ծառայողներն էր, Ռուբեն գորավարը, մինևույն ատեն քաշվեցավ Կիլիկիա, և Տավրոսի լեռներուն մեջ հիմնեց ավելի ամուր իշխանապետություն մը և հայկական մշակույթի նոր վառարան մը:

Հայերու խուժումը դեպի մայրաքաղաքը դադրեցավ: Բյուզանդիոն այլևս չտեսավ ժայթքիլն այդ աղբյուրին, որմն իր մեջ հոսած էին այնքան կենսական ուժեր և գոր ինքն իսկ ցամաքեցուցած էր: Կայսրության ծոցին մեջ հայ-հույն համերաշխության խզումը, կնշանակե այն թվականը, ուր Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում:

Կ. Պոլսո մեջ՝ Թռռնիկ հայազգի ընտանիքին վերջին անդամներն մին, Թեոդորոս Թռռնիկ, արդեն 1261 թվին կնախատեսեր, որ թուրքերը օր մը պիտի տիրանային Կ. Պոլսին և ամբողջ կայսրության:

Այս հակիրճ ընդհանուր տեսությունը կրնա ամփոփվիլ սապես. հայկական անցյալին որոշ մեկ ժամանակաշրջանին, ժամանակաշրջան, որ մեկն ավելի տեսակետներով նշանավոր է, կրկին հոսանք մը կտրեց անցավ հայկական պատմությունը, մին ազգային հողի վրա, մյուսը աշխարհաքաղաքացի ոստանին մեջ, մարդկության ծառայելու որոշ եղանակներով՝ ազգային շրջանակի մեջ կամ անկից դուրս: Հետո կտեսնվի, որ այդ հոսանքներն մին, աշխարհաքաղաքացիությունը, ձախողվածի մը կենթարկվի կամ հույն ազգայնամոլության ձեռով կայլասերի: Հայերը, երկար ատեն ու լայնորեն շապլելն հետո իրենց լավագույն ուժերն ի սպաս աշխարհաքաղաքացի պետության, զիրենք ստիպված զգացին ազգային երդիքը դառնալու:

Արդ, այս հանդիսավոր օրվան մեջ հավաքված ենք, մախ՝ կատարելու համար պարտականություն մը, այն է մեծարանքի հարկ մատուցանել հիշատակին անոնց, որ 1500 տարի առաջ բարոյական հիմը դրին մեր պատմական գոյութեան: Հետո ինծի կթվի, թե այս հանդեսը կրնա գործնական որոշ օգտակարություն մըն ալ ունենալ, պայմանով որ պատրաստ ըլլանք անցյալին փորձառությունը գնահատելու: Մենք ի հայտ բերինք գոյակցությունը երկու հոսանքներու, որոնք իբր հիմ ունին երկու հակընդդէմ սկզբունքներ: Այժմ ալ, այդ երկու սկզբունքները իրարու դէմ կռվի մեջ են, մեկ կամ մյուս կերպով, երբեմն՝ ծայրահեղության մղված ձևերով, քաղաքակիրթ աշխարհին մեջ:

Անցյալի փորձառությունը, որուն կակնարկենք, պետք է մեզի օգնէ, պետք է օգնէ մանավանդ մեր երիտասարդության, որ մասամբ որբ է, իր բախտին ձգված և բոլոր վտանգներուն ենթարկված. այդ այնքա՛ն հրահանգիչ փորձառությունը պետք է, որ անոր, թույլ տա հաստատական ու գիտակից ընտրություն մը ընելու երկու ուղղություններու միջև, որպեսզի ազգային շրջանակին հարի և հաստատ պահպանէ ինչ որ կխորհրդանշէ մեր ազգությունը՝ լեզու, կրոնք, ծես, ավանդություններ:

Թող այսօրվան հանդեսը և Սահակի ու Մաշթոցի հիշատակը մեզ բոցավառեն մոր եռանդով մը՝ հավատարիմ մնալու համար այն ժառանգության, զոր անոնք մեզի թողած են: Այդ ժառանգությունը նկատենք իբր տապան մը այս ալեկոծ օտար ծովերուն վրա, այն դժնդակ պայմաններուն մեջ, ուր կոզորի մեր ազգային կյանքը, և հուսանք (6), որ օր մը այդ տապանը, հարություն առած, արդարության շունչն մղվելով, պիտի իջնէ Արարատ լեռան վրա և մեզի թույլ պիտի տա վերականգնել ավերակները մեր հայրենիքին, որ լքված է այսօր, բայց ոչ մոռացված¹:

¹ Այս ճառին արտասանուած օրը, վերջին պարբերությունը ունկնդիրներն ոմանց այնպես կարծել տվեր էր, թե բովանդակ հայ ժողովուրդի այժմյան ազգային կյանքն է, որ հոն «դժնդակ» ածականով կորակվեր և, թե «լքված, բայց ոչ մոռացված հայրենիքի ավերակներու ապագա վերականգնման» մասին հայտնված հույսը կվերաբերեր Խորհրդային Հայաստանին: Այդ մեկնությունը անճիշդ է, ինչպես հեղինակն ալ՝ երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը՝ ըսավ մեզի: Հայրենիքն հեռու օտար երկիրներու ցրված Հայոց կյանքն է, որ ան կզտնէ դժնդակ, և երբ կճշդն, թե «վերակենդանացած արդարության տապանը օր մը Արարատին,- այժմ թուրքերու ձեռք անցած Արարատին,- վրա է, որ պիտի իջնէ», հայտնի է, որ չի կրնար ակնարկել մեր այժմյան Հայաստանի Հանրապետության, որ լքված ըլլալն հեռու, մեկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող հայերու բույնն է, այլ հայերն ու հայ կյանքն բոլորովին պարպված, բայց վտարանդի հայերն երբեք չմոռցված այն հայկական մահանգներուն, որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ մորեն անցան թուրք լուծի տակ:

ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Գ. Ֆնտզյանի նկատողությունների առթիվ)

Ա

Անկարող ստանալ ներկայումս և կանոնավորապես հետևել «Հանդես ամսօրյա»-ին, նորերս միայն հնարավորություն ունեցա թերթելու տարվա թվերը և իմիջիայլոց ծանոթացա պ. Ֆնտզյանի գրության («Հանդես ամսօրյա», 1926, ք. 5-6) (1):

Ավելորդ չեմ համարում նախ քանի մի խոսք ասել հարզելի պարոնի այն հայտարարության առթիվ, թե Մաշթոց անվան ստուգաբանությունը առաջարկել է ինքը տարիներ առաջ դեռ 1905 թվին և ուրեմն առաջնության պատիվն իրեն է պատկանում (2):

Ցավում եմ, որ պարոնի ակնարկած ուսումնասիրության ցայժմ անգետ մնալով, ակամայից տհաճություն եմ պատճառել ոչ միայն նրան, այլև ինձ, որովհետև անգիտությունն այսպիսի դեպքերում անախորժ է ամենից առաջ անտեղյակ բանասերին, բայց ավելի ևս ցավում եմ, որ պատվական պարոնը իր առաջնությունը պաշտպանելով չէ կարողացել մնալ վայելչության սահմանների մեջ:

Պ[արոն] Ֆնտզյան իրեն ներելի է համարում՝ կրկտել հիշողությունս և այնտեղից վեր հանել իր գյուտի «վերհիշումը» այն հիմամբ, որ նվաստս ստանում էր «Անահիտ» հանդեսը, ինչպես նեղություն է քաշել ստուգելու և հետևապես հետևում իր գիտական աշխատանքներին, և ապշեցնող կետ է համարում, որ ես բերում եմ նույն երկու օրինակները Տիրոց և Բարոց «նույնությամբ ոչ ավել և ոչ պակաս»:

Ասել է, թե 1905 թվին բախտ եմ ունեցել կարդալու պ. Ֆնտզյանի ուսումնասիրությունը, պահել եմ հիշողությանս ծալքերում նրա գյուտը, որպեսզի 1926 թվին հռչակեմ և որ վշտային է՝ կորզեմ պարոնի փառքը: Ապշեցնող է համարում պարոնը օրինակների զուգադիպումը: Կարծեմ, հայ բանասերին, անգամ ամենախորնարհին հայտնի պիտի լինի, որ հայոց մատենագրության մեջ ուրիշ անուն չկա, -ոց վերջավորությամբ, բացի երկուսից Տիրոց և Բարոց: Չհիշել այս, նշանակում է անբարեմիտ լինել և անտեղյակ ընթերցողին մոլորեցնել: Երկու իշխանական անուններն էլ ծանոթ են ամեն մի դպրոցականի Վարդանանց և Վահանանց

պատմությունից և հազիվ թե պետք կա ուսանելու պ. Ֆնտոլյանից: Այս միևնույն է, եթե մի քերական հավակներ, որ մյուսներն իրենից են քաղել, ասենք, փլուզանեն և կորուսանեն և կամ նման օրինակները:

Բ

Այս ակամա տողերից հետո դառնանք խնդրի էության, որ ավելի կարևոր է, և կոտենենք, որ զուգադիպումն իսկ լոկ ձևական է:

Պ[արոն] Ֆնտոլյան իր ասելով համեմատել է Մաշթոց Մագդակի հետ, որովհետև *mazd* փոխվում է *mašt*-ի ինչպես *yazd*-ը՝ *yašt*-ի: Եթե այս է նրա հիմը, համեմատությունը սխալ է:

Պարսկերեն *yazd*-ը երբեք չի կարող փոխվել *yašt*-ի: Առաջինը ծագում է *yazata* ձևից, որ է ապառնի դերբայ կրավորականի, իսկ *yašt* է անցյալ դերբայ կրավորականի *yaz*-բայից: Երկուսն էլ արմատակից են, բայց հնչական փոխանցման կապ չկա մեջտեղ:

Ուրիշ է ծագումով և կազմով *mazd*-ը < *mand-dha*, առաջինը՝ *mand* - նույն է հուն. *μαθ-ειν*, սլավոն. *мыѣ -р*, երկրորդը՝ *dha* -«դնել» արմատը: *d* փոխվում է *z* հաջորդ *dh*-ից առաջ և այս փոփոխությունն այլ կարգի է, քան *յազդ* և *յաշտ* և *mazd*- անցնել *mašt*-ի չէ կարող:

Ինչ վերաբերում է մեր համեմատության, ելակետս և մերձավոր առիթը Մաժդ-ոց ընթերցումն է, որ հիշեցնում է անմիջապես Մագդ- բառը առանց որևէ ճիգի: «Գիրք թղթոց» պահել է և Մաժդ-ոց ձևը: Մյուս հիշատակարաններում ընդունված ընթերցումն է Մաշտ-ոց և Մաշթ-ոց: Ստուգաբանական փորձերից առաջ պետք է բանասիրական ճշտումն տարբեր գրությանց փոխադարձ հարաբերության: Նայելով թե, որ ձևը կհամարվի հնագույն ըստ այնմ և ուղղելու է ստուգաբանական որոնումները:

Սկզբնական ձևը թվում է, թե Մաժդոց է, որ գտնում ենք Պրոկղի թղթի մեջ, որ մատենագրության անդրանիկ վավերագիրներիցն է: Պրոկղի թղթի պատասխանի մեջ կարդացվում է Մաշդոց: Նույն ընթերցումը պահում է և «Կնիք հավատոյ» հին և կարևոր հիշատակարանը, ինչպես և մյուսները, որ օգտվել են Պրոկղի և Սահակի թղթերից (Աբրահամ կաթողիկոս, Գագիկ թագավոր և այլ): Համեմատաբար ուշ ժամանակ են երևան գալիս Մաշտոց և Մաշթոց գրությունները:

Եթե առաջնությունը տալու լինենք Մաժդ-ոցին, իսկույն աչքի է ընկնում նրա հնչական մերձավորությունը Մագդ-ի: Սակայն իրանական գետնի վերա Մագդ չէ կարող տալ Մաժդ, որովհետև պակասում են հարկավոր պայմանները, օրինակ *i* կամ *r* հնչյունը նախընթաց վանկում, որպիսի գրությամբ *z* փոխվում է *ž*:

Մնում է մեկնել հայերեն, քերև, -ոց մասնիկի -ց հնչյունի ազդեցությամբ: Մի ենթադրություն, որ կմնա այդպիսին, մինչև որ ուրիշ օրինակով չհաստատվի այս հնչական անցումը:

Բայց կարող է պատահել, որ **Մաշտոց** և **Մաշթոց** սովորական գրությունը լինի և՛ հին և՛ հարագատ ձևը, և սրանից առաջացած **Մաշոց** և **Մաժոց** արևմտյան արտասանության ազդեցության տակ: Մեր լեզվի արևմտյան բարբառի առանձնահատկությունը շատ ավելի հին է, քան ենթադրվում է:

Այս դեպքում պետք է հրաժարել հիշած ստուգաբանությունիցս և համեմատել **Մաշտոցը** մի ուրիշ անվան հետ, որ դարձյալ իրանական է և հին:

Հերոդոտոսը (VII, 79) հիշում է *Μάσιστος* անունը, որ կրում էր Քսերքսեսի զորականներից մեկը, նա որ առաջնորդում էր Սապիր (հայ Սպեր) ցեղի բանակը: Ասել է, թե Հայաստանի սահմանների մեջ հայտնի է եղել այդ անունը: *Masistus* գերադրական աստիճան է *mas-*, հունարեն *μακ-ρός* «երկար» բառի, ուրեմն *masišta-* «ամենից երկարազույն»: Կարող է լինել գերադրական և *maz-* «մեծ» բառի, *mazišta* «ամենամեծ»: Երկու դեպքում էլ հայերենում սպասելի է Մաշտ- համաձայն իրանականի:

Իբրև ստուգաբանություն նույնչափ հավանական է, որքան առաջինը: Խնդիրն այն է, թե ո՞ր ընթերցումն է հնագույնը **Մաժոց/Մաշոց**, թե **Մաշտոց/Մաշթոց**:

Հավանականությունը առաջնի կողմն է, դատելով ըստ հիշատակարանի: Նրա վրա հիմնած ստուգաբանությունն այն առավելությունն ունի, որ անվան տալիս է Theophore՝ «աստվածակիր» ծագում, որ այնքան բնորոշ է իրանական անվանակոչության:

Ինչ վերաբերում է -ոց վերջավորության, ծագումը մութ է, ինչպես և նրա կապը -ոց մասնիկի հետ: Հատուկ անունների մեջ բացի Մաշթոցից նույն մասնիկը ունին **Տիրոց** և **Բարոց**: Առաջին Բագրատունի իշխանի անուն էր, որ Վասակ [Սյունեցու] համախոհներիցն էր, իսկ երկրորդը՝ Վահանի ընկերներից և Պապի որդի: Պապ և Բար նույն անուններն են, մեկը պարթև ձևն է, մյուսը՝ սասանական: Հայրը հին անունն է կրում, որդին՝ նոր: Ինձ հայտնի է և մի երրորդ անուն **Ափոց**, որ սակայն դեռ ստուգելի է ընթերցումը, թեև հավանական է, որ Չափիկ Մոկյաց եպիսկոպոս անվան ուրիշ ձևն է: Պ[արոն] Ֆնտոյանի մկատողությունը իմ բերած օրինակների վերաբերյալ անպատեհ է, քանի որ խոսք չի կարող լինել «ավել պակաս»-ի մասին: Իրեն և ընթերցողներին են թողնում դատել «զուգահիշումի» արժեքը լեզվագիտական և բանասիրական տեսակետներից:

Հարգելի պարոնը բարի ցանկություն է ունեցել՝ ցրելու իմ «շվարունս» Մեսրոպ անվան հանդես: Ինչո՞ւ հայ լուսավորության հայրը կրկնակի անուն է կրում և ինչո՞ւ նրա ձեռնասուն աշակերտը Կորյունը չի հիշում **Մեսրոպ** անունը, ինչպես և Փարպեցին: Արդյոք մեկը աշխարհական անունն է, մյուսը՝ հոգևոր թե մի ուրիշ գաղտնիք կա, այս հարցերը սպասում են դեռ լուսաբանության, եթե երբևիցե լուսաբանելու հույս կա (3): Պ[արոն] Ֆնտզյան կարծում է, որ այս կնճիռը արդեն լուծել է և լուծել շատ հեշտությամբ: **Մեսրոպ** անունը շինծու և արհեստական է համարում և Խորենացու հնարածը: Լավ է ասած, մարդու աչքը դուրս գա, անունը դուրս չգա: Որպես թե Խորենացին կամենալով Մաշթոցին համեմատել Մերովրի հետ, ստեղծել է Մար-Մերովր, որից Մեսրովր: Մեղք է Պատմահորը վերագրել այսպիսի անհեթեթություն: Մաշթոցին «Մրովբեատես» կոչողը գիտեմալու էր արդեն Մեսրոպ անունը: Բառախաղը **Մեսրոպ**-ից է ծագել և ոչ հակառակը:

Իր ենթադրությունը արդարացնելու հույսով պ. Ֆնտզյան հիշում է, որ Խորենացին ճարտար է անուններ հերյուրելու մեջ, որի մի ապացույցն է Անուշավան, որ աղավաղումն է Անուշավանի: Այս առթիվ քար մետել Պատմահոր երեսին անտեղի է: Խորենացին, որի մոտ կարդալու է Անուշտուան փոխանակ Անուշավանի (որ գրչագիրների սխալն է Արտավան և մյուս-ւան, -ուան հանգող անունների ազդեցությամբ) առել է այդ խորհրդավոր անունը Արայի գրույցներից որ Աղոնիսյան տիպի հայ աստվածության պատկեր է մեռնելու և հառնելու հատկությամբ, ինչպես ցույց ենք տվել ուրիշ տեղ (4):

Խորենացուն գողանալ տալով Խոսրով Նուշիրվանի մակնունը պարոնը տեսնում է նոր ապացույց, որ Խորենացու Պատմությունը խմբագրված է VI դարում: Ներկայումս արդեն փաստ է, որ Խորենացու Պատմությունը գրված է 680 թվականից հետո և VI դարի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Դառնալով Մեսրոպ անվան, պետք է ձեռնպահ մնալ նոր մեղքեր բարդել Պատմահոր առանց այն էլ ծանրաբեռնված ուսերին: Խորենացին հեղինակ չէ «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Մահակայ եւ Մեսրովրայ» գրության և ոչ հեղինակ ողորմելի բառախաղին:

Մաշթոցի երկրորդ անվան իսկական հնչումը նմանապես անորոշ է, ինչպես և առաջին անվան: Խորենացու Պատմության մեջ Մեսրոպ է և մենք գոնե տրամադիր էինք առաջնությունը տալու այս գրության: Մակայն, «Կնիք հաւատոյ» ունի Մեսրոբ՝ Պրոկղի թղթի պատասխանում այնտեղ, ուր «Գիրք թղթոց» ունի Մաշոց: Ի նկատի առնելով «Կնիք հաւատոյ» կարևոր

ժողովածուի պատկանելի հնությունը հավանական է թերևս, Մեսրոբ համարել ավելի հին, քան Մեսրոպ:

Այս պայմանով հնարավոր են գտնում առաջարկել հետևյալ ստուգաբանական փորձը:

Մեսրոբ *Mesrob* հաղորդ է իրանական մեծ աստվածության անվան, որ է Միտր: Նա բաղկացած է երկու տարրից՝ **Meh-srob*, ուր առաջին մասը՝ **Meh* ձևափոխումն է Միտրի անվան: Հայտնի է, որ հին *Mitra* տալիս է *Midra*, *Mihr*, *Meh*, *Mer*, *Mel-*, որտեղից և հայերենում **Միհր**, **Մեհ** (մեհյան), **Մեր** (Մերշապուհ), **Մեհր**, **Մլեհ** (<պրս. *Milād* հին *Mihrdat*-ից), *Μελιάς* (բյուզանդական հայ գործիչ):

Երկրորդ տարրը -**սրոբ** նույնն է ինչ որ տեսնում ենք Խոսրով անվան մեջ, պարսկերեն *χosrōb*, < **hu srāva*; *srava-* պահված է հայերեն փոխառյալ **դ-սրով** բառի մեջ, համապատասխանում է հունարեն *κλέος*, սլավ. **СЛОБО** և նշանակում է իսկապես «խոսք, զովք» (հմմտ. ռուս. **СЛОБО** «խոսք» և **СЛАБА** «փառք»): Հայերեն **խս-սրով**, **դ-սրով** ավելի հին է քան իրանական *χo-srōb*, բայց վերջինս պատահում է նաև Ավեստայում, *dura-srōb* «վատախոս» բառի մեջ, որ հակազդադաշտական և հերձվածող կարապ կամ կարապան դևի մակդիրն է:

Այս վերլուծումով **Մեսրոբ** < *Meh-srōb* նշանակում է «Միհր զովող, փառաբանող» կամ «զովեալ ի Միհրեն»: Հունական և սլավոն հատուկ անունների մեջ ևս ընդունված է այս բառը, ինչպես *Θεμιστο-κλής*, *Vladislav*, ուր *κλής* < *κλέης*, **kleues*, և *-slav* հավասար են *-srob*, -սրոբին:

Եվ վերջապես *Meh-srōb*-ի *Mesrōb* փոխանցման, այսինքն՝ -*h* հնչյունի կորուստի օրինակ կարող է ծառայել պարսկերեն *Mihrāb* անունը, որ հայերեն հնչվում է Մեհրաբ և Մերաբ: *Mehrāb* ևս կազմված է նույն *Mihr* և *āb* բառերից, *āb*, սանսկր. *ābha* նշանակում է «փայլ», որով *Mehrab* «Միհրափայլ» իմաստի կողմից մոտենում է Մեսրոբին «Միհրափառ»:

Առաջարկիս ստուգաբանության թերիքն այն է, որ համապատասխան անունը չենք գտնում իրանական լեզուներում: Բայց այս թերիքը առանձին կարևորություն չունի: Հայերենում կան շատ բառեր, որ իրենց կազմով իրանական են անկասկած, թեև չեն մնացել կամ միայն նրանց հազիվ նշմարելի հետքերն են մնացել Իրանում:

Ամեն պարագային Մեսրոբ իրանական տեսք ունի և մեր փորձը ապացույց է, որ հնարավոր է պատշաճ ստուգաբանություն գտնել: Հատուկ անունների մեկնությունն ինքնին դժվար է, մանավանդ, երբ եզակի օրինակներ են ինչպես Մաշքոց և Մեսրոպ: Նրանց կապը Արամազդ և Միհր մեծ աստվածների հետ հավանական է, բայց փաստ դառնալու համար պետք է որ վստահ լինենք, որ Մաժդոց և Մեսրոբ հնագույն ձևերն են:

Չէինք ուզենալ անուշադիր թողնել և պ. Ֆնտզյանի բանասիրական նկատողությունները մեր աշխատության առթիվ, ուր գովական ջանք է անում մուրթյալիս սխալներն ուղղելու: Մաշթոցի գործունեության մասին խոսելիս ինչ-ինչ դիտողություններ էի արել Կորյունի երկի նկատմամբ, կասկած էի հայտնել, որ երկը գրված է թերևս Վահան [Ամատունու] մահից հետո:

Հարգելի բանասերը փորձում է այլ կերպ թարգմանել և մեկնել Վահանին մայող հատվածը:

Օգնության է կանչում Փոքր Կորյունին և Ագաթանգեղոսին և կրկնակի հանցանք է գործում իրեն մեղսակից անելով անմեղ հեղինակներին:

«Իսկ բարեցապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ, շնորհալքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ մերձաւոր կենակից վայելէր եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մեզ հարքն ի կատարումն դարձան»...¹:

Ահա ինչպես է հասկանում այս հատվածը պ. Ֆնտզյան. «Եթե լավ միտ դրվի, այս հատվածը ոչ թե Վահանի մահը կնշանակե, այլ ապրիլն և բարվոք ապրիլը իբր օգնական, պաշտպան, ընտանի ամեն անոնց որոնք Մաշթոցի և Մահակա ավետարանական ընթացքով Ս. Գիրքը խոսեցնել տալով ... վերստին ծնան ամբողջ Հայաստան աշխարհը, Մահակ ու Մաշթոց հայրերուն սեպհական որդի գտնվեցան և հանձին Վահան Ամատունիի **հանկարծ** ուրեմն կվայելեին բարերար, պաշտպան, ընտանի, «մերձավոր» **«կենակից»** հոգևոր նոր ծնունդին քերմամբ»:

Ասել է, թե պ. Ֆնտզյանը կամայականորեն, հակառակ քերականական կանոնների, ընդգծված, որ որդի «լինէր» հատկացնում է «ամենեցուն» և ոչ Վահանին: Թողնում է «բարեցապարտին» սեռական հոլովը առանց բացատրության: Թարգմանության փոխարեն առաջարկվում է մի մեկնություն բռնագրասիկ և անհարիր, ինչպես կտեսնենք:

Վահանի պաշտպանության և հովանավորության պետքն էլ ավելի զգալի էր, շարունակում է պ. Ֆնտզյան, զի հայրերը վախճանվել էին: Այսպես է ուզում կապել վերջին նախադասությունը նախընթացի հետ: Պարոնը հավատացնում է, որ իրեն պես են հասկացել հիշյալ հատվածը մահ Փոքր Կորյունը և Ագաթանգեղոս, այն է «հանկարծահաս»-ով մահ չեն հասկանալ այլ հասնիլ, պաշտպանել:

Թող բողոքե ինքը՝ Փոքր Կորյունը այս ամբաստանության դեմ.

«Իսկ բարեցապարտն Վահան յանկարծահաս կենաց ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ՝ շնորհալքն Քրիստոսի մերձաւոր կենացն յախտնմից լինէր»:

¹ Կորյուն, էջ 47:

Իմաստը աներկբայելի է և հակառակ պ. Ֆնտզյանին, որ անտես է արել սրբոց և յախտենից բառերը: Ասպնջական ծագում է ասպինջ-ից, որ թվում է թե նշանակում է «կայարան, ճիահանգիստ»: Ինչպես հնում, այնպես այժմ կայարանները կամ կարվանսարայները միաժամանակ և հյուրանոց են, իջևան: Այստեղից ասպնջական նշանակում է «հյուր, անցորդ» և «հյուրընկալ, հյուրանոց»: «Ասպնջական լինել» կարող է ունենալ երկու իմաստ՝ «ընդունարան լինել, հովանավորել» և «անցորդ կամ հյուր լինել»: Փոքր Կորյունը գործ է ածում երկրորդ մտքով թեև թվում է, որ քաղված է Մեծ Կորյունից, որ նույն դարձվածքը կիր է առած առաջին իմաստով իբր հյուրընկալող (հուրս իշխանի համար ասված է «ասպնջական եղեալ» Մեսրոպա¹, ինչպես և Պողոս Առաքյալի բարեկամների նկատմամբ՝ «զքրիստոսամեծար ասպնջականիցն իւրոց»²: Հատվածի իմաստն այն է, որ Վահանը՝ մահը հասած, ցանկալի հյուր է լինում բոլոր սրբերին և Քրիստոսի շնորհով մերձավոր դառնում հավիտենական կյանքին: Ուրիշ խոսքով Վահանը մեռնում է և արժանանում սրբերի հավասար հավիտենական կյանքի:

Հետաքրքրական է, որ Մեծ Կորյունի մոտ հայրերի մահը ամփոփող վերջին նախադասությունը Փոքր Կորյունը կապում է հաջորդ պարբերության հետ և այսպիսով զրկում է պ. Ֆնտզյանին այն նեցուկից, որ որոնում է նա սույն նախադասության մեջ ի նպաստ իր ըմբռնումին: «Եւ այդ ըստ արիւնակի գրեցոս առ ի մեճ գերանելեաց սուրբ հարցն զվարս եւ զվախճան փոքր ինչ պատմելով ի կատարումն զբանս ածից, ոչ եթ ի հին համբաւուց զրուցաց տեղեկացեալ...» և այլն: Այստեղ «ի կատարումն», թեև ամրված է իր բնագրից, բայց ուրիշ կիրառություն ունի, քան այնտեղ, նման «ասպնջական եղեալ» դարձվածքին, որին տված է ուրիշ նշանակություն, քան Մեծ Կորյունի մոտ է: Իմաստն այն է, թե որովհետև հայրերը մեռել էին, որպես ինքն արդեն գրել է, ուստի թող ոչ որ չկարծե, որ ուրիշի բերանից է քաղված կամ զրույցներից: Ոչ, ինքն ականատես է եղել հայրերի և՛ կերպարանքին, և՛ գործերին: Այս ուրիշ բան է, քան ենթադրում է պ. Ֆնտզյան, որի կարծիքով, Վահանը բարի ժամին է հասնում, որովհետև սուրբ հայրերը վախճանել էին և տեղը բաց էր մնացել:

Ազաթանգեղոս ևս հուսալի բարեխոս չէ պատվական հակառակորդիս համար: Բավական է ասել, որ վիճելի բառը՝ «յանկարծահաս» Ազաթանգեղոս փոխել է «յանկարծական»-ի, հետևապես վերացրել է միջից վեճի առիթը: Ազաթանգեղոս քննելի հատվածը շրջում է Տրդատի վերա և արտագրում է հավանորեն Փոքր Կորյունից առանց ջանալու հասկանալու լուրջումը, բավականանալով հիշյալ բառի թեթև, բայց կարևոր փո-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշթոցի, Գ. Ֆնտզյանի հրատ., էջ 45:

² Աճղ, էջ 10:

փոխութեամբ: Հակառակ Փոքր Կորյունին, Ազաթանգեղոսին և նոր բանասերների պ. Ֆնտոզյան ուզում է այլ կերպ հասկանալ Վահանի հատվածը և կարծես, մոլորվում է ուրիշների «մոլորությունը» ուղղելու առաքինի ջանքի մեջ:

Հարգելի պարոնի առաջարկած իմաստն անընդունելի է: Վահանի մասին Կորյունը պատմում է, որ հազարապետ էր, որ սուրբ հայրերի աշակերտն էր Հմայակ Մամիկոնյանի հետ, և որ Մեսրոպի մահից հետո նա է, որ հոգաժու է եղել հանդիսավոր թաղելու և խորան կանգնելու: Այս բոլորից հետո Կորյունին վերագրել այն, որ նա կարող էր ասել, թե Վահանը հանկարծ հրապարակ եկավ իբր հովանավոր վերածնյալ երկրին և փոխարինեց մեռած սուրբ հայրերին, անհաջող և անհիմն ենթադրություն է: Կորյունն այնքան մեծ համարում ունի Ս. Սահակի և Մեսրոպի մասին, որ երբեք չէր մերել իրեն կարծելու, որ Վահանը մի սուկ իշխան՝ կարող էր նրանց տեղը բռնել: Կարիք չկար այսպիսի արտասովոր շողոքոթության: Վահանից ավելի արժանի մարդիկ կային: Եվ սուրբ հայրերի փոխարեն արդեն «ի նոյն վերակացութիւն դառնայր Յովման»-ը, որ կապանքների մեջ արժանացել էր սրբության և՛ «խոստովանողական անուն ժառանգեաց»: Եվ միթե միայն Հովհանն էր: Իսկ Հովսեփը, որ տեղակալ էր և որի հրամանով գրում է Կորյունը, ո՞ր էր, և ո՞ր էին այն սրբազան եպիսկոպոսները, այն փայլուն կաճառը սուրբ հայրերի, որ Մեսրոպի մահից քանի մի տարի հետո պիտի ժողովվեին Արտաշատում ճակատ դնելու պարսից բռնության ի պաշտպանություն եկեղեցու: Պակաս չէին և քրիստոսասեր իշխանագուհիք, Վարդան և Վասակ իրենց համախոհներով այն ժամանակ տակավին սև և սպիտակ ոչխարների չէին բաժանված և կազմում էին մի հավատարիմ հոտ: Քանի մի տասնյակ լուսավոր անունների շարքին Վահանն այնպիսի մի բացառիկ դեմք չէր, որ Կորյունը նրան պարզևեր քրիստոնեից հովանավորի, Սահակի և Մեսրոպի փոխանորդի նախանձելի պատիվը: Ո՛չ, Վահանը երևան է գալիս Կորյունի մոտ, համեստ դերում, եթե միայն չաղավաղենք նորա խոսքերը:

«Իսկ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր...» նշանակում է «բարեացապարտին Վահանայ հաս կենաց յանկարծ լինէր ամենեցուն», այսինքն՝ Վահանի կյանքի վերջը անսպասելի էր բոլորի համար: Կորյունը սիրում է ճարտասանական ոլորուն դարձվածներ: Հանկարծահաս՝ ածական չէ, այլ գոյականի իմաստ ունի և կախված է «բարեացապարտին Վահանայ» սեռական հոլովից: «Ամենեցուն»՝ չի վերաբերում «կենաց»-ի, այլ ենթարկու է «հանկարծ»-ի, որ միացել է «հաս»-ի հետ: Նույնպիսի եղանակով Կորյունը գրում է՝ «հայրենակատար մեծարեալ պայմանաւ», այսինքն՝ մեծարյալ կատարմամբ պայմանի հայրենյաց (կամ

հարց): «Հաս կենաց» նույնն է ինչ որ օր-հաս մտավորապես, և նույնանիշ է մահվան:

Հետևյալ նախադասությունը վերաբերում է Վահանին և ոչ ամենեցուն՝ «որ աշխարհածնին հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ, շնորհաւքն Քրիստոսի մերձաւոր կենակից վայելէր»: Սրա իմաստը պարզելու համար պետք է ուշադիր լինել «բարեացապարտ» բառին: Ի՞նչ է նշանակում «բարեացապարտ» և ինչո՞ւ է Վահանը այդպես կոչվում:

Բարյացապարտը նա է, որ ուրիշից բարիք է տեսել և ուրեմն պարտք մնացել, անհատույց եղել: Վահանի ստացած բարիքը մեկնվում է հետևյալ նախադասության մեջ, որ է գրական ծննդյամբ որդի է ճանաչվել հայրերի կողմեն, ուրիշ խոսքով աշակերտել է Ս. Մահակին և Մեսրոպին: Արդարև վերև Կորյուն արդեն հիշում է, որ «գլխավոր աշակերտների» թվում գտնվում էր Վահան Ամատունին և Հմայակ Մամիկոնյան: Ասել է, թե Վահանը երախտապարտ է, որ սուրբ հայրերը վարդապետել են նրան և որդեգրել որպես մտավոր, գրագետ զավակ: Դարձյալ երախտապարտ է Վահանը, որ Քրիստոսի շնորհով արժանացել է «մերձավոր, կենակից» լինելու պատվին: «Մերձավոր և կենակից» հոմանիշ են և նշանակում են մոտիկություն: Եթե հաջորդ նախադասությունը՝ «եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան» շարունակություն համարենք Վահանի նայող հատվածին, ինչպես տպագրության մեջ է, որին համամիտ է և պ. Ֆնտոյյան, այն ատեն Վահանի վայելած մերձավորությունը պիտի տեղափոխենք անանց աշխարհը: «Շնորհաւքն Քրիստոսի» դարձվածն ավելի հավանական է դարձնում այս ըմբռնումը նույնիսկ անկախ վերջին նախադասության կցումից: Վահանը կենդանությանը որդի էր սեպհական հայրերի, իսկ մեռնելուց հետո Քրիստոսի շնորհով դառնում է կենակից հայրերին և այն աշխարհում, քանի որ հայրերը ևս արդեն վախճանած էին: Փոքր Կորյունը ճիշտ այսպես է հասկացել, ասելով «մերձաւոր կենացն յաւիտենից լինէր»:

Սակայն ավելի հավանական է, որ հայրերի մահվան վերաբերող նախադասությունը կապված է հաջորդ տողերին՝ «ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարդացուք...» կապն այնպես է հասկանալու, որ հայրերը քանի որ մեռած էին, կարող էր կասկած ծագել, որ համբավներից է քաղած հեղինակն իր պատմությունը: Այս կասկածը վաճել է ուզում հավատացնելով, որ ինքը գրում է որպես «ականատես եղեալ կերպարանացն եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն»: Կտեսնենք, որ հեղինակի երկյուղը խորհրդավոր է:

Ե

Պ[արոն] Ֆնտոյյանի նորալուր մեկնությունը, կարծես, չի արդարանում բնագրի ստույգ վերլուծումով: Խոսքը իսկապես Վահանի մահվան մասին է:

Հատվածի իմաստը արգո պարոնը փորձում է գտնել անգամ Եղիշեի մոտ: Իբրև թե նրա խոսքերը՝ «որ հազարապետ աշխարհին էր իբրեւ զհայ վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից» շոշափում են Կորյունի հատվածը Վահանի մասին, համաձայն իր մեկնության: Հազիվ թե: Հազարապետությունը մի պաշտոնավարություն էր, որ շատ մոտ էր կանգնած շինականության, ինչպես պարզել ենք ուրիշ տեղ: Արշակ Թագավորի ժամանակ հազարապետությունը գտնվում էր Գնունյանց ձեռքին և Փավստոսը անվանում է նրանց «շինականաշէն», նրանց պաշտոնը՝ «աշխարհատես խնամակալութիւն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութիւն»: Այն «աշխարհը», որ տեսնում, խնամում, շինում, տածում են շինականությունն է, աշխարհիկ ժողովուրդը, որ Եղիշեն կոչում է «աշխարհականք քրիստոնեայք»: Փավստոսի նման Եղիշեն ևս կարծում է, որ հազարապետը հայր է, խնամակալ ժողովրդյան: Եղիշեի խոսքերը հազարապետի անձի մասին չէ, այլ հազարապետության որպես պաշտոնության կամ, ինչպես Փավստոսն է ասում, գործակալության: Արդեն հազարապետի անունն անգամ չի հիշում և գանգատվում է, որ Ատորոմիզդը հեռացնում է հայ հազարապետին, խլում է հայերի ձեռքից այդ կարևոր պաշտոնը և հանձնում ոմն պարսիկի: Ուրիշ առթիվ Եղիշեն հիշում է հականե Վահան Ամատունուն, քայց առանց զովեստի, առանց ակնարկի, որ նա որևէ առավելություն ունի մյուս իշխանների հանդեպ, նա, որին Սուրբ Սահակի և Մաշթոցի տեղը բռնելու մեծ արժանավորությունն է ուզում արտոնել պ. Ֆնտզյան: Որքան և՛ կարող և՛ արժանավոր անձն լինեք Վահան, նա սուրբ հայրերի վերաբերմամբ միայն բարյացապարտ է, որովհետև գիր է սովորել, որդի ճանաչվել և նրանց կենակցությունը վայելելու արժանացել այս, թե այն աշխարհում: Այլ կերպ մտածել էլ չէր կարող Կորյունը, այնքան մեծ և բարձր էին նրա աչքում սուրբ հայրերը:

Արդ Վահանի մահվան հիշատակությունը, ինչպես և մի քանի ուրիշ դիտողություններ կասկածելի էին դարձրել մեզ համար Կորյունի գրության, ավանդաբար ընդունված, ժամանակը: Վահանը գերված մախարարների թվումն էր, ուրեմն Կորյունի գործը չէր կարող առաջ երևալ, քան գերիների դարձը:

Այս մոլորությունը վանելու բարի նպատակով է, որ պ. Ֆնտզյանը փորձում է նորապես լուսաբանել վտանգավոր հատվածը: Կարծելով, որ կասկածս իր սաղմի մեջ արդեն խեղդել է իր մեկնությամբ, հայտարարում է մի շարք պատգամներ, որոնց վերա կանգ առնել հարկադրված ենք:

Արգո պարոնը կարելի չէ գտնում, որ Կորյուն ապրած լինի մինչև 450 թվի ադետավոր անցքերը, և ոչ «տրամաբանական, որ Վահան Ամատունի 442 թվին հանդիսավորապես Մաշթոցի գիրը կազմելէ հետո... ուր տարիներ ևս

անցուցած ըլլա առանց ավարտելու մատենիկը»։ Տարաբախտաբար տրամաբան պարոնը զլանում է ծանուցանել, թե որտեղից գիտե, որ Մաշթոցի գիրը կազմվել է 442 թվին։ Թվում է, թե վեճի նյութը հենց այս է, որ ենթակա է քննության։

Դարձյալ՝ Շահապիվանի ժողովի 444-445 թթ. կանոնների մեջ պ. Ֆրնուզըլյան գտել է ինչ-ինչ կետեր, որ առնված կթվին Կորյունի գրքեն, ուրեմն Մաշթոցի Վարքը առաջ է այդ ժողովից։ Սակայն որքան և քննելի լինի Կորյունի գործը, համենայն դեպս նա շատ ավելի վավերական է, քան Շահապիվանի ժողովի կանոնները, որոնք միայն պ. Ֆնուզյանի համար հորինված կկարծվին 444-445 թվին։

Այնուհետև վկա է կոչվում Ազաթանգեղոսը, որ գիտե և կօգտվե Կորյունեն և որ «Ե դարի կիսեն ետք չի կրնար գրված ըլլալ, քանի որ Փարպեցին իբր առաջին գիրք պատմության կհիշե զայն»։

Երջանիկ է այսպես մտածողը, որ հեշտությամբ վճռել է պարզել այն կնճռոտ խնդիրները, որոնց առաջ կանգնած է անգոր հայ բանասիրությունը։ Փարպեցու Առաջաբանը խառնակ է և կասկածի տակ։ Վրայից կարծես օտար ձեռք է անցել։ Հիմք կա անվստահելու, որ Ազաթանգեղոսն առաջին գիրք համարվեր Փարպեցու օրով։ Նրանից քիչ հետո ապրած հույն հեղինակից գիտենք, որ VI դարի առաջին կիսում Փավստոսի գործը այլ վիճակի մեջ էր, քան այժմ և ամփոփում էր նաև Հայոց սկզբնական պատմությունը, որ է Անանուն, Կեղծ-Մարաբաս և կամ Կեղծ-Ազաթանգեղոս։ Հարցը քննված է մեր կողմն դեռ 1901 թվին և հույն վկայության ճշմարիտ իմաստը լուսաբանված։ Շատ տարիներ անցած ուրիշներն էլ են մույն հարցով զբաղվել և եկել մույն հետևության, առանց պատշաճ հարկը տալու հետազոտության։ Դափնեպսակս վտանգված չեն համարել, այլ կարծել և կարծում են, որ ինձնից անկախ են հանգել մույն եզրակացության։ Գոհ են մնացել տեսնելով, որ ուրիշներն ևս մույնն են մտածում, ուրեմն, հայացքս ճշմարիտ է և հաստատուն (5)։

Արդ, եթե VI դ. առաջին կիսում Անանունի պատմությունը դեռ անջատված չէր Փավստոսից, որ թափառե ամտեր ամտիրական և վերջը Ազաթանգեղոսի անունով ծպտյալ հյուրընկալվի Սեբեոսի կողմից, ապա ուրեմն Փարպեցին առաջին պատմագրի պատիվը պետք է տար Փավստոսին և ոչ Ազաթանգեղոսին։ Փարպեցու Առաջաբանի շփոթը ծագել է թերևս նրանից, որ փորձել են սրբագրել և հարմարել Առաջաբանը նոր գրության, որ ստեղծվել էր Անանունի անջատումով և առաջնությունը անցել Ազաթանգեղոսին։ Եվ զարմանալու չէ, քանի որ գիտենք, որ անգամ մոտերս 1793 թվի հրատարակիչը հնարավոր էր համարել աղավաղել Փարպեցու գործը, ներս առնելով Խորենացուց մի հատված Մաշթոցի վերաբերյալ (6)։

Թողնենք սակայն այս հարցը և ընդունենք, որ Առաջաբանը հասել է մեզ հարազատորեն, իր սկզբնական վիճակի մեջ: Ո՞վ կարող է հավաստել և կամ ի՞նչ գրավական, որ Ղազար Փարպեցու առաջ դրված Ազաթանգեղոսը ճիշտ այն Ազաթանգեղոսն էր, որ այսօր տրամադրելի է, խճողած Կորյունից քաղած փոխառություններով:

Հայաքնին բանասիրությունն այլ կարծիք ունի, քան պ. Ֆնտզյան Ազաթանգեղոսի մասին: Պրոֆ. Ն. Մառը, որ հրատարակել է արաբական քարգմանությունն և ուսումնասիրել, եկել է այն արդյունքին, թե այժմյան Ազաթանգեղոսի խմբագրությունը իջեցնելու է մինչև ութերորդ դարը (7):

Մի ուրիշ և վերջին առարկությամբ պ. Ֆնտզյան «իր տկարամտության անհավատալի» է համարում, որ Կորյունի պես ջերմ կրոնավորը գովեր Վասակին 450 թվից հետո, երբ Վասակ հանեց իր դիմակը և հայանվեց որպես «եկեղեցականներու դեմ ոգորող, մոգպետի աջակից, կրակատուն կանգնելու օգնական»: Իսկ ինչ է նշանակում Կորյունի զարմանալի և բարձր գովեստը, որ Սյունյաց իշխան Վասակը «քաջ էր, պարզելալ յԱստուծոյ, այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»: Այստեղ արդեն «իր տկարամտութեան», ընդհակառակը, հավատալի է համարում, որ Կորյունի խոսքերը նախագուշակումն են, որ Վասակը պիտի խորագիտությամբ քնացներ պարսից կասկածները, վստահություն գրավեր երկրում, մարգպան դառնար, որպեսզի հետո կրակապաշտության ախոյան հանդիսանա և ազգային կրոնը ոտնակոխ անե իր քաղաքական հայացքների նպաստին:

Ասել է թե Վասակը, այդ «պարզելալն յԱստուծոյ», ավելի քիչ հասկացողություն ուներ քրիստոնեության արժեքի մասին, ինչպես և կրակապաշտության թերիքի, քան պ. Ֆնտզյանը: Դժվար է հաշտվել այս չարատանջ մտքի հետ: Կորյունն ինքը համաձայն չէ և այլ տեղեկություն ունի Վասակի աստվածապաշտության վրա: Նա վկայում է, որ Սյունյաց իշխանը «բազում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր անտարանագործ վարդապետութեան, իբրեւ որդւոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ եւ ծառայեալ ըստ Անտարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան գերամայեալսն ի գործ բերէր»¹:

Սրա պատասխանն էլ պատրաստ է պ. Ֆնտզյանի կողմեն: «Քաջահայտ է,- ասում է հարգելի պարոնը,- թե Վասակ չպահեց այդ հլու հպատակությունը 449 թվեն ետքը, ուրեմն Կորյունի գիտցած մինչ ի վախճան հպատակությունը կեզրափակի 449 թվականին, իբրև ծայրագույն եզր: Ուրեմն Կորյունը գրած է իր մատենիկը այդ թվականեն հառաջ»:

¹ Կորյուն, էջ 25:

Այս հասկացողությամբ ոչ միայն Վասակը, այլև պատվական Կորյունը տկարամիտ են դուրս գալիս: Արդարև, որ խելքը գլխին մարդը կարող է տակավին կենդանի, գործունյա և անգամ «երիտասարդ», ինչպես որոշում է տարիքը պ. Ֆնտգլյան, անձի մասին ասել, թե նա մինչև վերջը հավատարիմ մնաց: Եթե հնարավոր լիներ մինչև ի վախճան դարձվածքին ժամանակագրական իմաստ տալ, լավագույն ապացույցը կունենայինք, որ Կորյունին հայտնի է Վասակի վախճանը: Սակայն անհարթության պատճառ ինքը Ֆնտգլյանն է, որ կամ բավականին հմուտ չէ գրաբարին և կամ հապճեպ մտածող: «Մինչ ի վախճան զհրամայեալսն ի գործ բերեր» նշանակում է հրամանները կատարում էր, գլուխ էր բերում **ամբողջովին, սկզբնն մինչև վերջ, անթերի**: Որքան է տևել և երբևիցե ընդհատվել է, չգիտենք և վիճելի է: Պ[արոն] Ֆնտգլյանի պատմագիտությունը, որ Եղիշեի վարդապետությունից այն կողմը չի անցնում, չի կարող անեն պարագային լույսի ցնցուղ համարվել: Կարելի չէ մտածել, որ Վասակ 410 թվից մինչև 450 թիվը, ինչպես ինքն է որոշում, ուրեմն 40 ձիգ տարիներ, գործադրած լիներ միայն այն նպատակին, որ խաբեր, նենգեր պարսիկներին և իր հայրենակիցներին, որպեսզի մի օր գորավիզ լինի մոզերին: Կարելի չէ, որ նա, որ ձգտում էր հայոց թագին, հայոց անկախության, ինչպես իր հակառակորդներն են խոստովանում, պետք ունենար ուսանելու պ. Ֆնտգլյանից, թե ի՞նչ էր «հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման խորունկ բնագործ»: Դժվար է հավատալ, որ Մաշթոցի աջակցի սրտում քառասուն տարի ծխեր պարսից մոխրոցի մուխը, փոխանակ հայրենի սրբության սրբազան կնդրուկը: Այդքան տարվա լուսավոր աչքը չէր կարող մի ակնթարթում խավարել կրակարանների բոցից (8): Ժամանակն է մաքրել մեր անցյալը և ներկան եսատես կրքերի անառողջ ողորումներից: Այսօր իսկ մեր հասարակական պատասխանատու ուժերը այլեիբր չեն որակում միմյանց, քան դավաճան, ազգուրաց, օտարամուլ, շահասեր և ստրուկ օտար շահերի: Ուռած կրքերը շարաշունչ հողմեր են, որ սպառնում են հանգցնել այն ճրագները, որ լուսավորում են մեր խավար ուղին: Պատմագիտությունը պիտի կարողանա անաչառ լինել տալով **cuique suum**:

2

Պ[արոն] Ֆնտգլյան չի կարող տրտնջալ, որ ուշադրության պակասություն ցույց տվինք իր հանդեպ: Բոլոր փաստարկությունները քննեցինք և ցավում ենք, որ ոչ մի դրական ցուցում չգտանք, որ փարատեր կասկածներս Կորյունի մասին:

Հայտնի է, որ Կորյունի լեզուն ևս եզակի է իր հատկություններով անդրանիկ մատենագիրների շարքին: Արիեստական և շինծու ոճ է, ճապաղ և

ծանր, որպես ճռնչող սայլ և չունի մյուս ժամանակակիցների ոճի ճեմական թեթև և սահուն մազանքը:

Տարակուսելի է Մաշթոցի ակումիտ տիտղոսը: Թեոդոսիոս կայսրը լսելով հայ գրագետի հռչակը իբրև թե հրամայում է կոչել «վայելուչ մեծարանօք գտորբն ակումիտ»: Ակումիտ, հունարեն *ἀκοίμητος*, նշանակում է «անքուն»: Այսպես էին կոչվում այն վանականները, որ պարտավոր էին հերթով աղոթք անել նաև գիշերներն առանց ննջելու: Ճշմարիտ է, որ անքունների վանական կարգը երևան եկավ Թեոդոսիոսի օրով և հիմնադիրն էր ոմն Ալեքսանդր, որ հետո Ասորիքից տեղափոխվեց Կ. Պոլիս և այնտեղ հիմնեց նոր վանք: Բայց անքունները հռչակ ստացան միայն [V] դարու երկրորդ կեսից, երբ Մտուղիոս կրոնավորը հիմնարկեց Մտուղիոն կոչված նշանավոր մենաստանը 463 թվին: Այս թվից հետո միայն ակումիտ անունը կարող էր «վայելուչ մեծարանք» նկատվել: Վահանի մահը մմանապես 462 թվից հետո է: «Ճշմարտապատում եւ վարդապետաւեր» Հովմանը, որ Տիգրանում չարչարանք կրելուց հետո դարձավ «ի վերակացութիւն յերկիրն Հայոց», եթե վերակացություն բառով կաթողիկոսություն հասկանանք և ոչ եպիսկոպոսություն կամ սովորական հովվություն, կարող է լինել Հովհան Մանդակունիին:

Ահա կետեր, որ կասկած են հարուցանում և Կորյունի վերջաբանությունը մանավանդ ընդունակ է գորացնելու կասկածամտություն:

Կորյունը հարկավոր է գտնում հավատացնել, որ ինքը համբավներից և գրույցներից չէ քաղում իր պատմությունը՝ Մաշթոցի վարքը, այլ անձամբ ականատես է եղել հայրերի գործերին և անգամ գործակից: Նա «ականատես է կերպարանացն եւ առընթերակաց հոգեւորական գործոց եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն եւ նոցին արբանեակ»: Սկզբում արդեն հեղինակն իրեն հանձնարարում է որպես աշակերտ Մաշթոցի՝ «մասնաւոր աշակերտութեամբ վիճակ ամեալ» և գրում է մյուս աշակերտի՝ Հովսեփի հրամանով: Ի՞նչ կարիք ուրեմ շեշտելու, որ ինքը «տեսել է հայրերին, ներկա է եղել հոգևոր գործունեության, լսել է շնորհապատում վարդապետությունը և վերջապես նրանց աշխատակիցն է»: Որտեղից է հեղինակի այս զգուշավոր ջանքը առաջուց փարատելու հնարավոր կասկածները, որ գրողը ժամանակակից չէ հայրերին:

Հեղինակի կանխատեսությունն ավելի հեռուն է գնում և ավելի կասկածելի դառնում: Ջզում է, որ ժամանակակից գրողից ավելի բան կարելի էր պահանջել, աշակերտը պետք է որ քիչ ավել ճոխ տեղեկություն ունենար իր ուսուցչի և հոր կյանքի վերաբերյալ: Ուստի փորձում է արդարանալ, որ շատ բան գիտե, բայց թողնում է՝ («զաճախագոյնն թողես») չի ուզում բոլորը գրի առնել («չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ

զիրաքանչիւրսն «նշանակել»), այլ միայն այն ինչ որ արժանի պատմելու («առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնս պատմելոյ»): Եվ հանկարծ խոստովանում է, որ «ի նշանա<ւոր> գիտակացն (տայ. դիմակացն) քաղելով (տայ. քակելով) զհամառատսն (տայ. զհամատուրսն) կարգեցաք, որ(ք) ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ (զ)ատեանսն ընթեռնուն, յայտնի է»¹:

Մի ակամա *lapsus*, որ մոտ է ճշմարտության: Հեղինակը ուրեմն օգտվել է նշանավոր գիտակներից, և որովհետև մատյան կարդացողները գիտեն այդ, ասել է, թե գիտակները՝ գրավոր աղբյուրներ են: Հարկավ խոսքը Մուրբ Գրքի և Առաքելոց թղթերի մասին չէ, որոնց վկայություններից օգտվում է գրքի սկզբում: Մեր կասկածները զորանում են և ստանում որոշ ձևակերպում: Արդյոք վերջաբանությունը չի պատկանում այն ձեռքին, որ հարկ է տեսել վերստին խմբագրելու Կորյունի գործը: Մաշթոցի Վարքը, անշուշտ, գրել է նրա ձեռնասուն աշակերտը Կորյունը և գրել է պարզ անպաճույճ ոճով, ինչպես կարելի է ենթադրել Ղազար Փարպեցու քաղվածներից: Հետագայում մի ուրիշը Կորյունի գործը վեր է ածել ավելի բարձր ոճի, ինչ-ինչ հավելումներով և հապավումներով:

Գիտենք, որ մեզ հասած Կորյունը ենթարկվել է նորեն կրճատումի, որ հայտնի է Փոքր Կորյուն անունով: Մա հասարակ կրճատում չէ, այլ գրեթե նոր խմբագրություն: Շատ բան զեղջած է, ինչպես ձիգ Առաջաբանը: Կան մակ հավելումներ, որոնց մեջ և Խորենացուց առած հատվածը: Դիշտ նման ձևով և Մեծ Կորյունը կարող էր լինել վերամշակում Կորյունի հարազատ գործի: Միայն տարբեր նպատակով: Մի դեպքում պետք է զգացված բարձրացնել ոճը և հասցնել ներքողի ճարտասանական թռիչքի, մյուս դեպքում, ընդհակառակը, պարզել և մատչելի անել ընթերցումը:

Այս ենթադրությամբ Կորյունի Վերջաբանը իր անսպասելի մերկացումով հասկանալի կդառնա: Նորա իսկական հեղինակը Կորյունը չէ, այլ նրա խմբագրողը: Եվ նա իրոք ճշմարտախոս է, նշանավոր գիտակը, որից օգտվել է, Կորյունի սկզբնագիրն է: Վերջաբանի երկյուղը և հավաստիացումը, որ պատմությունը ականատեսի գործ է, նորա խոստովանությունը, որ շատը կրճատել է ի նպաստ կարևորի համաձայն կանոնի *non multa sed multum*, այս բոլոր ասված է *bona fide*: Հետևապես, այն կետերը, որոնք կասկածելի են և կամ այդպես են թվում, կարելի է համարել վերամշակողի, այսինքն՝ երկրորդ ձեռքի ակամա ստվեր:

Հազիվ թե կարիք կա հիշելու, որ արժարժածս մտքերը տակավին թեական կառուցումներ են որոշ դիտողությանց հիման վերա, որոշ դժվարություններ հարթելու համար: Դրական վճիռներ չեն: Կորյունը երևում

¹ Կորյուն, էջ 47:

է, որ Փափստոսի, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու նման կրել է օտար նորոգիչ ձեռքի ազդեցությունը և նրանց հետ միասին պիտի գտնե լուծում:

Է

Պարոն Ֆնտզյանը, անշուշտ, կներե ինձ, որ պատեհ առթից օգտվելով քանի մի խոսք էլ ասեմ նրա լեզվագիտական խուզումների նկատմամբ:

Հայերեն խաչ բառը պարոնը փորձում է հանել ասորական խոռոչ-ից: Կարծեմ, կարելի է լռությամբ անցնել այսպիսի համեմատությանց մտտեմ և բնավ չհիշել, մոռանալ: Կան մտքեր, որ անհավատարիմ թռչունի նման դուրս են գալիս հանկարծ մտքի վանդակից, որպեսզի այլևս չվերադառնան:

Անցնենք «Պահլավերեն փոխառյալ բառեր» հոդվածին¹: Երեք բառ, երեք գյուտ՝ զուար[ափակ], [վատ] չուր և նուր: Ագաթանգեղոսի զուար[ափակ քաղաքորմի] բառը համեմատում է *zbar* բառի հետ: Որպես թե *zbar* նշանակում է «ափ, եզր», ուրեմն զուարափակ ասել է «եզրափակ»:

Մխիթարյան հայրերը կարծել են, որ զուարափակի մեջ զուար-ակ բառն է, ուրեմն քաղաքորմը զուարակներ փակելու համար էր: Ցայժմ էլ ժողովուրդը օտար բառով դալա (արմատակից քաղաք-ին) է կոչում բնական, թե արհեստական շրջափակ կայանները, որոնք հատկացրած են կենդանիների հանգստյան և բացօթյա գիշերելուն: Հնում սա կոչվում էր քաղաքորմ:

Պարոն Ֆնտզյանը չէ հավանում այս մեկնությունը, զուցե և իրավամբ: Կարող է պատահել, որ զուար կապ չունենա զուարակի հետ: Ուզում է տեսնել այստեղ իրանական *zbar*: Տարաբախտաբար ինքը՝ *zbar* պետք ունի լուսաբանության ավելի, քան զուարը: Ջակսոն Վենդիդադի 19, 4 հիշած *zbar* թարգմանում է «եզր» ենթադրությամբ, որովհետև խոսքը գետի մասին է: Բառի նշանակությունը և ստուգաբանությունը անհայտ է: Լեզվական խնդիրներում ավելի մեծ հեղինակություն, քան ամերիկացի պատկառելի գիտնականը, գերման[ացի] Բարթոլոմե կարծում է, որ *zbarah* նշանակում է բլուր, քարձրավանդակ: Վենդիդադի պահլավ թարգմանությունը ոչ մի նպաստ չի բերում բառի լուծման, *zbarah*-թողնելով անփոփոխ *zbar*. սանսկրիտ թարգմանությունը *zbarah*-ի դեմ ունի *padah*- «ոտն», երևի, ստորոտի մտքով:

Ջակսոնի և Բարթոլոմեի պայմանական, և տարբեր ըմբռումները «ափ» և «բլուր» կարելի էր հաշտեցնել, ինչպես կարծում եմ անձամբ, հիշելով գերման *Berg* «լեռն», որ անցել է սլավ լեզուներով, որպես *brěg* «ափ», սկզբնապես «ստորոտ» հետո «ափ»: Մեկնությունս հնարավոր է, եթե *zbarah*-ի ստուգաբանական իմաստը որևէ նեցուկ տար հիշյալ ենթադրական

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1926, № 9-10:

քարգմանություններին: Նույն Բարթոլոմեոս համեմատում է *zbar-* սանսկրիտ *hVarah-* «կորություն» բառի հետ: Ավեստայում *zbar-* նշանակում է «ծուռու- մուռ գմայ» և գործ է ածվում դևերի քայլվածքը բնորոշելու համար, մինչ քարի ոգիներին է վերապահում սովորական *tak-* «գնալ, վազել» բայը: Եթե հմարավոր է «կորության, ծուրթյան» գաղափարից հանել «լեռ, բլուր» նշանակությունը, կարելի է ընդունելի համարել տված ստուգաբանությունը:

Համեմայն դեպս *zbar* մնում է բավականին մութ: Հայերեն **զուար** ևս մութ է, գոնե պ. Ֆնտզյանի համար: Պարզ է, որ երկու կույրեր չեն կարող առաջնորդել դեպի լույս: Մանավանդ որ ավեստ. *zbařah*, որ պահ- լավերենում մնում է *zbar* հայերենում ի դեպ փոխառության պիտի հնչեր ևս *զբար:

Նպատակիցս դուրս է որևէ ստուգաբանություն առաջարկել: Կուզեի միայն ակնարկել, որ զուարափակը մեկնություն է քաղաքորմ-ի, և ուրեմն վերջինս սովորական դալա չէր ցած պատնեշով, այլ խոտամբար՝ բարձրապատ: Ներելի է զուար-ի մեջ տեսնել պարթև *vār*. ավեստ. *vāra* և պարսկ. *bār* բառը, որ նշանակում է «պատ»: Հայերեն՝ պատվար ունի իր վերջին մասում նույն *vār* < **pati-vāra* (*p'ati*). սկզբի գ- թվում է նախդիրի մնացորդ է, հավանորեն, *uz-*, որ նկատվում է զգույշ բառում <ավետստ. *uz-gaušo*, «ակնզնեղը ցից», այլև ավեստ. *uz-vaēda-*: Չուար < **uz-vāra*, ուրեմն նշանակելու է «պատ, վեր բարձրացող», զուարափակ՝ որմափակ: Կրկնում են, ենթադրություն է այս լոկ:

Անհաջող է և պ. Ֆնտզյանի երկրորդ համեմատությունը: Հայերեն **-շուէր** չի կարող համաձայնել օտար՝ ոչ իրանական *sVat* (*)-ին: Վատշուէր ամբող- ջովին փոխառություն է և ենթադրում է պարթև **vatišver*: Անտեղի է գէշ օրինակը, որպես թե **գա(ռ)շ-ից**: Պրոֆ. Մառը շատոնց արած է այս համեմատությունը, հանելով **գէշ-ը**, ***գայշ-ի** միջնորդ ձև **գէշ-ի** և **գարշ-ի**: Բնավ չեն կարծում այստեղ «վերհուշումի» հետքեր որոնել, այլ հասարակ զուգադիպում, որ հմարավոր է, չմայելով որ անձամբ **գէշ - գարշի** նույնա- ցումը համոզիչ չեն գտնում:

Երրորդ գյուտը ավելի հանդիսավոր է: Պարոն Ֆնտզյան պետք է տեսել հայտնել այդ մասին ամերիկացի իրանագետի, պրոֆ. Ջակսոնին, «որին շատ գոհունակություն է պատճառեք»: Արդ չմայելով Ջակսոնի հավա- նության «պահլավիկ *nVar* չէ կարող նույնանալ **ուէր-ին** հետ: Բարե- բախտաբար նվեր այն փոխառություններից է, որի ստուգաբանությունը վաղուց և ճշգրտորեն հայտնի է: Նուէր ծագում է պարթև *niVeda*, պարսկ. *nuVēd* قس, ավեստ. *ni-vaēda-* (*ni-vaēdayemi* բայի մեջ): *nVar* տեղ չունի այս շարքի մեջ:

Կասկածելի ենք համարում անգամ *nVar* գոյությունը. Դենկարտի՝

aspānVar-i Visašpu- մեջ *aspānVar* վերլուծել՝ *aspā-nVar* անհեթեթու-
թյուն է, *aspā-*-ի երկար *ā* կմնա առեղծվածային: Հասկանալի է, ինչո՞ւ
Վեստը կարողում է *aspān-pur*, կամ *aspāχur*, որպեսզի *aspā-*-ի *ā* անու-
շադիր չթողնե:

Պահիլավ գրերը ազատություն են տալիս այլևայլ կերպ կարդալու:
Եթե մեկը ուզում է *-n* տառը տեսնել և կարդալ *aspānVar*, ինչպես
պ. Ֆնտզյանը, այն ժամանակ պիտի բառը լուծել *aspān* և *Var* և ոչ երբեք
aspā և *nVar* (*aspān* սեռական հոլովն է հոգնակի, իսկ *aspā* կլիճի
անհասկանալի ձև): *Aspāχur* քերականորեն ճիշտ ընթերցում է *aspā + āχur*
= *aspāχuri*, մույնպես քերականորեն ճիշտ *aspān -pur* «ձիոց քաղաք»,
բայց *aspā-nVar* անհեթեթ է քերականորեն:

Պարոն Ֆնտզյանին գայթակղել է իմաստը: «Ասպանուեր» կարդալով,
կարելի է «ձիագոհ» հասկանալ և ուրեմն պարզել մութ պարբերությունը այն
մտքով, որ Ջրադաշտին հանդիպելիս Վշտասպ ձիու գոհ էր մատուցանում:
Արգո պարոնը այս միտքը շշմոջացել է գիտնական Ջակսոնին և սա
«հայտնել է իր գոհունակությունը այս լուծումին»: Այսպես է, որ չար մտքերը
պատրում են երբեմն առաքինի մարդկանց:

«Դեճկարտ» պահիլավ գիրքը հորինված է Ք. հ. IX դարում և այլ նպա-
տակ չունի, քան մեկնել բացատրել Ավեստայի սրբազան գիրքը: Ավես-
տայում և ոչ մի նշան ձիագոհի, ինքը՝ ձիու գրեթե պաշտելի է, մանավանդ
սպիտակ ձիւն, որը ինչպես լուստ արտահայտություն կապակից է
աստվածներին: Հավանական չէ, որ «Դեճկարտը» հանկարծ մտաբերեր
դարերով մոռացված, վերացված ձիագոհը, և հիշեր հակառակ Ավեստայի և
այն էլ մի անգամ որպես *ἄπαξ λεγόμενα*.

ԴԱՐՉՅԱԼ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՇՈՒՐՁԸ

«Հանդես Ամսօրյա»-ի մեջ (1927, թիվ 9), պ. Ֆնտզյան հաճել է պատասխան գրել մեր դիտողությունների առթիվ, տպված նույն հանդեսում (1):

Պ[արոն] Ֆնտզյան մի գյուտ է արել, Կորյունի մի հատվածի մի նոր մեկնություն: Որպես սպացույց, որ ինքը ճիշտ է հասկանում հիշյալ հատվածը, կոչ էր արել Փոքր-Կորյունի և Ազաթանգեղոսին, որ սրանք ևս իրեն իբրև թե համամիտ են: Ահա՛ իր հայտարարությունը. «Փոքր-Կորյուն և Ազաթանգեղոս հանկարծահասով մահ չեն հասկանար»:

Արդ, մենք ցույց տվինք, որ այս կոչումը հանիրավի է, ո՛չ Փոքր-Կորյուն և ո՛չ Ազաթանգեղոս պ. Ֆնտզյանի գործին վկաներ չեն: Կարծես, պարզ է խնդիրը:

Բայց տեսեք, ինչպես է թյուրում հարցը պ. Ֆնտզյան ասելով, որ մենք զբաղվում ենք Կեղծ-Կորյունով, փոխանակ հարազատի, «իբր ուղիղ գերադասելով», այլև ուզում ենք որպես թե «Կեղծ-Կորյունով ուղղել հարազատը»: Մտքի այս խտտորումը ներելի չէ բնավին մինչև անգամ պ. Ֆնտզյանի մման բանասերին: Հակառակորդին հասկանալը և իր ասածը հիշելը առաջին և տարրական պահանջն է ամեն մի վեճի, առանց որի վեճն իսկ դառնում է ժամավաճառություն: Սրանով պ. Ֆնտզյան կրկնակի մեղանշում է, զրպարտելով մախ Կեղծ-Կորյունին և Ազաթանգեղոսին և հետո մեզ: Խնդիրը բնավ այն չէ, թե ինչպես է վերաբերում Փոքր-Կորյունը հարազատին: Ավելին կասենք, մրա վերաբերումը մեզ համար բոլորովին պարտադիր չէ: Հարցն այն մասին է, թե Կեղծ-Կորյունը իրավ կողմնակի՞ց է պ. Ֆրնտզյանի ըմբռնումին, ինչպես վերջինս հավատացնում է, թե սա սխալվում է իր կոչումով: Ցույց տվինք, որ սխալվում է: Ուրիշ ոչինչ: Նկատել էինք, որ Փոքր-Կորյունի մեջ կան խոսքեր, որ գուցե սպրդել են պ. Ֆնտզյանի ուշադրությունից, խոսքեր, որ վկայում են, որ «յանկարծահաս»-ով Վահանի մահն է հասկանում: Պ[արոն] Ֆնտզյան առարկում է, որ այս խոսքերը Փոքր-Կորյունի «ընդմիջարկություն» են, մոռանալով, որ կարևորն հենց այդ է, որ պարզում է մեզ Փոքր-Կորյունի ըմբռնումը: Այդ ըմբռնումը ընդդեմ է պ. Ֆնտզյանին և ուրեմն, անարդար գործ է կատարում պ. Ֆնտզյան, երբ հայտարարում է, որ Կեղծ-Կորյունը մման է մտածում: Մենք չենք, որ դիմում ենք Փոքր-Կորյունին մեր ասածը հաստատելու համար, այլ ինքը՝ պ. Ֆնտզյան և մենք Փոքր-Կորյունը քննելով, չենք ուզում հարազատ

Կորյունը ուղղել, այլ ուղղել պ. Ֆնտզյանի սխալ կոչումը: Առանձին նրբություն չէ հարկավոր, որ հասկացվի այս պարզ ճշմարտությունը:

Սակայն պ. Ֆնտզյան թյուրելով հարցը, զարմանում է, որ մենք Վահանին սուրբ ենք համարում: Գարձյալ, նախ մենք չենք սուրբ համարողը, այլ Փոքր-Կորյուն: Եվ երկրորդ՝ ինչո՞ւ է պ. Ֆնտզյան զարմանում, որովհետև Վահան «աշխարհիկ հոգեբով և կրքեբով զգածյալ մարդ էր»: Հարագատ Կորյունը համարում է Վահանին «այր պատուական եւ երկիրդած» և ուրեմն հմարավոր էր, որ մահից հետո սրբանաբ, քանի որ այդ ուղին բաց է ամեն մի բարեպաշտ քրիստոնեի համար: Կեղծ-Կորյունը, որքան և տգետ և խեղճ պ. Ֆնտզյանի աչքին, կարող է իր կողմեն հարցնել պ. Ֆնտզյանին, ինչպե՞ս է որ մեղասլից Վահանը, «որմեն սրբության բույր այնքան քիչ կրուրեր» հանդիսանում է քրիստոնյա աշխարհի հովանավոր, Սահակ և Մաշթոց Սուրբ հայերին փոխարինող: Փոքր-Կորյուն իրավամբ կարող է նախատել պ. Ֆնտզյանին, որ իր աչքի գերանը ուզում է ուրիշի աչքը խոթել:

Նման սխալ էր գործել նույն բանասերը և Ազաթանգեղոսի նկատմամբ, սրան ևս սուտ վկայության կոչելով: Ազաթանգեղոս հարմարեցրել է Վահանի հատվածը Տրդատին, **յանկարծահաս բառը փոխարինելով յանկարծակամ-ով**: Գիտակցական փոփոխություն է, համաձայն իմաստին:

Պարոն Ֆնտզյան հայտարարում է, որ այդպիսի բառ չկա և որ գրչագրական սխալ է փոխան **հանկարծահաս-ի**: Անհիմն ենթադրություն: Նախ այդպիսի բառ կա: Ազաթանգեղոսն իսկ ուրիշ տեղ գործ է ածում նույն բառը՝ «ուրախութիւն եղև եւ լինի ընդ **անկարծակամ** դարձ կենացն»¹: Երկրորդ՝ Ազաթանգեղոսի բազմաթիվ ձեռագիրներից և ոչ միևն էինք չեն տալիս այդպիսի սրբագրության: Էջմիածնի գիտական հրատարակությունը պահել է **հանկարծակամ** ընթերցվածը և իրավամբ: Խուսափելու է ինքնակոչ ուղղումներից: Սրբագրությունն ևս իր հիմքերն ունի և բավական չէ մատը ճակատին դնել և կամայականության դաշտ բաց անել: Անցնենք այժմ հարագատ Կորյունին:

* * *

Ասել էինք, որ պ. Ֆնտզյանի մեկնությունը Վահանի հատվածի անտես է անում ինչ-ինչ քերականական անհարթություններ: Պ[արոն] Ֆնտզյան մեզ պատասխանում է, որ մեր նկատողություններն այլ բան չեն եթե ոչ «թյուր հայերենագիտության փունջ»: Եվ այս քաջ հայագետը փորձում է ցրել մեր սխալները, կարելի է ասել, թերավարժ մտրուկի կայտառությամբ:

Նախ՝ նկատել էինք, որ պ. Ֆնտզյանի մեկնությամբ «բարեա-

¹ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 243:

ցապարտին Վահանայ» սեռական հոլովը դառնում է անուն բայի, որ քերականական անհեթեթություն է:

Տեսեք, ինչ է պատասխանում պ. Ֆնտզյան. «մեր միտքը չէ եղած բնավ ավելորդ դասախոսություն ընել՝ զիտնականներու ընթերցման ենթարկված հոդվածի մեջ մատնանիշ անել օրինակներ նույն ինքն Կորյունն և ցույց տալ, թե սովոր է «այլ, իսկ» շաղկապներն ամմիջապես ետքը սեռական հոլովով դնել անունը»:

Բայց տեսնելով, որ անգետի հետ գործ ունի, «հարկադրված է մեջ բերել իբր ապացույց սա օրինակները. «իսկ Պաղոս[ի] (իբ ուղղումն է) ի մտի եղեալ էր» և «այլ սրբոյն Պաղոսի չորեքտասանքումք թղթովք պատմէ»:

Որքան և մեղմ լինել կամենանք, բայց ստիպված ենք ասել, որ քերականական խակություն է կարծել, որ որևէ շաղկապ կարող է անուն բային փոխել սեռական հոլովի: Կարելի էր լռությամբ անցնել այս պարագան, որպես մի անգզույշ սայթաքում, մի տեսակ *lapsus amatoris*:

Բայց ստիպված ենք հիշեցնել, որ նրա մատնանշած սեռական հոլովները բնավ կապ չունեն նախընթաց շաղկապի հետ, այլ կախված են անցյալ դերբայից համաձայն որոշ քերականական երևույթի, որ հայտնի պիտի լինի նաև պ. Ֆնտզյանին: Երբ ստորոգյալը արտահայտվում է անցյալ դերբայով կամ աներևույթ եղանակով՝ ենթական կարող է գրվել սեռական հոլովով, կամ պահել ուղղականը: Կորյուն հավատարիմ է այս կանոնին: Այսպես Կորյուն գրում է. «վասն որոյ երանելոյն հայեցեալ..., դառնայ»: «Ձայս արձան ընկալեալ ի տեսմն էրանելի առաքելոցն ... իսկ Հարելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր»: «Իսկ աշակերտասէր վարդապետին գտարեալս ընդ իւր յերկուս քաժանեալ ... կարգէր» և այլն, գրեթե ամեն մի էջում պատահում են մնան դարձվածներ: Միևնույն ժամանակ պահում է երբեմն ուղղական ձևը՝ «իսկ ցանկալի տեսմն եղբայրն Յակոբոս զհամարէն իսկ զգունդն սրբոց հանդերձ սրբասէր տերամբն յարինակ առեալ ի թղթի իւրում ասէ», և այլն:

Պ[արոն] Ֆնտզյան բերում է երկու օրինակ, մեկը նախապես սրբագրելով առանց որևէ անհրաժեշտության: Տպագիրն ունի՝ «իսկ Պաղոս ի մտի եղեալ էր», Ֆնտզյան ուղղում է «Պաղոսի»: Մեկը թե մյուսը «իսկ»-ի հետ կապ չունին և կախված են «եղեալ էր» բայից:

Երկրորդ օրինակն է՝ «Այլ սրբոյն Պաղոսի չորեքտասանքումք թղթովք պատմէ զիւր առաքելակիցս եւ նիզակակիցս եւ ուրախակիցս իւր առնէ»: Պ[արոն] Ֆնտզյան, որ սրբագրության առանձին տեսնող ունի, հուլանում է նկատել, որ այս նախադասության մեջ երկու դիմորոշ բայերից մեկը պետք է անցյալ դերբայ լինի, համաձայն լեզվի կանոնավորության և Կորյունի սովորության: Այսինքն՝ պատմէ սխալ ընթերցված է փոխանակ պատմեալ

(երևի պատմել գրությունից սխալ արտագրված): «Այլ Պաւղոսի պատմեալ ... աննէ», կանոնավոր ձև է, որ պատահում է Կորյունի գրեթե յուրաքանչյուր էջում: Ուրեմն, ի՞նչ մնաց պ. Ֆնտզյանի «դասախոսությունից», որ առաջին անգամ զլացել էր անել և միայն հետո հարկադրված անում է:

«Բարեացապարտ» բառն ևս մի առիթ է պ. Ֆնտզյանի համար փայլելու յուրովի հատկությամբ:

Դուրս է գալիս, որ այս բառը «անտրամաբանական» կերտված է, որ ունի իր «գաղտնիքը» և արգո բանասերը փորձում է լուծել առեղծվածը, կուժ ու կուլան կոտրելով այս անգամ ևս Կորյունի գլխին:

Պարոն Ֆնտզյան գիտե, որ Մակարայեցվոց գրքի թարգմանիչը Կորյունն է, գիտե, որ այս գիրքը թարգմանելիս Կորյուն կազմել է չարյացապարտ «վայելուչ» բառը, «զամենայն չարեացապարտ զՄենեղաուս արձակել ի պարտեաց»: Հետո, երբ սկսել է Մաշթոցի կյանքը գրել, Կորյուն թխել է քարյացապարտ «անհաջող և անտրամաբանական» բառը, չարյացապարտ-ի կաղապարին վրա ձևելով: Ասել է, թե Կորյուն, որին քաջ հայկաբան է անվանում պ. Ֆնտզյան, վսեմ ոճով, ավելի տկար էր հայերենի մեջ, քան պ. Ֆնտզյան:

Չէ, այս բոլորը սին ենթադրություններ են, անհիմն և անտեղի: Պ[արոն] Ֆնտզյան, որ չի հապաղում սրբագրելու Պաւղոս՝ Պաւղոսի, ամտեղի և սխալ, հուլանում է նկատել, որ չարյացապարտ բառն ինքն թյուր ըմբերցվածի արդյունք է: «Չամենայն չարեացապարտ զՄենեղաուս» ուղղելու է «զամենայն չարեաց պարտ զՄենեղաուս», «զամենայն չարեացապարտ» լեզվական անհեթեթություն է, որ չի արտահայտում այն, ինչ որ ուզում է ասել: Անշուշտ, մի թյուրիմացություն չկա: Հույն բնագիրն ունի՝ *τις ὁλης κακίας αἵτιον*, այսինքն՝ «ամենայն չարյաց պարտ»: Ակներև է, որ չարեացապարտ թյուր ըմբերցված է, փոխան չարեաց պարտ ձևի: Որ մեր ենթադրությունը ճշմարիտ է, հաստատում է նույն Մակարայեցվոց գիրքը, ուր հանդիպում ենք մի ուրիշ և ստույգ արտահայտության՝ «ես կամ զպարտ այլոց չարեաց ընկենուլ»¹: Մյուս կողմից Եգնիկն ասում է՝ «որ թագաւորեցոյց զչարն է պարտ չարեաց»: Այս դասական վկայությունը միանգամայն վավերացնում է մեր ուղղումը:

Սրբագրական մեթոդի պահանջները, կարծում ենք, լիովին հարգված են և իրավունք ունենք ասելու, որ Ս. Գրքում չարյացապարտ բառը գոյություն չունի: Հետևապես պ. Ֆնտզյանի խորհմաստ պտույտները պարապ զբոսանք են: Կորյուն էլ անպարտ է այն «անտրամաբանական» կերտվածների համար, որ մնում է միայն պ. Ֆնտզյանի սեփականություն:

¹ Մակար., գլ. 13, 6:

Կորյուն ինքն է կազմել **քարեացապարտ** բառը առանց ուրիշի ազդեցության, մի բարդություն, որ հատուկ է Կորյունյան լեզվական ճաշակին. ի՞նչ է նշանակում:

Պետք չկա ծանրանալու մահապարտ, մեղապարտ, վրիժապարտ և նման բառերի վերա և կամ ցույց տալու, որ սրանց նախագաղափարը երանական *tanu-pəṛəta*, պահլ. *tanapuhr*, այլև *pəṛəto-tanu*, կամ *pešo-tanu*, պարսկ. *pašotan*, որ նշանակում է անձնապարտ, ինքնապարտ, պետք չկա պրպտելու այս բարդության սկզբնական իմաստը: Մեր նպատակի համար բավական է հիշել **քարյացական, քարյացապաշտ** բառերը, որոնց դասական ձևն է **քարեկամ, քարեպաշտ**: Վիճելի **քարյացապարտի** ավելի ստույգ ձևն է, ուրեմն բարեպարտ: Սրա իմաստը հասկանալու համար, մտաբերելու է՝ երախտապարտ, շնորհապարտ կազմությունները: Երախտապարտը նա է, որ պարտ է երախտիք, շնորհապարտը նա, որ պարտ է շնորհ: Հետևապես և քարյացապարտը կամ բարեպարտը նա է, որ պարտ է բարիք: Երախտիք ասածդ այլ բան չէ, քան բարիք. Ս. Գրքում երախտիք համապատասխանում է հույն *ἀγαθά* «բարիք» բառի, որով քարյացապարտ համագոր է երախտապարտի կամ երախտագետի:

Կորյուն այսպես է անվանում Վահան Ամատունի իշխանին: Արդյոք անպատեհություն կա՞: Ամենևին ոչ: Վահանը Մահակի և Մաշթոցի մոտ ուսել էր գիր և դպրություն, աշակերտել սուրբ հայրերին: Մաշթոցի մահից հետո Վահանը հոգ է տանում վայելուչ հուղարկավորությամբ թաղելու նրա մարմինը Օշականում, երեք տարուց հետո կանգնում է խորան նրա նշխարների վերա. այս արտահայտություն է երախտագիտական զգացումի հանդեպ իր և համայն աշխարհի գրական ծնողի: Վահանը երախտագետ անձն էր, և Կորյուն իրավունք ուներ այդպես անվանելու:

Պ[արոն] Ֆնտզյան մեծ եռանդով ընդդիմանում է մեր մեկնության, ուղեցույց ունենալով, երևի, «Հայկազնյան բառագիրքը»: Բառագիրքը ասում է, որ **քարյացապարտ**-ը նա է, «որ ի ձեռն բարերարութեանց պարտական ամեն զբարերարեալն»: Անհիմն բացատրություն:

Պ[արոն] Ֆնտզյան զգալով այս բացատրության տկարությունը, աշխատել է այլ կերպ հիմնավորել նույն իմաստը, պատմելով այն հեքիաթը, որ ձգտում էր, **չարյացապարտ**-ի թյուրիմաց զավակը համարել բարյացապարտը:

Պ[արոն] Ֆնտզյան գտնում է, որ մեր մեկնությունը չի պատշաճում այն գործածության, որ նկատվում է հեղինակների մոտ: Այսպես Ազանթագեղոս անվանում է Տրդատին **քարյացապարտ**: Պարոն Ֆնտզյան հարցնում է, արդյոք Տրդատն ևս երախտապարտ էր: Անպայման երախտապարտ էր և ավելի, քան Վահանը: Տրդատը խոզ էր և մարդ դարձավ, երբ «հանկար-

ծակամ» քրիստոնեություն ընդգրկեց և այս բանի համար նա հավետ քարյացապարտ էր:

«Հայկազնեան բառագրքից» քաղում է պ. Ֆնտզյան և Խորենացու, Հովհաննես Կաթողիկոսի և Թովմա Արծրունու անունները, որ նույն բառը գործ են ածել իբրև թե ուրիշ իմաստով, քան մեր մեկնությունը: Այս նկատողությունը ևս ստույգ չէ:

Կորյունից հետո քարյացապարտ բառը կիրառում է Ղևոնդ Երեց և հետո Խորենացի: Թովմա Արծրունին արտագրում է Ղևոնդից և Հովհաննես Կաթողիկոսը, հավանորեն, Խորենացուց, եթե ոչ Կորյունից: Հաշվի առնելու է միայն երկու առաջին հեղինակները:

Խորենացին նույն բառը գործ է ածում Թեոդոսիոս կայսրի նկատմամբ: Նախ պետք է նկատել, որ Խորենացու ձեռագիրները տալիս են երեք ընթերցված՝ քարյացապաշտ, չարյաց անպարտ, քարեպաշտ: Այս ընթերցվածները հաշտեցնել կարելի է միայն, ենթադրելով որ սկզբնական ընթերցվածն եղել է քարյացապաշտ: Թեոդոսիոսի սովորական մակդիրն է քարեպաշտ: Սակայն, ընդունենք, որ ստույգ ընթերցվածն է քարյացապարտ: Ի՞նչ անպատեհություն: Թեոդոսիոս, որպես քրիստոնյա թագավոր պարտավոր է բարիք գործել: Քարյացապարտ-ը նա է, որ պարտական է բարիք անել, լինի ի տրիտուր ստացած բարիքի, լինի ի հետևանս իր կոչումի, լինի ստիպված որևէ հանգամանքից: Հովհաննես Դրասխանակերտցի] Կաթողիկոս նույն միտքը արտահայտելու համար, հարկ է տեսել ավելացնել «ի բարիս բարեացապարտ», խոսելով բյուզանդական Կոստանդին [VII Ծիրանածին] կայսրի մասին¹:

Ղևոնդ Երեցը պատմում է, որ Օմար խալիֆը ստանալով Լևոն [III] կայսեր հաջող պատասխանը ամաչեց և «առաւել եւս յաւելոյր զբարեխառնութիւն եւ զբարեմտութիւն առ ազգ քրիստոնէից եւ ամենայն ուստեք քարեացապարտ զինքն ցուցանէր»²: Ասել է, թե Օմար աշխատում էր ամեն կերպ ցույց տալ, որ ինքը պարտավոր է բարիք գործել: Այստեղից առնում է և Թովմա Արծրունին:

Կարծում ենք, որ մեր տված մեկնությունն իր տեղին է բոլոր դեպքերում և կարիք չկա հակատրամաբանական ենթադրությունների:

Ի պետս զարգացելոց քերականության մեջ պ. Ֆնտզյան կարդացել է, որ «որ» հարաբերական դերանունը «երբեմն բազմաբար վարի»: Այստեղից հետևեցրել է, որ կուզե որ գործ կածե, կուզե որք:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան: Լեզվի մեջ տարականոն երևույթներն ևս իրենց հիմքն ունին և բանասիրության գործն է մեկնել երևույթները և ոչ թե զարտուղին

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 148:

² Ղևոնդ, էջ 99:

ընդհանրացնել քմեան ծավալումով: Բարի է, որ [Արսեն] Բագրատունին գրի է առել **որի** բազմաբար կիրառությունը (2): Գուցե ավելորդ չէ, որ պ. Ֆնտոզյան սերտել է նրա գրածը: Բայց որպեսզի պ. Ֆնտոզյան իրավունք ունենա դասախոսություն կարդալ այս մասին, պետք է որ մի բան ավելի զետեմա, քան ինչ որ գրված է երեք քառորդ դար առաջ: Այսպես Ֆնտոզյանի սերտած քերականները բերում են որպես օրինակ **որի** հոգնաբար գործածության **Ս. Գրքի** այս տունը՝ «յամենայն ծառոց **որ** է ի դրախտիդ»: Ալմենը անհետքություն, որ ուղղելու է «յամենայն ծառոց **որ** է ի դրախտիդ»: Արդարև, բավական է համեմատել հույն բնագրի՝ *ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ*, որպեսզի համոզվենք, որ սրբագրությունը ուղիղ է: Մակայն հեռուները չզննեք, մնանք Կորյունի գրքույկի սահմաններում, ուր տեսնում ենք **որի** բազմաբար գործածության դեպքեր: Մտիկ քննությունը ցույց է տալիս, որ այս դեպքերի մի մասը կարող է սրբագրության: Օրինակ, Կորյուն ունի՝ «աւրինակ ամէք չարչարանաց եւ (յ)երկայնամտութեան զմարգարեւն, որ խաւսեցան յանուն տեառն»: Միսլ գրչություն է: Հակ[որոսի թուղթ կաթուղիկեայ] Դ [գլխում] կարդացվում է՝ «աւրինակ ամէք, եղբարք, չարչարանաց եւ երկայնամտութեան զմարգարեւն, որք խաւսեցան յանուն տեառն»:

Ուրիշ դեպք: Կորյուն ասում է՝ «մի՛ անփոյթ առներ շնորհացող **որ** ի քեզ եմ... եւ զանձն ապրեցուցես եւ զայնոսիկ **որ** քեզ լսիցեն»: Այստեղ երկու բնորոշ գործածություն կա. հույնն ունի՝ *μη ἀμελει τοῦ ἐν σοὶ χάρισματος ὁ ἐδόθη σοι*. «շնորհք» նշանակող հույն բառը եզակի թիվ ունի, ուստի և հարաբերականն է եզակի: Մինչդեռ հայը նյութական թարգմանությամբ *χάρισμα*-ի դեմ գրած է «շնորհք», և հույն *ὁ* թարգմանել է ճշտիվ **որ**, մոռանալով, որ «շնորհք» հոգնակի է:

Միևնույն օրինակում տեսնում ենք՝ «զայնոսիկ **որ** քեզն լսիցեն», **Ս. Գրքի** թարգմանիչներն անգամ սիրում են հույն անցյալ և ներկա դերբայները արտահայտել հարաբերական նախադասությամբ հայ լեզվի ոգու համաձայն: Այս դեպքերում գրեթե ընդունված կանոն է **որ** գործածել եզակի և թե հոգնակի մտքով: Այսպես հույն *τοὺς ἀκούοντας* = «զսողս», հայը թարգմանում է «**որ** լսիցեն» (հայի օրինակում եղել է, անշուշտ, *τοὺς ἀκούσαντας*): Ուրիշ խոսքով հայ դարձվածները՝ «**որ** լսեն, **որ** լսիցեն, **որ** լուեալ են» համապատասխանում են հույն դերբայներին: Ավետարանն ունի՝ երանի **որ** քաղցյալ և ծարավի իցեն = *οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες* և այլն: Նույն ոգով գերադաս է ասել «**որ** իմաստունք են» փոխան հույն «**իմաստունք**»: Հնչվի է առնելու նաև *pluralia tantum* բառերի եզբար համաձայնությունը, որ հայտնի է ուրիշ լեզուներում:

Այսպիսով **որի** բազմաբար վարումը կամայականության խաղ չէ և ոչ քերականական բնության ծնունդ: Եթե թողնենք սխալ գրչությունները, մեծ

մասամբ աշխարհիկ լեզվի ազդեցության տակ, մյուս դեպքերն իրենց բանավոր հիմն ու բացատրությունն ունին:

Արդ պ. Ֆնտզյան պնդում է, որ Վահանի հատվածում՝ «Վահանայ ... կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին ... վայելէր», գծածս իրար կապակից են: Չենք կարծում, որովհետև կարելի է ասել «ամենեցուն, որ», բայց անհեթեթություն էր «ամենեցուն լինէր, որ ... վայելէր», սպասելու էր՝ վայելէին: Պ[արոն] Ֆնտզյան նկատում է ներողամտաբար, որ մենք որի բազմաբար վարումին անգեա որպես թե բնագրի՝ «զհամառատն որ ոչ միայն մեզ յայտնի է» սրբագրել ենք որք, և չի ուզում ծանրանալ այս ձախող ձեռնարկի վերա:

Ափսոս, որ արգո բանասերը չի ծանրացել, այլապես պիտի տեսներ, որ բնագրի որքը ուղղում ենք որի և ոչ թե, ինչպես պ. Ֆնտզյանն է կարծում, որը՝ որքի:

Հանկարծահաս բառի առթիվ պ. Ֆնտզյան մի բան է միայն ապացուցանում հաջողությամբ, որ «հասանել» նշանակում է «հասնել», և «յանկարծահաս» նշանակում է «հանկարծահաս»: Բայց բառիս դիրքը մախադասության մեջ մնում է մութ մինչդեռ այս է վեճի մյուսը: Չի կարելի ասել «Վահանայ ... յանկարծահաս լինէր», չի կարելի ասել «ամենեցուն, որ վայելէր»: Սրանով տապալվում է և պարոնի մեկնությունը հատվածի, որպես հակաքերականական ոտնձգություն:

Մեր տված բացատրությունը ևս անընդունելի է համարում, զուցե և իրավամբ: Մեր կողմից մի փորձ էր հիմնավորել քերականորեն մախադասության հինավուրց իմաստը, ենթադրելով, որ բնագիրը անաղարտ է: Փոքրը-Կորյունից սկսած մինչև նորագույն բանասերները մահվան իմաստով են ըմբռնել քննելի հատվածը: Վահանը «հայրենյաց որդի է», այն հայրենյաց, որ մեռած են, և միևնույն ժամանակ Վահան նրանց «կենակից»: Այնտեղ է, որ կենակցություն չի կարող այս աշխարհում լիներ մեռած մարդկանց հետ:

Թերևս, մեր միտքը ավելի ճշգրտած կլինեինք, եթե ավելացնեինք, որ «հանկարծահաս»-ի ենթադրյալ գոյականի իմաստը բխում է նրանից, որ զեղչած է «կատարումն» կամ «կէտ» բառը, որպես մի տեսակ *ellipsis*, փոխանակ լրիվ «յանկարծահաս (կէտ) կենաց» ձևի: «Օրհաս» բառի մեջ ևս օր հասկացվում է որպես օր մահվան: Բնավ հավակնություն չունինք պնդելու մեր մեկնության վերա, այն պարզ պատճառով, որ ուր թարգմանությունը ստիպված է տեղի տալ մեկնաբանության, հետևանքը միշտ կլինի թեական: Ստույգն այն է, որ մախադասությունն իր ներկա վիճակում քերականորեն անհարիր է: Հավանական է, որ աղավաղված է: Ազաթանգեղոս և Փոքր-Կորյուն ունին «ասպնջական ցանկալի» բառերը, որ

պակասում են Կորյունի հատվածում: Կասկածելի է, մանավանդ, երբ ի նկատի առնենք, որ Կորյունի վերջաբանությունը բարվոք վիճակի մեջ չէ:

Դարձյալ նույն երկու հեղինակներն ունեն՝ «բարյացապարտն Վահան», «բարյացապարտն Տրդատ», փոխանակ Կորյունի սեռական հոլովի, որ ուշադրության արժանի է: Վիճելի հատվածը հավանորեն կարոտ է սրբագրության:

* * *

Ասած էինք, որ Կորյունի Վերջաբանը կասկածի տեղիք է տալիս: Մաշթոցի աշակերտը, որ գրում է իր ուսուցչի կյանքը, կարիք չպիտի ունենար հավատացնելու, որ ինքը գրում է «ոչ ի հին համբաւուց», այլ որպես «ակամատես»: Հակառակ իր հայտարարության նույն հեղինակը ստորև խոստովանում է, որ քաղել է «ի նշանատր գիտակաց» սակավը: Մի հանգամանք, որ մթություն է շաղում Կորյունի երկի շուրջը:

Պ[արոն] Ֆնտզյան գտնում է, որ պետք է հավատալ, քանի որ Կորյուն «բարդ ի բարդ կթվե հավատարիմ վկայի իր հանգամանքը»: Իսկ գիտակներից բանաքաղությունը: Սրա պատասխանն էլ ունի պ. Ֆնտզյան: **Գիտակ** ասածը, որպես թե գիտուն չէ նշանակում, ինչպես հայտնի է ամեն մի տղայի, այլ **գիտցված**, և օրինակ է բերում երևակ բառը, որ իբրև նման բնույթ ունի և նշանակում է երևույթ:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան, գիտակ նշանակում է գիտցող, և երևակ՝ երևցող: Ուրիշ ոչինչ: Խնայելու է լեզուն և միտքը բռնագրոսիկ և ապարդյուն ճիգերից:

Կորյուն ասում է, որ չուզեց «գամենայն արարեալս կտակաւ զիրաքանչիրսն [նշանակել]» (հավելումը մերն է - Ն. Ա.): Պ[արոն] Ֆնտզյան շտապում է կտակաւ ուղղել գտակաւ և զարմանում է, որ մենք չգիտենք այս գյուտը: Այլև, նայելով «Հայկազյան բառարան»-ը ավետում է, որ բառի ամբողջական ձևն է «ճշդի գտակաւ»:

Այստեղ ևս պ. Ֆնտզյանի անխոհեմությունը գալիս է բախելու մեր զգուշության: Արդոք բավարար հիմ կա՞ առաջարկված սրբագրության: Կորյունի ձեռագիրները կարդում են կտակաւ: Ազաթանգեղոսի մոտ համապատասխան հատվածում երկու հին ձեռագիրներից մեկը և հնագույնը՝ գրված 1261 թվին ունի կտակաւ, մյուսը՝ գրված է 1293 թվին՝ գտակաւ: Թվում է, թե սրբագրությունը զոնե վաղաժամ է: Այլև պ. Ֆնտզյան ինքը պիտի ձեռնպահ մնար իր սրբագրությունից, իմաստի տեսակետից: **Ճշդի գտակաւ** նշանակում է ճշտիվ, խուզիվ գտակ ծագելով գտանել բառից: Ակամատես գրողը պետք ունի՞ այս եղանակով վարվելու: Հարկավ, չէ: Կամ գրողը ակամատես չէ, կամ գտակաւ բառը իր տեղը չէ:

Կորյուն ասում է «ի նշանատր գիտակացն քաղելով զհամառատուն կարգեցաք, որ(ք) (մենք ենք գեղչում - Ն. Ա.) ոչ միայն մեզ, այլև որ զմատեանսն ընթեռնուն, յայտնի է»: Ազաթանգեղոսի մոտ վերջին նախա-

դասութիւնն է՝ «որք ոչ միայն մեզ, ով թագաւոր, այլ յորժամ քո առաջի զմատենանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է»: Պ[արոն] Ֆնտզլյան կամենում է Կորյունը սրբագրել ըստ Ագաթանգեղոսի: Մենք ձեռնպահ ենք մնացել և մնում ենք և այժմ այսօրինակ ուղղումներին, ոչ անգիտությամբ, այլ այն պարզ պատճառով, որ ուր բնագիրը տարբեր իմաստ է տալիս, չի կարելի մեկը մյուսով ուղղել: Կորյուն ասում է իր գրածը հայտնի է ոչ միայն իրեն այլև որոնք մատյաններ են կարդում, այսինքն՝ գրագետներին: Ագաթանգեղոսի միտքը ուրիշ է, որ իր գրածը հայտնի է ոչ միայն իրեն, այլև հայտնի կլինի թագավորին, երբ նրա գրածը կարդան նրա առաջ: Կորյուն և Ագաթանգեղոս մի ուրիշ խրատական օրինակ են տալիս նույն ուղղությամբ: Կորյուն ունի՝ «Եւ զի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մենջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Ագաթանգեղոս նույն բառերից հյուսում է միտք. «Քանզի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մենջ ի կատարումն դարձուցաք»: Արդյոք թոյլատրելի՞ է մեկը մյուսով ուղղել: Ոչ երբեք. որովհետև տարբեր իմաստ են արտահայտում, և չի կարելի ասել, տարբերությունը աղավաղման հետևանք է, թե ոչ բնագիր է:

Կորյունի Վերջաբանի մեջ մի կարևոր կետ անհասկանալի է մնացել պ. Ֆնտզլյանին, մի կետ, որ միանգամայն նոր լույս է սփռում ամբողջ Առաջաբանի կերտվածի վերա: Բերենք մախ այդ մասը ուղիղ ընթերցումով:

«Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ զհրաքանչիւրսն՝ [նշանակել]՝¹, այլ ի դիրագոյն եւ ի հեշտագոյն(ս) յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք, որոյ անցեալ զբազմախումբ արգասեւք սրբոցն առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնսն պատմեաց (փոխ. տպագրի պատմելոյ). [ուստի եւ մեր առեալ] հանգոյնս (և ո՛չ զհամանդամս որպէս տպ. ունի) ասացաք, ոչ ի պատիւ սրբոցն Աստուծոյ որք ամենապարծ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, այլ յարիմակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, եւ որք նոքաւք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց»²:

Տեսեք ինչպէս է հասկանում Կորյունի այս տողերը պ. Ֆնտզլյանը. «Քանզի անբավական էր ամեն ըրածները ճշդիվ գտակավ ամեն մեկը նշանակել, դյուրագոյնին անոր առաքելական գործունեության պատմությանը զբաղեցավ, զաղափար մը տվավ կարևորագոյնին վրա»:

Կորյուն շատ խելոք մարդ չէ դուրս գալիս պ. Ֆնտզլյանի բացատրությամբ: Նա, որ ձեռնարկել է գրելու գրի պատմությունը, այժմ խոստովանում է, որ «դյուրագոյնին անոր առաքելական գործունեության

¹ [] Մեր հավելումներն են, իսկ () հապավումները (Ն. Ա.):

² Կորյուն, էջ 47-48:

պատմությանը զբաղեցավ» և այն էլ «կարևորագույնին վրա գաղափար տալու համար»: Ավելի անմիտ բան չէր կարելի վերագրել մի մատենագրի:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան, «առաքելական» չի նշանակում առաքելական գործունեություն: Կորյուն ինքը զինքը արդարացնելու մպատակով, որ շատ բան չէ պատմել իր ուսուցչի և տառերի գյուտի առթիվ, կոչ է անում առաքելական օրինակին, որ է Դուկաս Ավետարանիչը:

Ինչպես որ Դուկասը զանց է անում պատմելու մանրակրկտորեն Առաքյալների բազմախումբ գործունեությունը, և արձանագրում է միայն կարևորագույնը, այնպես վարվում է և հայ հեղինակը: Առաքյալին հետևելով, թողնում է շատը և բավականանում է քչով և կարևորով:

Դուկասի հիշատակությունը խորհրդավոր է: Նրան հետևել է հայ մատենագիրը ոչ միայն այս կետում: Ավետարանի մախարանը օրինակ է ծառայել և մեզ զբաղեցնող Վերջաբանին: Դուկասը գրում է. «Զանգի քազումք յաւթարեցին վերստին կարգել զպատմութիւն վասն իրաց հաստատելոց ի մեզ, որպէս ասանդեցին մեզ որ ի սկզբանէ ականատես[ք] եւ սպասատրք եղեն բանին: Կան եղև [եւ] ինձ որ ի սկզբանէ զհետ երթեալ էի ամենայնի ճշմարտութեամբ կարգաւ գրել քաջ, քաջո թեոփիլէ, զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւն»¹:

Դժվար չէ նկատել, որ կանգնած ենք այն ծառի մոտ, որտեղից քաղված են Վերջաբանի պտուղները: Գրական կերտվածը և բառացի մթերքը մատնում են մախարանի խնամությունը Կորյունի Վերջաբանի հետ: Նախաբանի լույսի տակ այլ կերպ է ներկայանում ցայժմ ընդունված կարծիքը, որ Վերջաբանը Կորյունից է անցել Ազաթանգեղոսին: Առաջնությունը գոնե այս կետում թվում է թե զիջանելու է Ազաթանգեղոսին: Սա ավելի մոտ է իր կառուցումով Դուկասի մախարանին: Ազաթանգեղոսի՝ «ով թագաւոր» կոչականը համապատասխանում է Դուկասի՝ «ով թեոփիլէ» դիմումին: Նրա խոսքը՝ «յորժամ քո առաջի գմատեանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է (sc. լիցի)», համաձայնում է մախարանի՝ «զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւն»:

Կորյուն չունի «ով թագաւոր» կամ փոխարինող կոչական, ընդդեմ Դուկասի՝ «ով թեոփիլէ»-ի: Հետևապես Կորյուն չէր կարող կաղապար ծառայել Ազաթանգեղոսի: Կորյուն զեղչելով կոչականը, ստիպված փոխում է մախարասության կազմը ի վնաս իմաստին: Դուկաս գրում է, որ գիտենա թեոփիլը, Ազաթանգեղոսը կրկնում է նույնը, որ իր գրածը, «եբբ կարդան թագավորի առաջ, հայտնի լինի նրան», իսկ Կորյուն ի՞նչ է ասում. որ իր գրածը հայտնի է ով որ մատյաններ է կարդում և կամ եթե ուղղենք ըստ Ազաթանգեղոսի, ով որ իր մատյանն է կարդում: Առաջին երկու հեղի-

¹ «Ավետարան ըստ Դուկասու», գլ. Ա, 1-5:

նակների ասածը հասկանալի է, որպես դիմում որոշ անձանց, իսկ Կորյունի բերանում նույն խոսքը կորցնում է իր *raison d'être*-ը, քանի որ առիթավոր անձը չկա մեջ տեղը:

Ղուկասը հիշում է, որ իրենից առաջ շատերն են գրել ականատեսների ավանդության հիման վերա, ինչ որ ինքն ևս ուզում է գրել որպես ոմն, որ «զետ երթեալ է ամենայնի», ասել է թե ևս ականատես է: Վերջաբանի հեղինակին ծանոթ են գիտակներ, որոնցից քաղում է, թե ինքն ականատես է: Արդ Ազաթանգեղոս խմբագրական գործ է, և այս խոսքերը նրա նկատմամբ ճշմարտություն է: Իսկ Կորյունի համար ո՞վ են այս գիտակները, արդյոք Ս. Գրքի հեղինակները, որոնցից առաջերբումներ ունի և որոնց թվում է, թե առանձին կարևորություն է տալիս, որպես իր գիտնականության վկաներ. իսկ եթե չէ, հարկադրված ենք ընդունելու, որ Վերջաբանը պատկանում է Ազաթանգեղոսին և հարմարեցրած հետո կամ միաժամանակ Մաշթոցի կյանքին: Պետք է խոստովանել, որ շատերն այն հատվածներից, որ անցած են համարվում Կորյունից Ազաթանգեղոսի «դարձ փրկութեան» մասը, ավելի իր տեղն են Ազաթանգեղոսի մոտ, քան Կորյունի:

Ամեն պարագային երկու երկերը, եթե անգամ ելած են միևնույն գրչից, տակավին կնճռոտ են իրենց փոխադարձ հարաբերության մեջ: Վաղածամ է պնդել Մաշթոցի Վարքի առաջնության վերա ամեն կետում:

Գուցե ավելորդ չէ նկատել, որ Ղուկասի «կարգաւ գրել» կարող է թելադրել, որ Վերջաբանի երկու ընթերցվածները կտակաւ թե գտակաւ, թերևս, ծագում են սկզբնական կարգաւ-ից: Ուրիշ անգամ չեն պատահում այս բառերը Ազաթանգեղոս-Կորյունի մոտ, որ սիրում են կրկնություններ, մինչդեռ կարգաւ պատահում է (օր. «գայս ամենայն կարգաւ պատմեցից»)¹:

Վերջաբանի ակնարկը Ղուկասին կրկնվում է Ազաթանգեղոսի մոտ, Վարդապետության ԾԹ գլխի մեջ: Այստեղ ևս հեղինակը ծրագրում է իր անելիքը Ղուկասին հետևելով: Սա պատմում է Քրիստոսի կյանքը հարությունից հետո շատ համառոտակի, ուստի նորեն դառնում է նույն խնդրին Գործքի մեջ: «Ակն արկեալ մեզ այսուհետև ի վախճան ասացելոցս. ճառս ի մէջ առնուլ ... Մամաւանդ զի առընթեր եւս ունիցիմք զդիրահասոյց քաջալերիչն զերանելի Ղուկաս, որ իրագէտ եւ միջամուխ քրիստոսագործ իրացն կատարելոց ճանաչի ...: Եւ քանզի համառատ բանիք առ ի կատարած Աւետարանին իւրոյ զերկնաշու ճանապարհն Քրիստոսի նշանակեաց, առնու դարձեալ յառաքելանշան յերկրորդ մատենին զորպիսութիւն իրաց կարգաւ ...»²: Մեջ է բերում Ղուկասի նախաբանը, որով հաստատվում է մեր համեմատությունը Վերջաբանի հետ:

¹ Ազաթանգեղոս, Էջմիածնի հրատ., էջ 130:

² Անդ, էջ 246-247:

Սկզբի ընդգծած նախադասությունը մույն միտքն է արտահայտում, ինչ որ վերջաբանի «եւ քանզի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մէնջ ի կատարումն դարձուցաք»: Կորյունի մոտ սույն նախադասությունը կարդացվում է՝ «եւ զի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Հնարավոր է արդյոք սրբագրել Կորյունը Ագաթանգեղոսի կրկնակի արտահայտած իմաստի հիման վերա: Որքան և հավանական, բայց և այնպէս ձեռնպահ մնալու է, քանի որ ձեռագրական կովան չկա:

* * *

Գալով Կորյունի գրության ժամանակին, մնում ենք մույն կարծիքին: Պ[արոն] Ֆետոկյանի ուղղությունները չեն որ պիտի փարատեն մեր կասկածները: Նրանք ոչինչ մոռություն չեն պարունակում: Ինչ որ մոր է, շատ հին է, օր. որ Ագաթանգեղոս գրված է 452-456 թվերին: Հայ բանասիրությունը երջանիկ կլիներ, եթէ կարողանար այսպիսի ճշգրտությամբ որոշել որևէ մատենագրի, անգամ Ս. Գրքի թարգմանության տարեթիվը: Հայ գրի անդրանիկ երկերի հաջորդական կապը որոշելու փորձերն իսկ բախում են դժվարությանց:

Կորյունի մերձավորությունը Ագաթանգեղոսի, Եվթաղի և Մակարայեցվոց գրքին, հայտնի է: Մակայն սրանց փոխադարձ հարաբերությունը մնում է խորհրդավոր: Ավելի քան կասկածելի է, որ միևնույն գրչից ելած լինին:

Ուրիշ անգամ այն միտքն ենք հայտնել, որ Լուսավորչի կյանքը գրի առնելու նախաձեռնությունը պատկանում է, թերևս, իրեն Մաշթոցին: Կորյուն շարունակել է իր ուսուցչի գործը, լրացրել և իր անձնական կնիքը դրել նրա վերա: Ագաթանգեղոս խմբագրական ձեռնարկ է և խմբագրողի ձեռքի հետքերը նշարելի են: Դժվար չէ նաև գատել հինը մոր հավելումներից:

Ինչ վերաբերում է Եվթաղին և Մակարայեցվոց գրքին, բավարար հիմք չկա սրանց թարգմանությունը Կորյունին վերագրելու: Թվում է, թե լեզվական և ոճային խնամությունը բացատրելու է նրանով, որ Կորյունն է կրում նրանց ազդեցությունը: Առնենք նախ Եվթաղի նախադասությունները: Կան մատնություններ, որոնք վկայում են ավելի այն մասին, որ Կորյուն բանաբաղ է, քան թարգմանիչ:

Կորյուն. «Քէպէտ եւ էի կրտսերագոյն եւ առաւել քան զկար մեր գրաւեալ անաչառ հրամանին հասելոյ»...

Համեմատել. «Գործք. Առաք.», Յառաջ. «զի անտի զմեզ հայրենի հրամանն յանդգնել անելի քան զկար մեր գրաւեաց»...¹

¹ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց»: Յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յոհաննու Ջոհրպպեան վարդապետի, Վենետիկ, 1805, էջ 723:

Կորյուն. «զի կամարագոյնս նաւիցենք զհամատարած ալեալքն վարդապետական ծովուն»...

Համեմ. Կթղ. Յառաջ, «գոր արիմակ եթէ փոքր նաւակաւ որ կարծից է զհամատարած զծովն հատնել անցանել»...¹

Կորյուն. «տրտմական հոգովք պաշարեալ եւ թակարդապատեալ կայ»...

Համեմ. «Գործք. Առաք.», Յառաջ., «զանուանակիր աստուածեղէն պատգամացն զմիջամուխ իմաստութեան ... որ շուրջ զքեւ թակարդապատեալ»...²

Կորյուն. «ոչ ի մենջ արուեստախասեալ մերոյն կարծեալք վիճաբանելով»...

Համեմ. Պաղ. թղթ., «զդիրացոյցն զգիտս իսկ արուեստախասեալ»...³

Կորյուն. «ամի ամի գումարելովք ի նոյն ամսեանն զնոյն յիշատակն տանախմբեն»...

Համեմ. Պաղ. թղթ., «ամի ամի զար յիշատակի նորա տանախմբեն»⁴.

Նմանությունն այնքան ակնհայտնի է, որ երկու ենթադրություն կարող է լինել, կամ Կորյուն է փոխառու, կամ ինքն է թարգմանել Եվթաղի գործքը և այնուհետև նույն դարձվածները կիրարկել Մաշթոցի կյանքին մեջ: Կորյունի ոճը, որքան որ կարելի է դատել ըստ Մաշթոցի կյանքի իրավունք չէ տալիս երկրորդ ենթադրության: Կորյուն չէ Եվթաղի թարգմանը: Նմանությունը արդյունք է բանաբաղության: Կորյուն ծանոթ է երևում ոչ միայն Եվթաղի, այլև ընդհանրապես Ս. Գրքի նախադրության: Մի շարք բնորոշ բառեր մատնում են նրա ծանոթությունը «անուանակիր, միջամուխ, աստուածամերձ, արդիւնական, թեքել (ի հրէից անտի, էջ 809), հրապարակախոս»:

Նույնը կարելի է ասել և Մակաբայեցվոց գրքի մասին, որ դժվար թե Կորյունի գործ լինի: Ո՛չ Եվթաղ, և ո՛չ Մակաբայեցվոց՝ գիրքը հասակակից չեն Ս. Գրքի մյուս մասերի թարգմանության: Նրանք պատկանում են V դարի երկրորդ կեսին:

Ֆ. Կոնիքերը կարծիք էր հայտնել, որ Եվթաղ թարգմանված է 448 թվին (3), նրա հիմը շարժական տոմարի հաշիվներն են: Հ[այր Ա.] Վարդանյան, որ ներկայումս զբաղված է Եվթաղի քննական հրատարակությամբ (4), թվում է, թե համամիտ է հանգուցյալ հայագետին: Պողոս Առաքյալի մահուն ամսաթիվը ինչ ինչ անհարթություններ է ներկայացնում և ասորամա-

¹ «Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց», էջ 750:

² Անդ, էջ 723:

³ Անդ, էջ 765:

⁴ Անդ, էջ 764:

կեղոնական տոմարի համապատասխան թիվը տակավին պետք ունի քննության: Հայ ամսաթիվը մերձավոր կապ ունի ասորամակեղոնականի, ուստի և ստույգ ընթերցումը դեռ խնդրական է, և տոմարական հաշիվները վաղաժամ և կարոտ վերաքննության:

Նույն շարժական տոմարը, սակայն, ավելի հաստատ կոչվան է տալիս որոշելու Մակարայեցվոց գրքի թարգմանության ժամանակը: Մակար. Երկրորդ [գրքում] երիցս հիշում է ահեկան ամիսը, «մինչեւ յերեսուն ահեկանի ամսեան» (ԺԲ, 30)¹ և «յամսեանն ահեկանի, որ ար հնգետասան էր»: (ԺԱ, 33)² հույն բնագիրն ունի՝ *μέχρι τριακάδος ξανθικοῦ* և *ξανθικοῦ πέμπτη καὶ δεκάτη*, այսինքն՝ 30 քսանթիկ ամսի և 15 քսանթիկ ամսի: Քսանթիկ ասորամակեղոնական տոմարով տարվա յոթերորդ ամիսն է: Ասորամակեղոնական տարին սկսվում է հոկտեմբերի մեկից, ուրեմն քսանթիկի 15-ը գալիս է ապրիլի 15-ին և քսանթիկի 30-ը ապրիլի 30-ին (ավելի ստույգ հաշվով ապրիլի 13-ին և 28-ին): Ասորամակեղոնական տարին հաշվում է 12 ամիս, ամիսը 30 օր և հինգ ավելեաց, տարվա սկզբից մինչև յոթերորդ ամսվա 15-րդ օրը անում է 195 օր, հաշվելով հոկտեմբերի մեկից, 195-երորդ օրը կգա ապրիլի 13-ին, և սույն հաշվով 30 քսանթիկի հավասար է ապրիլի 28-ին: Արդ եթե հայ ահեկանի 15-ը համապատասխանում է քսանթիկի 15-ին և ապրիլի 13-ին, և ահեկանի երեսունը քսանթիկի 30-ին և ապրիլի 28-ին, նավասարդը, նշանակում է սկսվում էր օգոստոսի 1-ին: Իսկ նավասարդը ընկնում է շարժական տոմարով օգոստոսի մեկին՝ 468 թվին: Հաշվելով, որ քսանթիկի 15-ը հավասար է ապրիլի 15-ին (և ոչ 13-ին), ուրեմն և ահեկանի 15-ը հավասար նույն ապրիլի 15-ին, կստանանք, որ նավասարդը ընկնում է օգոստոսի 3-ին, որ տեղի ունենալ կարող էր 460 թվին: Ասել է, թե Մակարայեցվոց գիրքը թարգմանված է 460-468 թվին: Եթե ընդունենք Կոնիքերի դիտողությունը Պողոս Առաքյալի մահվան օրաթիվի վերաբերյալ, կգանք նույն թվին: Եվթադի Առաջաբանում ասված է, որ Պողոս նահատակվեց «յառաջ քան զերիս կաղանդացն յուլեայ», որ է հունիսի 29: Հայ բնագիրը տարբեր ընթերցվածներ է տալիս և, ինչպես ասացի, հավանական են համարում «որ է մարգաց» ընթերցվածը: Եթե ահեկանի 15-ը հավասար է ապրիլի 15-ին, հունիսի 29 կգա ուղիղ մարգաց 30-ին: Ասել է թե Եվթադի թարգմանությունը ևս տեղի է ունեցել 460-464 քառամյակին:

¹ Մակար., ԺԲ, 30:

² Անդ, ԺԱ, 33:

Ինչպես և բացատրելու լինենք Կորյունի, Եվթադի, Մակաբայեցվոց գրքի, նաև Ագաթանգեղոսի փոխադարձ հարաբերությունը, գաղտնիքը որոնելու է 460 թվից հետո: Տրամադիր չենք չափազանցելու տոմարական վկայության արժեքը, բայց ուրանալը ևս անկարելի է, մանավանդ երբ գալիս են հաստատելու բանասիրական-պատմական քննության կասկածները:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ¹

Փավստոս Բուզանդը՝ հայ պատմագրության հնագույն հուշարձանը, շարադրում է IV դարի իրադարձությունները՝ առավելապես կանգ առնելով Հայաստանի մեծ լուսավորիչներ Գրիգորի և Տրդատի գործունեության վրա: Նրա աշխատանքը սկզբնական տեսքով մեզ չի հասել, ինչպես որ այն դեռևս VI դարում եղել է Հուստինիանոսի նշանավոր պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու ձեռքին²: Բայց և ներկա խմբագրությունն էլ բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում և ունի այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք այն առանձնացնում են մյուս պատմական հուշարձաններից:

Փավստոսը ազատ է մյուս հայ պատմիչներին առավել կամ պակաս հատուկ իմաստակությունից: Նա վավերագրերից չի օգտվել³, և դեպքերի իր իրազեկության համար պարտական է գլխավորապես կենդանի հիշողություններին ու ավանդություններին: Փավստոսի գլխավոր առավելությունը մյուս պատմիչների համեմատությամբ՝ երկրի իրական կյանքը մոտիկից ճանաչելու մեջ է:

Փավստոսի՝ իրեն ժամանակակից նախարարական Հայաստանի միջավայրից վերցրած արժեքավոր իրողություններով հարուստ աշխատանքի նշանակությունը մասնագետների կողմից այժմ բավարար չափով ընդունված ու գնահատված է: Բայց համեմատաբար քիչ ուշադրություն է նվիրվել նույն նրա մոտ եղած Հայաստանի արտաքին պատմությանը: Հայաստանի նկատմամբ բյուզանդա-պարսկական հարաբերություններին վերաբերող քաղաքական իրադարձությունների մասին վկայություններն

¹ Ներկա ակնարկը գրված է վաղուց, և այժմ տպագրվող մասը դեռևս 1906 թ. գեկուցվել է «Հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունք»-ի նիստում՝ «Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունները IV դարի առաջին կեսում և հայկական ավանդությունները նրանց մասին» (տե՛ս "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", СПб., 1906, т. 17, стр. XLII-XLIII): Այս հոդվածը մի մասն է այն ժամանակ ծրագրված մեծ աշխատանքի, որի հեղինակը նպատակ ուներ հավաքել հին դասական հեղինակների մոտ ցրված (քննադրելով և ռուսերեն թարգմանությամբ) ամենակարևոր նյութերը հայերի պատմության վերաբերյալ:

² Տե՛ս «Հայոց նախնական պատմությունը» աշխատությունը՝ "Византийский Временник", 1901, том VIII, 1-2:

³ Գրավոր աղբյուրների ազդեցությունը երևում է այն մասերում, որոնք վերաբերում են Ներսես կաթողիկոսի կյանքին: Բայց շատ կասկածելի է, որ այդ մասերը եղած լինեին Փավստոսի աշխատանքի սկզբնական խմբագրության մեջ:

առասպելական բնույթ են կրում և այդ պատճառով էլ դյուրին չէ ճշգրիտ գնահատել իրենց պատմական վավերականությունն ու հավաստիությունը: Մենք կցանկանայինք Փավստոսին մոտենալ առայժմ հենց այդ կողմից և պարզել, թե որքանով են պատմական նրա առասպելական պատմությունները, և նրանց մեջ կա՞ն արդյոք պատմության համար պիտանի հավաստի տվյալներ:

Ա

Բյուզանդիայի (1) ու Պարսկաստանի միջև Հայաստանի համար անվերջանալի պայքարի շրջապտույտներում նշում են երկու կարևոր պահեր՝ 298 և 363 թթ.: Այդ պահերի հանգամանքները բավականչափ հայտնի են արևմտյան աղբյուրներից և պարզորոշ գաղափար են տալիս վեճի առարկայի՝ Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների գրաված դիրքի մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է 298 և 363 թթ. միջև տեղի ունեցած իրադարձություններին, ապա արևմտյան պատմագիրների մոտ նրանց մասին տեղեկությունները չափազանց աղքատիկ են: Հայ Փավստոսը ունի ինչ-որ ավանդազրույցներ, որոնք վերաբերում են հիշյալ ժամանակաշրջանին, և որոնց պատմական հիմքը բացահայտվում է արևմտյան հեղինակների ներկայացրած հանգամանքների մոտիկից ծանոթանալու դեպքում:

III դարի վերջին Հայաստանը ճանաչում էր հռոմեացիների գերագույն հովանավորությունը: 294 թ. պարսից գահ բարձրացավ Ներսես թագավորը: Իր հոր՝ Շապուհ [I-ի] օրինակով և նրան մամանկելու ակներև ցանկությունից դրոշված, ինչպես ասում է Լակտանտիոսը¹, նա պատերազմի մեծ մախապատրաստություն տեսավ և հաջորդ՝ 295 թ., ներխուժեց Հայաստան և գրավեց այն: «Narseus primus, - վկայում է Ամմիանոսը.-Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat»²:

Պարսիկների դեմ Հայաստանի պաշտպանության գործը վստահվեց Դիոկղետիանոսի փեսա և թագակից Գալերիոս Մաքսիմիանոսին: Դիոկղետիանոսը Աբիլլեվսի ապստամբությունը ճնշելու համար Եգիպտոս շարժվելով՝ Գալերիոս Կեսարին, որ այն ժամանակ կառավարում էր Իլլիրիան, հրամայեց անհապաղ մեկնել պարսից թագավորի դեմ: Անփորձ և վառվռուն Կեսարը խիզախեց Միջագետքում, Կալիսիկոսի և Խառանի

¹Lactantius, De mortibus persecutorum, p. 9.

² Ammian. Marc., XXIII, 5. հմմտ. Eutrop., XXII. Narseus Orienti bellum inferret, ինչպես նաև՝ Aur. Vict., XXXIX: Eodem tempore Orientem Persae ... quatiebant.

միջև կռվի բռնվել թշնամու գերագանց ուժերի դեմ և սարսափելի պարտություն կրեց: Պարտված զորավարին Գիոկղետիանոսի ցույց տված արհամարհական ընդունելությունը նրա մեջ վճռականություն առաջացրեց մի անգամ ևս բախտը փորձել պատերազմում: Գալերիոսը պատերազմական գործողությունները Միջագետքի հարթավայրերից փոխադրեց Հայաստանի բարձունքները, որը համարվում էր «ferme sola seu faciliior vincendi via»: Հայաստանի լեռներում նոր մարտը հռոմեացիների համար պսակվեց փայլուն հաջողությամբ, և անարգված Կեսարի անունը պսակվեց բարձրագույն փառքով:

Գալերիոսի պատերազմները նկարագրված են IV դարի ժամանակակից պատմագիրների՝ Ավրելիոս Վիկտորի, Եվտրոպիոսի և Ռուփոս Փետտոսի կողմից: Ինձ թվում է, որ Գալերիոսի և Ներսեսի վերջին ճակատամարտի մասին հիշողություն է պահպանվել նաև հայկական Փավստոսի մոտ: Նախքան Փավստոսի, իմ կարծիքով այս դեպքին առնչվող զրույցը մեջբերելը, ծանոթանա՞նք պատերազմի հանգամանքներին ըստ հիշյալ պատմագիրների տվյալների:

Ավրելիոս Վիկտորը 360 թ. գրած իր աշխատանքի մեջ ասում է. «Այն ժամանակ, երբ Հովիոսը (Գիոկղետիանոսը) ուղևորվեց Ալեքսանդրիա (ինքնակոչ Աքիլլեյսի դեմ)՝ նա Մաքսիմիանոս Կեսարին հրաման տվեց թողնել իր սահմանները (այսինքն՝ Իլլիրիան) և շարժվել Միջագետք պարսիկների գրոհը ետ մղելու համար: Սկզբում նա ծանր պարտություն կրեց, բայց վետերաններից ու նորակոչիկներից շուտափույթ նոր բանակ կազմելով՝ նա հարձակվեց թշնամու վրա Հայաստանի վրայով, որը համարվում է վստահելի հենակետ և հաղթանակի հասնելու հեշտ ճանապարհ: Վերջապես հենց այնտեղ էլ Գալերիոսը ջարդ տվեց Ներսեսին, գերի վերցրեց նրա երեխաներին, կամանց ու ամբողջ թագավորական արքունիքը: Հաղթանակը այնքան փայլուն էր, որ եթե Վալերիոսը (Գիոկղետիանոսը), որի հրամանով հենց կատարվեց այս ամենը, չդիմադրեր, (հայտնի չէ՝ ինչ պատճառով), ապա հռոմեական իշխանությունը կտարածվեր նոր պրովինցիայի վրա: Այնուամենայնիվ, մեզ համար շատ կարևոր հողեր ձեռք բերվեցին, և քանի որ կորցրածը պարսիկները համառորեն ետ էին պահանջում, ուստի նորից բռնկվեց ծանր ու անչափ կործանարար պատերազմ. *Interim, Jovio Alexandriam profecto, provincia credita Maximiano Caesari, uti relictis finibus in Mesopotamiam progredederetur, ad arcedos Persarum impetus. A quis primo graviter vexatus, contracto confestim exercitu e veteranis ac tironibus, per Armeniam in hostes contendit - quae ferme sola seu faciliior vincendi via est. Denique ibidem Narseum regem in ditionem subegit, simul liberos coniugesque et aulam regiam. Adeo victor, ut ni Valerius, cujus nutu omnia gere-*

bantur, incertum qua causa abnuisset. Romani fasces in provinciam novam ferrentur. Verum pars tamen nobis utilior quaesita, quae quum acrius reposcuntur, bellum recens susceptum est, grave admodum perniciosumque¹.

Եվարոպիոսի հաղորդումն ավելի հանգամանալից է. «Գալերիոս Մաքսիմիանոսը, Ներսեհի հետ հանդիպելով Կալլինիկոսին ու Խառանի միջև, սկզբում շատ անհաջող ճակատամարտ ունեցավ, քանի որ նա կովում էր ավելի շուտ անկշռադատորեն, քան փոքրոգությամբ: Իր փոքրաթիվ ջոկատով նա մարտի բռնվեց բազմաքանակ թշնամու հետ: Փախուստի դիմելով՝ Գալերիոսը ուղևորվեց Դիոկղետիանոսի մոտ և հասնելով նրան դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհին՝ ընդունվեց նրա կողմից այնպիսի ամբարտավանությամբ, որ, ինչպես պատմում են, ծիրանին հազած՝ մի քանի հազար քայլ վազեց նրա մարտակառքի ետևից:

Սակայն շուտով Իլլիրիայում՝ Միզիայում, զորք հավաքելով՝ Գալերիոսը Մեծ Հայքում Որմիզդի ու Շապուհի պապ Նարսեհի դեմ երկրորդ անգամ ճակատամարտ տվեց և շնորհիվ նախամտածված ծրագրի, ինչպես և խիզախության շատ մեծ հաջողություն ունեցավ: Ընդ որում նա իր վրա վերցրեց նույնիսկ հետախույզի պարտականությունը՝ երկու կամ երեք ձիավորների հետ: Նարսեհին ետ շարտելով՝ Գալերիոսը գրավեց ու ավերեց նրա ճամբարը, գերի վերցրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և դրանցից բացի՝ պարսկական ազնվականության բազմաթիվ անձանց, ինչպես նաև ձեռք ձգեց պարսկական հարուստ զանձարանը: Ինքը (Նարսեհը) փախավ իր պետության հեռավոր անապատները: Այդ պատճառով էլ, երբ Գալերիոսը հաղթանակով ներկայացավ Դիոկղետիանոսին, որն այն ժամանակ իր զորքերով գտնվում էր Միջագետքում, ընդունվեց արտակարգ պատվով»:

Galerius Maximianus primo adversus Narseum minime secundum proelium habuit inter Callinicum Carrasque congressus, cum inconsulte magis, quam ignave dimicasset. Admodum enim parva manu cum copiosissimo hoste commisit. Pulsus igitur et ad Diocletianum profectus cum ei in itinere occurrisset, tanta insolentia a Diocletiano fertur exceptus, ut per aliquot passuum milia purpuratus tradatur ad vehiculum cucurrisset.

Mox tamen per Illyricum Moesiamque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdæ et Saporis avo, in Armenia Majori pugnavit successu ingenti, nec minore consilio simulque fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum

¹Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, XXXIX.

altero ac tertio equite suscepit. Pulso Narseo castra ejus diripuit. Uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit. Quare ad Diocletianum in Mesopotamia cum praesidiis tum morantem ovans regressus ingenti honore susceptus est¹.

Երրորդ պատմագիրը՝ Ռուփոս Փետտոսը, այդ նույն իրադարձությունների մասին պատմում է հետևյալը. «Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք պարսիկների նկատմամբ ձեռք բերվեց փայլուն հաղթանակ: Մաքսիմիանոս Կեսարը անհամար հրոսակների դեմ աննշան ուժերով ճակատամարտելիս առաջին ճակատամարտում պարտված նահանջեց: Նա Դիոկղետիանոսի կողմից ընդունվեց այնպիսի սրտմտությամբ, որ նա մարտակառքի առջևից ծիրանին հագած վագեց մի քանի հազար քայլ, իսկ երբ նա դժվարությամբ թույլտվություն ստացավ Դակիայի սահմաններից գորք հավաքել և նորից բախտը փորձել պատերազմում, այն ժամանակ Մեծ Հայքում ինքը՝ Կեսարը, անձամբ երկու ձիավորի հետ իր վրա վերցրեց հետախուզությունը և 25 հազարանոց զորքի գլուխն անցած՝ հասավ թշնամու ճամբարը, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անհամար ջոկատների վրա և սրի քաշեց նրանց: Պարսից թագավոր Նարսեինը փախավ. նրա կինն ու աղջիկները գերի ընկան, բայց հոգատարությամբ պահպանվեց նրանց ամոթխածությունը: Այդ վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանեցին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով իրենցից բարձր են: Միջագետքը անդրտիգրիսյան 5 գավառների հետ նրանք ետ վերադարձրին: Կնքվեց խաղաղություն, և այն շարունակվում է մինչև այժմ ի բարօրություն կայսրության».

Sud Diocletiano principe, pompa victoriae nota de Persis est. Maximianus Caesar prima congressione, quum contra innumeram multitudinem cum paucis acriter dimicasset, pulsus recessit: ac tanta indignatione a Diocletiano susceptus est, ut ante carpentum ejus per aliquot millia passuum cucurrerit purpuratus: et quum vix impetrasset, ut reparato de limitaneis Daciae exercitu eventum Martis repeteret, in Armenia Majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes: et cum viginti quinque millibus militum superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus, ad internecionem cecidit. Rex Parsarum Narseus effugit; uxor ejus et filiae captae sunt, et cum maxima pudicitiae custodia resevatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus, superiores esse Romanos confessi sunt; ac Mesopotamiam cum

¹ Eutropii Breviarium historiae Romanae, I, IX, p. 24-25.

Transtigritanis quinque regionibus reddiderunt. Pax facta, usque ad nostram memoriam Reipublicae utilis perduravit¹.

Ինչպես կարելի է տեսնել, երեք պատմիչների շարադրանքները շատ մոտ են միմյանց, և նույնիսկ առանձին արտահայտությունների համընկնումներ են պարունակում: Հնարավոր է, որ նրանք օգտվել են մեզ չհասած մի ընդհանուր աղբյուրից²: Համենայն դեպս, նրանց հաղորդումների արժանահավատությունը ոչ մի կասկածի ենթակա չէ:

Նկարագրված իրադարձությունների արձագանքը, ինչպես ինձ թվում է, լավում է և հայ հին գրականության մեջ՝ հատկապես Փավստոսի երկում: Հզոր արքայից արքայի ընտանիքի գերի ընկնելն այնպիսի արտակարգ երևույթ էր, որ չէր կարող ջնջվել այդ ամոթանքի վայր հանդիսացող երկրի հիշողությունից և որևէ հետք չթողնել:

Փավստոսը պատմում է մի հետաքրքրական դեպքի մասին, որը մա հարմարեցնում է Տիրան թագավորի ժամանակներին, բայց իրականում նրա մեջ գտնում ենք մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների արտացոլումը:

Հայոց Տիրան թագավորն ուներ մի արտակարգ ազնվացեղ ձի՝ «ամբողջովին պուտերով պատած, որոնք լույսի տակ փայլում էին տարբեր երանգներով, չափազանց կայտառ, ազնվատոհմ, գեղեցիկ կազմվածքով, անսովոր հասակի ու երկարության», մի խոսքով, մա իր հմայիչ գեղեցկությամբ ընդհանուր հիացնունքի ու զմայլանքի առարկա էր դարձել: Այդ ձիու պատճառով Տիրան թագավորի ու պարսից Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհի միջև հարաբերությունները սրվել էին: Վերջինս պահանջել էր հռչակավոր ձին, բայց նրա տերը՝ Տիրանը, ավստուս էր նրանից բաժանվել: Եվ Տիրանը նրա փոխարեն, Վարազի պահանջով, ուղարկեց զույնով ու արտաքինով մման մի ուրիշ ձի: Խաբված Վարազը կատաղեց: Նա զայրույթից ավելի բռնկվեց, երբ նրան սկսեցին փսփսալ, թե այդ մարդը, որ ավստուս էր զիջել ինչ-որ կաշի (խոսքը ձիու մասին է), հույսը դնելով կայսրի ու նրա ուժի վրա, մտքին դրել է Մասանյան տոհմից խլել պարսկական թագավորությունը, ասելով՝ «Դա առաջ պատկանել է մեզ և մեր նախնիներին»:

Վարազը հավատաց ամբաստանությանը և զեկուցեց պարսից թագավոր Նարսեհին, որը հրաման արձակեց վերացնել ամբարեհույս Տիրան թագավորին: Այդ նպատակով Ատրպատականի կառավարիչը ներկայացավ (Տիրանին) Հայաստանում, իբր թե թյուրիմացությունը հարթելու

¹ Rufi Festi Breviarum, XXV, հմմտ. մակ 20-րդ գլուխը, որտեղ այդ նույնը բերվում է ավելի սեղմ:

² Martin Schanz, Geschichte der röm. Literatur, München, 1904, p. 67, 76.

համար: Դյուրահավատ թագավորը նրան ընդունեց բարեհաճությամբ, ամեն տեսակ պատիվների արժանացրեց, ի միջի այլոց նաև հրավիրեց որսի: Խարդախ հյուրը, հարմար պահ ընտրելով, բռնեց Տիրանին և շիկացած երկաթով աչքերը կտրացրեց և շոթայակապ ուղարկեց պարսից թագավորին: Ուխտադրուժ կառավարիչի հաշվեհարդարը Տիրանի հետ երկրում պարսիկների դեմ առաջ բերեց հզոր շարժում: Երկրի ազդեցիկ մախարարները հավաքվեցին խորհրդակցության և որոշեցին դիմել հունական կայսրին և օգնություն խնդրել՝ վրեժխնդիր լինելու հարազատ թագավորի դժբախտության համար: Դեսպաններ ընտրվեցին Մյունխյաց իշխան Անդովկը և Արշարունյաց իշխան Արշավիր Կասաբակաճը: Նրանք ժամանեցին մայրաքաղաք և նվերների հետ կայսրին ներկայացրին նաև խնդրագիրը: Այդ ժամանակ էր, որ պարսից թագավոր Նարսեհը մեծ ուժերի գլուխ անցած՝ արշավեց Հայաստան և սկսեց ամայացնել երկիրը: Լուր առնելով այդ մասին՝ կայսրը զորքով շարժվեց պարսիկների դեմ: Նա ճամբար խփեց Մատաղ քաղաքից ոչ հեռու: Կայսրը հայերից ընտրելով երկու՝ Արշավիր ու Անդովկ ազնվատոհմ մարդկանց, հենց այն մույն ազնվականներին, որոնք նրա մոտ դեսպանության էին եկել, և ինքն էլ նրանց հետ հազնելով գյուղացու հագուստ, իբրև կաղամբի վաճառականներ, մտնում է թշնամու ճամբարը: Պարսիկները բանակել էին Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում: Հետախույզները հայտնվեցին նրանց մոտ, զննեցին ամեն ինչ, պարզեցին ուժերի քանակն ու դասավորությունը և ետ դարձան իրենց ճամբարը: Դրանից հետո հունական զորքը տարբեր կողմերից նետվեց պարսիկների վրա և գլխովին ջախջախեց նրանց: Ջարդը սարսափելի էր, թագավորին հազիվ հաջողվեց միայն մի հեծյալի ուղեկցությամբ փախչել և ազատվել: Հույները զրավեցին պարսկական ճամբարը: Շատերի հետ նրանք գերի վերցրին թագավորի կանանոցը՝ ինչպես և Տիկնաց Տիկնոջը՝ իր նաժիշտներով: Հաղթանակած կայսրը Անդովկ և Արշավիր իշխաններին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչներ և նրանց և մյուս իշխաններին առատ նվերներ տալով՝ վերադարձավ իր մայրաքաղաքը:

Պարսից թագավոր Նարսեհը հավաքեց իր մերձավորներին՝ պարզելու իրեն հասած դժբախտության պատճառները: Այստեղ բացահայտվում է Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհ ամբաստանության բուն պատճառը, որը մի ձիու համար իր տիրակալին պատերազմի մեջ քաշեց կայսեր հետ և դարձավ չլսված պարտության պատճառը: Մաստիկ գայրացած թագավորը հրամայում է անհապաղ մահապատժի ենթարկել Վարազին: Այնուհետև կարգադրում է դեսպաններ ուղարկել կայսեր մոտ խաղաղության առաջարկությամբ և խնդրանքով՝ գերությունից ազատել զոհն իր կանանոցը:

Ի պատասխան դրան, Վալենտինոս կայսրը հատուկ հրովարտակով պահանջեց, որպեսզի նախ և առաջ պարսիկներն ազատեն Հայաստանից տարած գերիներին՝ ամենից առաջ Հայոց Տիրան թագավորին՝ խոստանալով դրանից հետո կատարել պարսից թագավորի խնդրանքը: Վերջինս համաձայնեց և անմիջապես Տիրանին ազատեց կալանքից: Եվ քանի որ նա զրկված էր տեսողությունից, ապա նրա խնդրանքով ժառանգորդ նշանակվեց իր Արշակ որդին: Դրանից հետո գերությունից ազատվեցին և Պարսկաստան վերադարձվեցին թագավորի ընտանիքն ու մյուս գերիները¹:

Փավստոսի պատմությունը կրում է փոքր-ինչ հեքիաթային բնույթ: Նրա մեջ հյուսված են տարբեր ժամանակների իրադարձությունները՝ 293-302 թթ. կառավարող պարսից Նարսեհ թագավորը ներկայացվում է Հայաստանում IV դարի 40-ական թթ. կառավարած՝ Տիրանի ժամանակակից, և նրանք երկուսն էլ գործ են ունենում Վալենտոս կայսեր հետ, որը գահը զբաղեցրել է 364-378 թթ.: Այնուամենայնիվ, այստեղ չի կարելի ժխտել պատմական ճշմարիտ իրադարձությունների, հատկապես 298 թ. պատերազմի արձագանքը, որը դժբախտ ելք ունեցավ՝ պարսից թագավորի ընտանիքի գերեվարությունը: Կայսրի հետախուզության հանգամանքների մասին Փավստոսի հաղորդումը բավական է, որպեսզի նրա պատմությունը վերագրենք Գալերիոսին: Վերը մենք տեսանք, որ արևմտյան պատմագիրներին էլ հայտնի է երկու ձիավորների ուղեկցությամբ կայսեր՝ թշնամու ճամբար հետախուզության գնալը: Սինեսիոսի ճառից իմանում ենք, որ Գալերիոսը իրեն ներկայացրել է որպես կայսեր կողմից պարսիկների մոտ բանակցությունների համար նշանակված դեսպան:

Ἐτερον δὲ τούτου νεώτερον ἀκούεις, οἶμαι καὶ γὰρ οὐδὲ εἰκὸς ἀνήκοόν τινα εἶναι βασιλέως ἑαυτὸν ἐπιδόντος εἶσω τῆς πολεμίας γενέσθαι ἐν χρεῖᾳ κατασκόουσης μιμησαμένου σχῆμα πρεσβείας².

Ըստ Փավստոսի երկում պահպանված հայ ավանդության, կայսրը նույն նպատակով պարսկական ճամբար է մուտք գործել կաղամբ վաճառող գյուղացու հագուստով: Նրան ուղեկցող ձիավորները, ըստ Փավստոսի, եղել են հայ իշխաններ Անդովկն ու Արշավիրը, այն նույն անձնավորությունները, որոնք կարևոր առաքելությամբ ուղարկվել էին կայսեր մոտ: Մեր պատմիչի մոտ նշվում է նաև այն վայրը Հայաստանում, որտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտը՝ այն է Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գիրք Գ, գլ. 21:

² Syn., X.

Ինչպես նշեցինք, Փավստոսի պատմությունը տառապում է ժամանակավրեպությանը: Այդ հանգամանքը նկատել է դեռևս Մովսես Խորենացին: Վերջինիս վկայությամբ Տիրան թագավորի օրոք Պարսկաստանում կառավարել է ոչ թե Նարսեհը, այլ Շապուհ [II Երկարակյացը]: Որպեսզի հարթի Փավստոսի տվյալների ժամանակավրեպությունները, Խորենացին պատրաստ է Փավստոսի Նարսեհին պարսից թագավորից դարձնելու նրա եղբայրը և հայկական թագի հավակնորդ. «Պարսից Շապուհ թագավորը, ասում է Խորենացին, - լսելով Խոսրովի մահվան մասին և այն մասին, որ նրա որդի Տիրանը ուղևորվել է կայսեր մոտ, մեծ զորք է հավաքում իր եղբայր Նարսեհի իշխանության տակ, իբր թե մտածելով նրան մատցնել հայկական զահին և ուղարկում է մեր երկիրը՝ կարծելով թե անտեր է: Բայց նրա դեմ դուրս է գալիս փառապանձ Արշավիր Կամսարականը հայոց զորքի զուխն անցած և Մուռլի դաշտում ճակատամարտ է տալիս: Թեև կռիվ մեջ շատ հայ իշխան-նախարարներ ընկան, բայց և այնպես հայերը հաղթեցին, պարսկական զորքերին հալածեցին և պաշտպանեցին երկիրը մինչև Տիրանի վերադառնալը»¹:

Արշավիր Կամսարականի անունը, այսինքն՝ այն անձնավորության, որը համաձայն Փավստոսի ու Խորենացու ուղարկվել էր կայսեր մոտ, ճշմարիտ գրավական է այն բանի, որ խոսքը գնում է այն իրադարձությունների մասին, որոնց մասին մանրամասն պատմում է Փավստոսը: Խորենացուն հայտնի է նաև Տիրանի հրաշալի ձիու մասին, բայց Փավստոսի ժամանակավրեպությունը հարթելու համար այդ դրվագը նա վերագրում է ավելի հին ժամանակների՝ ենթադրելով, թե եղել է մի ուրիշ Տիրան՝ Արտաշես [I-ի] որդիներից ու հաջորդներից մեկը: Այդ Տիրանը, ըստ Խորենացու, ունեցել է «երկու ձի՝ անշափ թեթև արագավագ, քան Պեգասը, թվում է, թե նրանք ոտք չեն դրել գետնի վրա, այլ սավառնել են օդում: Մի անգամ ոմն իշխան Բզմունի՝ Դատարե, թույլություն է խնդրում հեծնել նրանց և պարծենում է, թե ինքը թագավորից ավելի մեծաշուք է»²:

Առաջին Տիրանը՝ ձիերի տերը՝ Փավստոսի Տիրանի գրական-արհեստական զարմից է: Դա երևում է նաև նրանից, որ Դատարեն, որն ըստ Խորենացու³, իբր թե ապրել է առաջին Տիրանի օրոք, իրականում ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայտնի իշխան Բզմունիին՝ Տիրանի հոր՝ Խոսրովի, զորավարը: Ըստ

¹ Մովսես Խորենացի, Գ, 10:

² Անդ, Բ, 62:

³ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 8:

Փափստոսի պատմության, Դատաբեն Խոսրովին դավաճանելու համար մահվան է դատապարտվել¹:

Ինչո՞վ բացատրել Փափստոսի ժամանակավերայությունը, ինչո՞ւ են 298 թ. իրադարձությունները վերագրված Տիրանի ժամանակներին: Առաջադրված հարցին պատասխանելու և դրանով, ինչպես կտեսնենք, քննարկվող հարցերի վերաբերյալ մեր դատողությունների իրավացիությունը ապացուցելու համար, մենք պետք է կանգ առնենք 298 թ. պայմանագրի վրա և հետևենք հետագա իրադարձություններին մինչև Արշակ [II-ի] թագավորությունը:

Գալերիոսի ու Նարսեհի միջև տեղի ունեցած պատերազմի արդյունքների մասին Փափստոսը լրիվ իրազեկ չէ: Այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան VI դարի [բյուզանդական] պատմագիր և դիվանագետ Պետրոս Պատրիկիոսի մոտ: Նրա կորած պատմական աշխատության բեկորների մեջ պահպանվել է 298 թ. պայմանագրին վերաբերող մի հատված:

Պարտությունից հետո պարսից թագավորը խաղաղություն կնքելու համար դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտավ կայսեր հետ: Կազմվեց դեսպանություն, որի գլուխ էր կանգնած Աֆֆարբանեսը՝ թագավորի սիրելին: Պատրիկիոսը մեջ է բերում այն ճառը, որ պարսից դեսպանը արտասանել է Գալերիոսի առջև. «Ամբողջ մարդկությանը պարզ է, որ հռոմեական ու պարսկական պետությունները մման են երկու լուսատուների, և նրանցից յուրաքանչյուրը այքերի մման պետք է գեղեցկությամբ փայլի մյուսի փայլով և ոչ ամեն կերպ մոլեգնի փոխադարձ բնաջնջման համար: Դա փառք չի կոչվում, այլ ավելի շուտ թեթևամտություն և թուլություն: Զանի որ, կարծելով թե սերունդները չեն կարող միմյանց օգնել, նրանք շտապում են հաշիվները մաքրել իրենց թշնամիների հետ: Եվ սակայն

¹ Փափստոսի Տիրանը, ըստ Խորենացու, գահ է բարձրացել Կոստանդիանոսի 17-րդ տարում (Գ, 11): Բ գլխի նախարանում Սեբեոսի մոտ (եջ 16) ասվում է. Տիրանի 12 տարում, պարսից թագավոր Նարսեհի 7 տարում և բարեպաշտ Կոստանդիանոսի որդիներ Կոստանդի ու Կոստաս առաջին տարում՝ «ենկն ի վերայ նորա ի Բասեան գավառի ի գեաղն Յոսխա»: Գ-նաց(?) նրա վրա Բասենի Ոսխա գյուղը, մինչև որ նա մյուս բոլոր գերիների հետ Տիրան թագավորին չի վերադարձրել և նրա որդուն՝ Արշակին թագավոր չի կարգել և թույլ չի տվել վերադառնալ Հայաստան: Թեև այդ արտահայտությունից չի երևում, ով է ում վրա գնացել, բայց դժվար չի գուշակել, որ Ոսխայի ճակատամարտի տակ հասկացվում են 297 թ. իրադարձությունները: Սեբեոսի մոտ, ըստ Փափստոսի, Տիրանը մի կողմից համարվում է Նարսեհի ժամանակակիցը, իսկ մյուս դեպքում, ըստ Խորենացու, նա ժամանակով մոտ է Կոստանդին և ոչ Վալենտինոսին, ինչպես Փափստոսի մոտ է:

միաժամանակ կարիք չկա մտածել, թե Նարսեհը թույլ է բուր մյուս թագավորներից, իսկ Գալերիոսը մյուս թագավորներին այնքան է գերազանցում, որ միայն նրա կողմից է Նարսեհը արժանիորեն պարտության մատնվել, թեև նա էլ իր առաքինությամբ բուրրովին չի զիջում իր նախնիներին:

Գրանից հետո Աֆֆարբանեսն ասաց, որ թագավորից հանձնարարություն ունի հայտնելու, որ նա արդար է համարում իր թագավորության բախտը վստահելու հռոմեացիների մարդասիրությանը և այդ պատճառով էլ նա չի վիճարկում այն պայմանները, որոնց հիման վրա պետք է կայանա հաշտությունը, և ամեն ինչ թողնում է կայսեր հայեցողությանը: Նա միայն մի խնդրանք ունի՝ վերադարձնել կանանց ու երեխաներին, և հավաստիացնում է, որ նրանց վերադարձնելու դեպքում ինքը դա կհաշվի շատ ավելի մեծ բարիք, քան եթե նա հաղթանակ տաներ զենքով: Եվ այժմ նա չի կարող ըստ արժանվույն երախտահատույց լինել այն բանի համար, որ, նրանք գերության մեջ լինելով, որևէ վիրավորանքի չեն ենթարկվել, և նրանց հետ վարվել են այնպես, որպես այն մարդկանց հետ, որոնք պետք է վերադառնային իրենց (արքայական) վիճակին: Նա ավելորդ չհամարեց հիշեցնել նաև մարդկային ճակատագրի փոփոխականության մասին:

Այդ խոսքերը լսելով կայսրը հավանաբար զայրացավ և ամբողջ մարմնով դողալով՝ ասաց, որ պարսիկներին վայել չէ ուրիշներին հիշեցնել ճակատագրի փոփոխականության մասին, քանի դեռ իրենք, օգտվելով բարեպատեհ առիթից, չդադարեն դժբախտության մեջ գտնվող մարդկանց անարգելուց. «Վալենտիանոսի օրոք հաղթության մեջ դուք լավ պահպանեցիք չափավորությունը. դուք, որ նենգորեն խաբելով՝ նրան գերեցիք և չազատեցիք մինչև խոր ծերությունը և անփառունակ մահը: Նույնիսկ մահից հետո էլ ինչ-որ ձևով ամոթալիորեն պահպանել եք նրա մաշկը և մահկանացուի մարմինը ենթարկել ձեզ համար անմահ մոդկալիության»:

Այդպես առարկեց կայսրը: Նա ասաց, որ ինքը զիջում է, բայց ոչ այն պատճառով, որ պարսիկներն իրենց դեսպանության միջոցով հիշեցնում են, որ պետք է հաշվի նստել մարդկային ճակատագրի փոփոխականության հետ (այդ դեպքում պետք էր ավելի սրտմտել, երբ որ հաշվի առնեն պարսիկների բուր արածները), այլ հետևելով սեփական նախնիներին, որոնց մոտ սկզբունք է եղել՝ խնայել պարտվողներին և պայքարել անհնազանդների դեմ, և հրամայեց դեսպանին հայտնել թագավորին հռոմեացիների մեծահոգության մասին, որոնց արիությունը իրենք փորձեցին, և հուսադրել, որ շուտով կայսեր հրամանով նրան կհանձնվեն նաև գերիները¹:

¹ Excerpta Petri Patricii Ad Romanos, c. XII.

Խաղաղության պայմանների մասին նույն պայմանագիրը հայտնում է հետևյալը.

«Երբ Գալերիոսն ու Դիոկղետիանոսը Մծրինում հանդիպեցին, ապա միասին խորհրդակցելով՝ որպես դեսպան Պարսկաստան ուղարկեցին մեծորիայի մագիստրոս Միկորիոս Պրոբոսին:

Նարսեհը նրան սիրալիք ընդունելություն ցույց տվեց, հույս ունենալով, որ նրանք կկատարեն իրենց խոստումը, բայց ընդունելությունը հետաձգում էր:

Թերևս ցանկանալով հոգնեցնել Միկորիոսին սպասողականությամբ և դրանով նրան ավելի շուտ համոզվող դարձնել, Նարսեհը Միկորիոսին իր հետ տարավ (վերջինս գուշակեց, թե բանն ինչ է) մինչև մարական Ասպրոդիա գետը, մինչև որ կհավաքվեին ռազմերթի տարբեր տեղեր ցրված զինվորները: Եվ վերջապես պալատի ներքին սենյակներում, հեռացնելով մյուսներին և բավարարվելով Աֆֆարբանեսի, Արխանտեսի և Վարսավորսի ներկայությամբ, որոնցից մեկը praefectus praetorio էր, իսկ մյուսը՝ Սումիայի իշխանություն ուներ, հրամայեց Պրոբոսին զեկուցել իր առաքելության մասին:

Դեսպանության գլխավոր դրույթները հետևյալն են.

1) Արևելքում հռոմեացիները ստանան Անգելենեն (Անգեղ տուն) Մոֆենեի (Մոփք) հետ և Արգանենեն (Աղձնիք) Կորդուենեի (Կորդուք) և Չարդիկենեի (Շավդեք) հետ:

2) Տիգրիս գետը լինի սահմանագիծ երկու պետությունների միջև:

3) Մարաստանի սահմանի վրա ընկած Ջինթա ամրոցը լինի Հայաստանի սահման:

4) Իբերիայի թագավորը իր տիրակալական իշխանության տարբերանշաններն ստանա հռոմեացիներից:

5) Առևտրական հարաբերությունների համար կետ ծառայի Տիգրիսի ափին գտնվող Մծրին քաղաքը՝

Ὡν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς προσειάς ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν Ἀγγηληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἐκατέρας πολιτείας ὁροθέσιον εἶναι, Ἀρμενίαν δὲ Ζίνθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὀρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίους ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τὴν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι.

Նարսեհն այդ բոլորը լսելով՝ հակառակ իր կամքի պետք է ամեն ինչին համաձայներ: Բայց որպեսզի արտաքուստ ցույց չտար,- շարունակում է

պատմագիրը,- որ ենթարկվում է ստիպված, մա առարկեց այն բանի դեմ, որպեսզի առևտրական կետ համարվի Մծրինը:

Միկորիոսը պատասխանեց, որ պետք է այդ բանում էլ զիջել, քանի որ դեսպանությունը լիազորված չէ գործել ըստ իր ցանկության, իսկ կայսեր կողմից այդ հարցի վերաբերյալ ոչ մի հրահանգ չկա: Այսպիսով առաջարկություններն ընդունվեցին: Նարսեսին ետ վերադարձվեցին կանայք ու երեխաները¹:

Բյուզանդական պատմագրի շարադրածը հատկանշական է որպես այն ժամանակվա դիվանագիտական բանակցությունների մնուշ՝ իր ոգով շատ համապատասխան Փավստոսի շարադրանքի ոճին: Մեզ համար նրա մեջ կարևոր են հատկապես խաղաղության պայմանները: Պարսկաստանի ուղղությամբ արևելքում Հայաստանի սահման է առաջարկվում Ջինթա ամրոցը: Նրա տեղադրությունը դժբախտաբար հայտնի չէ, բայց այն պետք է որոնել Ուրմիա լճից հարավ, քանի որ Փավստոսի վկայությամբ գրեթե ամբողջ Ատրպատականը՝ Գանձակ մայրաքաղաքով հանդերձ գտնվել է հայ Արշակունիների իշխանության ներքո: Գանձակը համապատասխանում է ներկայիս Թախտ - ի-Սուլեյմանին՝ Մարաղայի և Ջինջանի միջև. հետևաբար հայկական տիրույթների սահմանը անցնում էր այդ վայրից հարավ, որտեղ էլ հարկավոր է որոնել Ջինթան (2): Բացի դրանից, պայմանագրի համաձայն պարսիկներից անջատվեցին հետևյալ գավառները՝ Անգելենեն Սոֆենեի հետ, Արզանենեն Կորդուենեի հետ և (Ռեհիմենեն) Ջարդիկենեի հետ՝ գավառներ, որոնք ընկած են Հայաստանի սահմաններում Տիգրիսի երկու վտակների վրա: Այդ գավառների, որոնք պարսիկների հետ հետագա պայքարում վերջնականապես հաստատվեցին կայսրության կազմում, ազդեցիկ իշխանները կայսրերից ստացան ինվեստիտուրա, ինչպես 298 թ. պայմանագրով հաստատված էր Իրերիայի թագավորի նկատմամբ: Այդ գավառների տարածքները մտցվեցին հայ Արշակունիների տիրույթների կազմը՝ Արշակունիներ, որոնք ճանաչում էին կայսրերի գերագույն իշխանությունը՝ ինչպես և իբերական թագավորները:

Հայ Արշակունիները տիրում էին մակ Ատրպատականին և այնտեղ Գանձակ քաղաքում պահում էին կայագոր, ինչպես այդ երևում է Փավստոսի բազմաթիվ վկայություններից:

298 թ. հաստատված դրությունը ուժի մեջ մնաց մինչև 363 թ.: Այն ամենը, ինչը Փավստոսի հաղորդումներում չի համապատասխանում կամ ակնհայ-

¹ Excerpta Petri Patricii Ad gentes, p. III.

տորեն հակասում է 298 թ. պայմանագրային դրույթներին, պետք է համարել պատմական նշանակությունից զուրկ:

Տիրանի մասին վերը բերված գրույցի մեջ Ատրպատականի տիրակալ է դուրս բերված պարսից թագավորը՝ հանձին Վարազ-Շապուհի, որ Տիրանի դժբախտության պատճառն էր եղել: Հիմք չկա ընդունելու, թե պարսիկները հասցրել էին հայերից խլել Ատրպատականը, քանի որ նրա գրավումը, որպես պայմանագրի բացահայտ խախտում, կայսրերի կողմից հակահարվածի կարծանանար: Ընդ որում, երկու պետությունների հարաբերությունները խաղաղ էին, ինչպես կտեսնենք, համեմայն դեպս մինչև Կոստանդիանոս Մեծի մահը: Ընչու է, Փավստոսի խոսքերից իմանում ենք, որ Տրդատի որդի և հաջորդ հայոց թագավոր Խոսրովի օրոք պարսիկները փորձեցին Ատրպատականում վերականգնել իրենց իրավունքները, բայց նրանց փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Լեռնական ցեղերի արշավանքը Հայաստան, որ տեղի ունեցավ Խոսրովի թագավորության ժամանակ, հավանաբար պարսիկների կողմից նկատի առնվեց որպես բարենհաջող պահ, և Շապուհը զորքերի զլուխ անցած՝ ներխուժեց Հեր և Ջարեվանդ սահմանամերձ գավառները: Նրա դեմ ուղարկված զորքը իշխան Դատաբեն Բզնունու հրամանատարությամբ անցավ թշնամու կողմը: Պարսիկները հաղթականորեն մտան երկրի խորքը, բայց Բզնունյաց ծովի մոտ, այսինքն՝ Վանա լճի ափին պարտություն կրեցին և հեռացան Հայաստանի սահմաններից¹:

Շուտով, հավանաբար նույն Շապուհի դավերով, հետևեց ծայրամասային Աղձնիք (Արզանենե) գավառի իշխանի ապստամբությունը, բայց նա էլ ճնշվեց և չարդարացրեց հրահրողի ու ոգեշնչողի հույսերը²:

Խաղաղ հարաբերություններին սպառնացող այդ դեպքերը սակայն ապարդյուն անցան: Նույնիսկ Փավստոսը դրանց լուրջ նշանակություն չի տալիս և պնդում է, որ Տրդատի ժամանակներից, մինչև Խոսրովի հաջորդ Տիրանը երկիրը հանգիստ վիճակում էր գտնվում³:

Փավստոսի հայտարարությունը համընկնում է այն բանին, ինչ մենք գիտենք արևմտյան աղբյուրներից: Նրանց ընդհանուր խոստովանությամբ խաղաղությունը խախտվեց Կոստանդիանոս Մեծի մահից առաջ: Միայն Եվսեբիոսը նրանցից հեռանում է՝ պատերազմը սկսելու Շապուհի առաջին փորձը վերագրելով 333 թվին, երբ պարսկական դեսպանությունը ներկայացավ Կոստանդիանոսին⁴: Շատ հնարավոր է, որ դեսպանության առիթ են

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 8:

² Անդ, Գ, 9:

³ Անդ, Գ, 15:

⁴ Vita Const., IV, 8.

ծառայել Փավստոսի հաղորդած հայ-պարսկական բախումները: Հնարավոր է, որ այդ պահին է վերաբերում Եվսեբիոսի մյուս տեղեկությունը, ըստ որի պարսիկները, ստանալով կայսեր մերժումը Տիգրիսից այն կողմ ընկած հինգ գավառները վերադարձնելու վերաբերյալ, երկրորդ անգամ ղեսպաններ ուղարկեցին խաղաղությունը չխախտելու խնդրանքով¹:

Եթե 298 թ. պայմանագրային դրույթները շարունակվեցին մինչև Կոստանդինոսի մահը, ապա Փավստոսի հաղորդումը, թե Տիրանի օրոք Ատրպատականում նստում էր պարսից թագավորի կուսակալ Վարազ-Շապուհը, որի պատճառով պատերազմ ծագեց Տիրանի և Շապուհի, իսկ հետո էլ նրա ու կայսեր միջև, պետք է համարել ոչ ճիշտ: Հնարավոր է, որ Ատրպատականում պարսկական տիրակալ Վարազ-Շապուհի առկայությունը պետք է վերագրել Փավստոսի ժամանակավրեպ այն պատմություններին, որոնք վերաբերում են Գալերիանոսի և ոչ Տիրանի ժամանակներին:

Ըստ Պետրոս Պատրիկիոսի, 298 թ. պարսկական ղեսպանությունը բաղկացած էր՝ *Αφφάρβα και άρχαπέτου και Βαρσαβώρσου ὧν ὁ μὲν ὑπαρχος ἦν πραιτωρίων, ὁ δὲ ἕτερος τὴν τοῦ Συμίου εἶχεν ἀρχήν*.

Առաջին անունը՝ *Αφφάρβα* ընդունվում է պարսկական *Adur farwa* իմաստով *Atarō frōbag*-ից², իսկ նրա *άρχοπέτης* կոչումը համապատասխանում է *argapet*-ին³: Գեսպանության երկրորդ անդամի անունը՝ *Βαρσαβώρσο-ης* կարող է համեմատվել Վարազ-Շապուհ *βαρ<ασ>-σα-βαρ(σ)ης*-ի հետ: *Συμίου*-ի տակ գիտնականները տեսնում են հայկական Սյունիք գավառ⁴, բայց հավանական է, որ այդ *Συρένου* բառի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում նա ծագել է Սուրենյանների հայտնի տոհմից: Անունների առաջարկված համեմատությունը, այն ընդունվելու դեպքում, նոր փաստարկ կարող է ծառայել Տիրանի մասին Փավստոսի պատմությունը վերագրելու Գալերիանոսի ժամանակներին:

Առհասարակ այն բոլորը, ինչ որ մեր պատմիչը հաղորդում է Տիրանի մասին, կարոտ է ստուգման և արևմտյան աղբյուրների լույսի ներքո նշանակալից չափով կարող է վիճարկվել պատմական քննադատության կողմից:

¹ Vita Const., IV, 57.

² Hoffman, Auszüge, p. 36, not. 306.

³ Justi, Geschichte Irans, Grundriss d. Iran. phil. II, 437-438.

⁴ Rawlinson, The Seventh Orient monarchy, p. 127, not. 3.

Կոստանդիոսին ուղղված Հուլիանոս կայսեր ճառերի մեջ կան մի քանի արժեքավոր նյութեր, որոնք վերաբերում են այդ ժամանակներին և մինչև այժմ չեն օգտագործվել:

Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների համառոտ տեսությունից հետո հիշատակելով 298 թ. կնքված խաղաղության պայմանագիրը՝ Հուլիանոսն ասում է. «Չզիտեմ, թե ինչպես է եղել, որ պարսիկները խախտեցին խաղաղությունը դեռևս քո հոր օրոք և խուսափեցին վրիժառու-թյունից նրա մարտական պատրաստություններ տեսնելիս: Իսկ ավելի ուշ դու պատժեցիր նրանց հանդգնության համար: Քանի որ ես ստիպված կլինեմ հաճախ խոսել պատերազմների մասին, որոնք դրդել ես նրանց դեմ, ապա առայժմ անհրաժեշտ եմ համարում ունկնդրողների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ դու կայսրության երրորդ մասի տիրակալ դարձար այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե դու ամենևին պատրաստված չէիր պատերազմին ո՛չ զենքի, ո՛չ մարդկանց և ո՛չ էլ առհասարակ այն միջոցների իմաստով, որոնք անհրաժեշտ է ունենալ առատորեն այդպիսի լուրջ պատե-րազմի համար: Բացի դրանից ինչ-որ անհասկանալի պատճառներով քո եղբայրներից և ոչ ոք քեզ զորավիզ չեղավ այդ պատերազմում: Մակայն չի գտնվի այն աստիճանի անամոք ու նախանձոտ բանսարկու մարդ, որը չխոստովաներ, որ դու ես նրանց մեջ գոյություն ունեցող միասնության գլխավոր պատճառը: Կարծում եմ, սկսվում է ինքնըստինքյան ծանր պա-տերազմ, հեղաշրջման պատճառով զորքերը ապստամբել են և ողբացել քո հոր՝ նախկին տիրակալի մահը՝ բացահայտելով քեզ և եղբայրներիդ դե-կավարելու ցանկությունը, հազար ուրիշ անբարենպաստ ու ծանր հան-գամանքներ ամեն կողմից երևան են գալիս և պատերազմի նկատմամբ հույսերը ավելի ու ավելի մռայլ են ներկայացնում:

Հայերը՝ մեր վաղեմի դաշնակիցները, երկպառակտությունից տա-ռապած և նշանակալից չափով պարսիկների կողմն անցած, ավերում են սեփական սահմանները: Այն, ինչ ներկա պայմաններում հանդիսանում է միակ փրկությունը, այսինքն՝ որ դու քո ձեռքը վերցնես իշխանության դեկը և գործես տիրաբար, չէր կարող տեղի ունենալ եղբայրներիդ հետ Պայո-նիայում բանակցելու պատճառով, որ դու քո ներկայությամբ վարում էիր, այնպես, որ առիթ չէիր տալիս կշտամբանքների՝

Ἀρμένιοι παλαιοὶ σύμμαχοι στασιάζοντες καὶ μοῖρα σφῶν οὐ φαύλη Πέρσαις προσθέμενοι, τὴν ὁμορον σφίσι λησταῖς κατατρέχοντες καὶ ὅπερ ἐν τοῖς παροῦσιν ἐφαίνετο μόνον σωτήριον, τὸ σὲ τῶν πραγμάτων ἔχεισθαι καὶ βουλευέσθαι, τέως οὐχ ὑπῆρχε διὰ τὰς πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς ἐν Παιονίᾳ συνθήκας, ἃς

*αὐτὸς παρὼν οὕτω διώκησας, ὡς μηδεμίαν ἀφορμὴν ἐκείνοις παρασχεῖν μέμψεως*¹.

Այնուհետև նկարագրելով տազնապալից դրությունը, որի մեջ գտավ կայսրությունը Կոստանդինոսը հոր մահից հետո՝ բռնկված պատերազմ, շարունակական ներխուժումներ, դաշնակիցների պառակտում, բանակի բարոյալքում և պետական գործերում ընդհանուր անկարգություն,- այդ մույն հեղինակը շարունակում է.

«Այն բանից հետո, երբ դու ավարտեցիր բանակցությունները եղբայրներիդ հետ, հասավ ցանկալի ժամանակը տրվելու վտանգի մեջ գտնվող պետության գործերին՝ դրանք կարգի բերելու համար: Արագ ընթացքով Պայռնիայից երևացիր Ասորիքում այնպիսի արագությամբ, որ մույնիսկ դժվար է բառերով արտահայտել: Բայց նրանց համար, ով գիտե, բավական է և փորձելը: Ով ի վիճակի է պատմել, թե քո հայտնվելու դեպքում ինչպես բոլորը արագ փոխվեց, բոլորը լավացավ, և դու ոչ միայն մեզ ազատեցիր ճնշող սարսափից, այլև սերմանեցիր լավագույն հույսեր ողջ գալիքի նկատմամբ: Միմիայն քո մտտեմալով՝ գորքերն ապաքինվեցին բարոյազրկությունից, և վերականգնվում էր կարգը»:

«Հայերից նրանք, ովքեր անցել էին թշնամու կողմը, վերադարձան անմիջապես, երբ որ դու հալածեցիր այդ երկրի տիրակալ (թագավորի)՝ մեզ մոտ փախչելու պատճառ եղած մեղավորներին և փախածներին ապահովեցիր անվտանգ վերադարձ դեպի իրենց տները: Այդպես մարդասիրաբար վարվեցիր դու նրանց հետ, որոնք մոտ ժամանակներս եկան մեզ մոտ և սիրալիք կերպով հաղորդակցվեցիր նրանց հետ, որոնք փախուստից վերադարձել էին իրենց հետ, որ ոմանք զոջում էին այն բանի համար, որ առաջ նրանք անջատվել են մեզանից, իսկ մյուսները իրենց ներկա բախտը գերադասում էին նախկին ղեկավարությունից: Նախկինում փախածները խոստովանում էին, որ գործնապես սովորեցին բարեմտություն, մյուսներն էլ, որ հավատարմության համար ստացան իրենց արժանի վարձատրությունը: Դու աչքի ընկար վերադարձածների նկատմամբ այնպիսի առատաձեռն մվերներով ու պատիվներով, որ նրանք առիթ չունեն վրդովվելու կամ նախանձելու իրենց հակառակորդներին, որոնք բախտավոր ու բարեկեցիկ են և արժանացել են անհրաժեշտ պատիվների:

Ἀρμενίων δὲ οἱ προσθέμενοι τοῖς πολεμίοις εὐθὺς μετέστησαν, σοὺ τοὺς μὲν αἰτίους τῆς φυγῆς τῷ τῆς χώρας ἐκείνης ἄρχοντι παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντος, τοῖς φεύγουσι δὲ τὴν ἐς τὴν οἰκείαν κἀδόδον ἀδεᾶ παρασκευάσαντος, οὕτω δὲ φιλανθρώπως τοῖς τε

¹Jul. Imp. Oratio, I, ed. Teub., p. 21-22.

παρ' ἡμᾶς ἀφικομένοις ἄρτι χρησαμένου καὶ τοῖς ἐκ τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντος κατεληλυθόσι πρῶως ὀμιλοῦντος, οἱ μὲν, ὅτι καὶ πρότερον ἀπέστησαν αὐτοὺς ἀπωλοφύραντο οἱ δὲ τὴν παροῦσαν τύχην τῆς πρόσθεν ἡγάπων μᾶλλον δυναστείας. καὶ οἱ μὲν φεύγοντες ἔμπροσθεν ἔργῳ σωφρονεῖν ἔφασαν ἐκμαθεῖν οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστῆναι τῆς ἀμοιβῆς ἀξίας τυγχάνειν. τοσαύτη δὲ ἐχρήσω περὶ τοὺς κατελθόντας ὑπερβολῇ δωρεῶν καὶ τιμῆς, ὥστε μηδὲ τοῖς ἐχθίστοις σφῶν εὖ πράττουσι καὶ τὰ εἰκότα τιμωμένοις ἄχθεσθαι μηδὲ βασκαίνειν¹.

Հայաստանում ինչ-որ իրադարձությունների մասին Հուլիանոսի ակնարկները լրիվ պարզ չեն: Դրանցից կարելի է եզրակացնել, որ հայերի մոտ կային և՛ պարսկամետ, և՛ հռոմեամետ կուսակցություններ: Պարսկական կուսակցությունը հաղթելով հայաժեց հակառակորդներին. վերջիններս թագավորի հետ միասին ապաստան գտան հռոմեական տարածքում: Կոստանդինոս կայսրը հաշտեցրեց կուսակցությունները և խաղաղություն վերականգնեց ի հաճույս երկու կողմերի: Բայց ով էր այդ հայկական թագավորը: Փավստոսին անծանոթ է կայսեր մոտ թագավորի փախչելու դեպքը: Նա պատմում է պարսիկների կողմից Տիրան թագավորին գերելու մասին: Այդ թագավորի օրոք մախարարական տոհմերի միջև տեղի ունեցան խռովություններ ու բախումներ և ըստ ամենայնի այդ ժամանակներին են վերաբերում Հուլիանոսի հիշատակած իրադարձությունները: Հուլիանոսի խոսքերով Հայաստանում խռովությունները ճնշվել են Կոստանդինոսի կողմից, այն բանից հետո, երբ նա «արագ ընթացքով Պայռնիայից [դուրս գալով] երևաց Ասորիքում»: Իսկ Պայռնիայում Կոստանդինոսը եղբայրների հետ գտնվում էր հայրական ժառանգորդությունը բաշխելու գործով:

Կոստանդինանոս Ա Մեծը, ինչպես հայտնի է, կայսրությունը բաժանել էր երեք որդիների և երկու եղբորորդիների միջև, ըստ որում արևելյան տիրույթները բաժին ընկան Կոստանդինոս որդուն և երկու եղբորորդիներին: Կոստանդինանոսի մահից հետո կայսերական գերդաստանի երկրորդ գլխը ջարդի ենթարկվեց, որի ժամանակ գոհվեցին մակ նրա եղբորորդիները՝ Դավմատիոսը և Աննիբալիանոսը²: Ահա այդ ժամանակ Կոստանդինանոսի որդիները հավաքվեցին Պայռնիայում՝ կայսրությունը կրկին բաժանելու համար: Ամբողջ արևելքը մնաց Կոստանդինոսին: Կոստանդինանոսի մահից

¹Jul. Imp. Oratio, I, p. 24-25.

² Zosime, p. 98.

հետո այդ կապակցությամբ եղբայրների միջև սկսված բանակցությունները 338 թ. ավարտվեցին: Գոյություն ունի Կոստանդիանոս II-ի և Կոստասի անունով հրովարտակ՝ հրապարակված Միրմիայում՝ Պայռնիա քաղաքում 338 թ. հուլիս ամսի վերջին (D. VI k. Aug. Sirmi Urso et Polemio cons. (338) Imp. Constantinus et Constans AA. ad Catulimum)¹.

Հրովարտակը ստորագրել են երկու եղբայրները: Կոստանդիանոսի ստորագրության բացակայությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ նա մեկնել էր Արևելք: Իրոք, այդ նույն 338 թ. հոկտեմբերի 11-ին նա գտնվում էր Անտիոքում, ինչպես այդ երևում է նրա՝ նույն ամսվաթվով արձակած հրովարտակից: Հուլիանոսը ընդգծում է այն արագությունը, որով Կոստանդիանոսը, գործերը եղբայրների հետ ավարտին հասցնելուց ևեթ, ռազմերթով կարեց-անցավ Պայռնիայից մինչև Ասորիք տանող ճամպարի: Հնարավոր է, որ նա Ասորիք դուրս եկավ 338 թ. հուլիսից մի փոքր առաջ, երբ եղբայրները դեռ չէին հասցրել հավաքվել:

Կոստանդիանոսը Արևելքում մնում էր նաև հաջորդ տարիները, ինչպես այդ վկայում են Լավոդիկեում 339 թ. և Անտիոքում 341 թ. հրապարակած նրա հրամանագրերը²: Կոստանդիանոսի՝ Արևելքում հայտնվելու պատճառը պարսիկների կողմից հայտարարված պատերազմն էր: Պարսիկների կողմից թշնամական գործողությունները սկսվել էին դեռևս Կոստանդիանոս Մեծի կենդանության ժամանակ: Եվտրոպիոսի խոսքերով և ըստ Ջատկական ժամանակագրության նա ընդունեց թշնամու մարտահրավերը և արշավի դուրս գալով՝ վախճանվեց Նիկոմիդիայի ճանապարհին 337 թ. մայիսի 22-ին Պենտեկոստի օրը³:

Օգտվելով բարենպաստ պահից, երբ Կոնստանդիանոսի ժառանգորդ-

¹ Cod Just., VIII, 1. Krüger, p. 338. Այդ նույն հրատարակության անվանացանկում մեզ հետաքրքրող օրենքը կրում է Constantius անունը (փխ. Constantinus և Constans, p. 449): Հրատարակիչները նկատում են, որ ձեռագրերում հաճախ շփոթվում են երեք եղբայրների անունները, և նրանց կողմից հրատարակված օրենքները վերագրվում են եղբայրներից մեկ մեկին, մեկ մյուսին: Տվյալ դեպքում Constantinus ընթերցումը Constantius-ի փոխարեն մախադասելի է: Գոյություն ունի Կոստանդիանոսի հրովարտակը նույն բովանդակությամբ նույն Կատուլիանոսի անունով X, XLVIII, 7 = p. 420:

² Cod. Just., VI, X, 9 և XI. LXVI, 1.

³ Eutrop., X, 8, bellum adversus Parthos molens qui iam Mesopotamiam fatigabant XXXI anno imperii aetatis sexto et sexagesimo Nicomediae in villa publica obiit. Chr. Pasch., p. 532, Πέρσαι πόλεμον ἐδήλωσαν πρὸς Ῥωμαίους καὶ ἐπιβὰς Κωνσταντῖνος λβ' ἐνιαυτῶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ὀρήσας ἐπὶ τὴν ἀνατολήν κατὰ ἐλθὼν ἕως Νικομηδείας ἐνδοξῶς καὶ εὐσεβῶς μεταλλάττει τὸν βίον ἐν προαστείῳ τῆς αὐτῆς πόλεως. Այստեղից է վերցնում և Թեոփանեսը (էջ 50)՝ 5828 տարվա տակ:

ները գրադված էին Միրմիայում, պարսից Շապուհ թագավորն անցավ Տիրհիսը և պաշարեց Մծրինը՝ Միջագետքի սիրտը: Պաշարումը հաջողությամբ չունեցավ, և պարսիկները ստիպված եղան վերացնել պաշարումը և հեռանալ:

Σαπώρις ὁ Περσῶν βασιλεὺς ἐπῆλθεν τῇ Μεσοποταμίᾳ πορθήσων τὴν Νίσιβιν, καὶ περικαθίσας αὐτὴν ἡμέρας ἕξ' καὶ μὴ κατισχύσας αὐτῆς ἀνεχώρησεν¹.

Գա Մծրինի առաջին պաշարումն էր և վերագրվում է հավանաբար 338 թվականին: Պարսիկների հաղթանակների հետ կապված են նաև Հայաստանում տեղի ունեցած այն իրադարձությունները, որոնց մասին խոսում է Հուլիանոսը: Երկու հարևան պետությունների բախումների մեջ Հայաստանը կարևոր դեր է խաղացել. շատ դեպքերում նա էլ կովախնձոր է հանդիսացել:

Բնական է, որ սկսելով ռազմական գործողությունները կողմերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր մախապես ձեռք բերել Հայաստանի համակրանքը և օգտագործել նրա զինվորական ուժերը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին է վերաբերվում Բակուրի ապստամբությունը, որի մասին վկայում է հայ պատմիչը: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում պարսկամետ կուսակցությունը Շապուհի զորքերի հայտնվելուն պես գերակայեց և հալածեց իր քաղաքական հակառակորդներին՝ կայսրական իշխանության համախոհներին, որոնք իրենց թագավորի հետ անցան հռոմեական տարածքը: Հուլիանոսի խոսքերը կասկածի տեղ չեն բողոնում, որ Հայաստանում կուսակցական երկպառակությունները հարթվել են հենց Կոստանդինոսի կողմից այն բանից հետո, երբ նա 338 թ. Միրմիայից Արևելք եկավ: Արագ կերպով կարգ ու կանոն վերականգնելը և թագավորին երկիր վերադարձնելը, որ Հուլիանոսը վերագրում է միայն Կոստանդինոսի շնորհքին, մասամբ բացատրվում է Մծրինի անհաջող պաշարումից հետո պարսկական զորքերի հեռանալով:

Հուլիանոսը չի նշում հայոց թագավորի անունը, բայց ըստ ժամանակի պայմանների, որքան դրանց մասին կարելի է դատել հայկական տվյալներով, [այդ անձնավորության] մեջ չի կարելի չճանաչել Տիրան թագավորին: Շատ տարօրինակ է, որ Փավստոսը ոչինչ չգիտի Տիրանի ու նրա կուսակիցների հռոմեական տարածք փախչելու մասին: Կարող է պատահել, փախուստի հետ կապված է Տիրանի՝ Ծովք գավառի հարավային ծայրամասում՝ Բնաբեղ² ամրոցում գտնվելը (այժմ փոքրիկ գյուղ Մարդինից ոչ հեռու):

Կոստանդինոսը նրան վերականգնեց գահի վրա: Շուտով պարսիկները

¹ Chr. Pasch., p. 533. Այստեղից էլ՝ 5829 տարվա տակ վերցնում է Թեոփանեսը, էջ 52:

² Փավստոս Բուզանդ, Գ, 12:

նորից ներխուժեցին երկիր և գերեցին նրան որպես կայսերական իշխանության կողմնակցի: Այսպիսով, գահի վրա նրա վերականգնուժը վերաբերում է 338 թ., երբ կայսրը ժամանեց Սիրմիա: Իսկ գերեվարության տարին պարզվում է Սինգարայի կամ Ներսեհական ճակատամարտի հաշվետվությունից:

Այդ ճակատամարտի հանգամանքները մեզ հայտնի են նույն Կոստանդինոսի մասին նույն այդ հուլիանոսյան ճառից. «Ես հիանալի զիտեմ,- ասում է մեր ներքողագիրը,- որ բոլորը հակված են Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը համարել որպես բարբարոսների (պարսիկների) հաղթանակ, իսկ ես կարծում եմ, որ այդ ճակատամարտը երկու բանակների համար էլ դժբախտություն եղավ, բայց քո քաջությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, առավելություն ունեցավ նրանց բախտի նկատմամբ»:

*Οὐκοῦν εὐ οἶδα, ὅτι πάντες ἂν μέγιστον φήσειαν πλεονέκτημα τῶν βαρβάρων τὸν πρὸ τῶν Σιγγάρων πόλεμον. ἐγὼ δὲ ἐκείνην τὴν μάχην ἴσα μὲν ἐνεργεῖν τοῖς στρατοπέδοις τὰ δυστυχήματα, δεῖξαι δὲ τὴν σὴν ἀρετὴν περιγενομένην τῆς ἐκείνων τύχης φαίτην ἂν εἰκότως*¹.

Հռոմեացիները չէին ցանկանում նախահարձակ լինել «որպեսզի առիթ չտան իրենց մեղադրելու խաղաղությունը խախտելու մեջ» (*οὐχὶ δὲ αὐτοὶ πολέμου μετὰ τὴν εἰρήνην ἄρχοντες*):

Վերջապես պարսից թագավորը հարձակման ազդանշան տվեց, բայց հռոմեացիների մարտական կարգը տեսնելով, վախեցավ և «մտածեց շտապ փախչել, հասկանալով, որ իրեն կարող է փրկել միայն այն, եթե հաջողվի կանխապես անցնել գետը, որ վաղնջական ժամանակներից սահման էր դարձել մեր և նրանց հողերի միջև: Այդպես դատելով՝ թագավորը սկզբում ազդանշան տվեց ետ քաշվել, իսկ հետո աստիճանաբար արագությունն ավելացնելով՝ վերջում իսկական փախուստի դիմեց՝ իր հետ ունենալով մի քանի հեծյալների, իսկ ամբողջ զորքի հրամանատարությունը հանձնելով որդուն ու բարեկամներից ամենահավատարիմին. *φεύγειν ὦετο χρῆναι διὰ τάχους καὶ τοῦτο μόνον οἱ πρὸς σωτηρίαν ἀρκέσειν εἰ φθῆσεται τὸν ποταμὸν διαβῆναι, ὅσπερ ἐστὶ τῆς χώρας ἐκείνης πρὸς τὴν ἡμετέραν ὄρος ἀρχαῖος, ταῦτα διανοηθεὶς ἐκετνος πρῶτον ἐπὶ πῶδα σημαίνει τὴν ἀναχώρηιν, καὶ κατ' ὀλίγον προστιθεὶς τῷ τάχει τέλος ἤδη καρτερῶς ἔφευγεν, ἔχων ὀλίγους ἰππέας ἀμφ' αὐτόν, τὴν δύναμιν ἅπασαν τῷ παιδὶ καὶ τῷ πιστοτάτῳ τῶν φίλων ἐπιτρέψας ἄγειν»².*

¹ *Julianus, Orat., I, p. 27.*

² ԱճՊ, էջ 28:

Նկատելով պարսիկների նահանջը՝ հռոմեական զորքերը նետվեցին նրանց վրա: «Ճակատամարտն այն հետևանքն ունեցավ, որ մեր կողմից ընկան երեքը կամ չորսը, իսկ պարսկներից (այսինքն՝ պարսիկներից), զոհվեց գերի վերցված թագաժառանգը՝ իր շքախմբից շատերի հետ: Բոլոր այդ իրադարձություններին պարսից թագավորն անգամ երազում չմասնակցեց և փախուստը չդադարեցրեց մինչև որ գետն իր ետևը չթողեց, իսկ դու, ընդհակառակը՝ կիսեցիր բոլոր դժվարություններն ու ծանրությունները [զորքիդ հետ]»:

τὸυτο τέλος τῆς μάχης ἐκείνης γέγονε, τρεῖς μὲν ἢ τέτταρας ἀφελομένης τῶν παρ' ἡμῖν, Παρθυαίων δὲ τὸν ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ τρεφόμενον ἀλόντα πρότερον καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν παμπληθεῖς ξυνδιαφθειράσεως. τούτοις δε ἅπασι δρωμένοις ὁ μὲν βαρβάρων ἡγεμῶν οὐδὲ ὄναρ παρῆν. οὐδὲ γὰρ ἐπέσχε τὴν φυγὴν πρὶν ἢ κατὰ νότου τὸν ποταμὸν ἐποιήσατο¹.

Սինգարայի ճակատամարտի մասին հիշատակում է նաև Եվտրոպիոսը: Նրա խոսքերով, պարսիկների դեմ Կոստանդինոսի ռազմական զործուցությունն առհասարակ անհաջող է եղել, բացի Սինգարայի ճակատամարտից՝ *nullumque ei contra Saporem prosperum proelium fuit, nisi quod apud Singaram haud dubiam victoriam ferocia militum amisit²*:

Նրա մասին գիտի նաև Ամմիանոսը: Հայտնի վաճառական Ամտոնիոսը, փախչելով Շապուհի մոտ և ցանկանալով նրան գրգռել հռոմեացիների դեմ, ի միջի այլոց հիշեցրեց նաև քառասնական թվականների մասին, երբ ամբողջ շարք պարտություններից հետո, Հիլեայի և Սինգարայի մոտ տրվեց կատաղի ճակատամարտ՝

quadragiesimi anni memoriam replicabat, post bellorum adsiduos casus et maxime apud Hileiam et Singaram, ubi accerima illa nocturna concertatione pugnatum est³.

Արժեքավոր տվյալներ ենք գտնում Ռուփոս Փետտոսի մոտ: Հիլեյան դաշտում՝ Սինգարայի մոտակայքում, տեղի ունեցած ճակատամարտը նրա մոտ կոչվում է Նարսեհյան կռվում զոհված պարսիկների հրամանատար Նարսեհի անունով՝

Narsensi autem bello, ubi Narseus occidit, superiores discssimus. Nocturna vero in agro Eleiensi prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit⁴.

¹ *Julianus, Orat., I, p. 29-30.*

² *Eutrop., X, p. 10.*

³ *Ammian. Marc., XVIII, 5.*

⁴ *Rufi Fest., XXVII.*

Փետտոսի Նարսեհը հենց պարսից գահաժառանգն է՝ Շապուհի որդին, այն նույնը, որին հայրը հանձնեց հրամանատարությամբ մեզ հետաքրքրող ճակատամարտի ժամանակ: Ճակատամարտի ելքը հռոմեացիներն իրենց համար համարում էին համեմատաբար բարեհաջող՝ նկատի ունենալով Նարսեհի գերեվարությունն ու մահը¹:

Նշված հանգամանքը, ինչպես մեզ է թվում, լուծում է առեղծվածը՝ ինչո՞ւ Փավստոսի վերը բերված պատմության մեջ 298 թ. իրադարձություններն իջեցված են Տիրամի թագավորության ժամանակները: Գալերիանոսի օրոք 298 թ. հռոմեացիների դեմ պատերազմ է մղել պարսից Նարսեհ թագավորը, որի որդին կնոջ և թագավորական տան մյուս անդամների հետ գերի ընկան կայսեր ձեռքը: Իսկ Սինգարայի ճակատամարտում Կոստանդինոսի կողմից գերի վերցվեց նույն այդ Նարսեհ անունը կրող թագաժառանգը: Փավստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդության մեջ պատմության տարբեր շրջաններին վերաբերող դեպքերը միաձուլված են, ընդ որում փորձաքար է ծառայել Նարսեհ անունը և երկու դեպքում էլ պարսկական գահի թագաժառանգների համանման բախտը:

Եթե մեր վերլուծությունը ճիշտ է, իսկ այն կասկածանքի ենթարկելու հիմք չկա, ապա մենք պետք է ընդունենք, որ Սինգարայի ճակատամարտի ժամանակ հայկական գահը զբաղեցնում էր Տիրամը: Այլապես դժվար կլինի բացատրել, թե ինչո՞ւ մեզ հետաքրքրող պատմությունը Փավստոսը համապատասխանեցնում է Տիրամի ժամանակներին: Ճշտելով նշված ճակատամարտի ժամանակը՝ կստանանք կարևոր հենակետ Արշակունյաց թագավորների ժամանակագրության վերաբերյալ:

Այդ ժամանակաշրջանի հռոմեա-պարսկական հարաբերություններին վերաբերյալ պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններն առհասարակ հակասական են ու կցկտուր: Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ Ջատկական ժամանակագրությունը, որոնց տվյալներից սովորաբար օգտվում են ուսումնասիրողները, չեն կարող վճռական համարվել: Հուլիանոսի ճառի մեջ կա որոշակի ցուցում Սինգարայի ճակատամարտի թվականի մասին և այդ ցուցումը պետք է ընդունվի որպես ճիշտ: Պատմելով Մծքիցի մի պաշարման մասին, որը տեղի ունեցավ, իր իսկ ցուցումով, Մազնետիոսի ապստամբության և Կոստաս կայսեր սպանության ժամանակ, այսինքն՝ 350 թվականին՝ Հուլիանոսը նկատում է. «Սինգարայի ճակատամարտը

¹ Հաջողությունը ավելի շուտ պարսիկների կողմն էր, և եթե նրանք այնուամենայնիվ մահնջեցին, ապա այդ հանգամանքը մասամբ բացատրվում է, ինչպես կարծում է Ռաուլիստոնը, Նարսեհ թագաժառանգի մահով. Շապուհը ցնցված էր որդու տխուր ճակատագրով, տե՛ս «The Seventh», p. 161:

տեղի ունեցավ Մծբինի պաշարումից մոտ վեց տարի առաջ»: Հետևաբար նշված ճակատամարտը պետք է թվագրել 345 թ.: Այդ թվականին Կոստանդինոսը՝ մասնակցելով մարտին, իրոք գտնվում էր Մծբինում, ինչպես երևում է նրա հրապարակած հրովարտակից՝ Imp. Constantius A. Nemesiano com. larg. a. 345. III, IV id. Mai Nizibi. Amantio et Albino consss¹:

Կայսրի՝ Մծբինում գտնվելը կապված է պարսից պատերազմի, նախևառաջ Սինգարայի ճակատամարտի հետ: Սինգարան ընկած էր Մծբինից հարավ համանուն լեռներում, որ այժմ արաբական արտասանությամբ կոչվում է Սինջարա: Այդ լեռների հարավային լանջին էլ ընկած էր Կիպերտի կողմից ներկայիս Tepe Hil-ին² համապատասխանեցված Հիլեա վայրը: Հաջորդ 346 թ. Կոստանդինոսին մենք տեսնում ենք Մեդիոլանում, ինչպես երևում է դարձյալ նրա այդ մույն թվականի դեկտեմբերի արձակած հրամանագրից³: Այդ ժամանակ Սինգարայի մոտակայքում մարտական գործողությունները վերջացել էին, և պարսիկների դեմ պատերազմը առհասարակ վերջացել էր, եթե կայսրը մեկնել էր Մեդիոլան:

Փավստոսի պատմելով՝ հայոց Տիրան թագավորին պարսիկները գերի վերցրին մինչև այն ճակատամարտը, որտեղ զոհվեց Նարսեհը, և միայն խաղաղություն կնքելուց հետո նրա տեղը նշանակվեց Տիրանի Արշակ որդին: Նշանակում է, եթե ոչ Տիրանի անկումը, ապա համեմայն դեպս Արշակի գահ բարձրանալը պետք է համարվի 345 թ.: Ավելի հավանական է, որ Տիրանը զահրնկեց եղավ մախորդ 344 թ.: Եզրակացությունները, որոնց մենք հանգում ենք, հիմնավորվում են նաև հետագա մի քանի փաստերի վերլուծությամբ:

II

Շուտով պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Շապուհը զորքերի գլուխն անցած՝ պաշարեց Մծբինը: Այդ պաշարումը վերագրվում է 350 թվականին: Ժամանակը պարսիկների համար շատ բարենպաստ էր՝ նկատի ունենալով Հռոմեական կայսրությանը ակեղծող քաղաքական խռովությունները: Կոստաս կայսեր անճնապահանորդ զորքի հրամանատար ոմն Մագենետիոս Գաղիայում 350 թ. կայսր հռչակվեց, և այդ ինքնակոչի զոհը դարձավ Կոստասը: Մեկ ուրիշ ինքնակոչ գրավեց իշխանությունը Իլլիրիայում: Կայսրության համար այդ դժվար պահին

¹ Cod. Just., X. XIX, 3, p. 403.

² R. Kiepert, Kleinasien Nsebin.

³ Cod. Just., X. IX, p. 30.

պարսիկները Մծրինի պաշարումով սկսեցին պատերազմական գործողությունները: Չնայած Շապուհի նախկինին գերազանցող արտակարգ պատրաստություններին, պարսիկներն այս անգամ էլ հաջողություն չուներին: Պաշարվածները ետ մղեցին թշնամու գրոհները, և թշնամին 3-4 ամսվա ծանր ջանքերից հետո ստիպված եղավ թողնել պաշարումը և հեռանալ: Պաշարման հանգամանքները նկարագրված են Հուլիանոսի մոտ:

Մինգարայի հիշյալ ճակատամարտի նկարագրությունից հետո մեր ներբողերգուն պատմում է այն մասին, թե ինչպես Կոստանդինոսը «ելնելով բոլորի դեմ՝ ետ մղեց թե՛ բռնակալների ամբոխին, թե՛ բարբարոսների ուժերը. ճնեմն արդեն վերջանալու վրա էր, մոտավորապես վեց տարի անց այն ճակատամարտից, որի մասին խոսք եղավ վերը, երբ լուր ստացվեց, որ Գալատիան (այսինքն՝ Գալլիան) միացել է ինքնակոչին, ապստամբել քո եղբոր դեմ և սպանել նրան»¹

«ἦν μὲν γὰρ ὁ χειμὼν ἐπ’ ἐξόδοις ἤδη ἔκτον που μάλιστα μετὰ τὸν πόλεμον ἔτος οὐ μικρῶ πρόσθεν ἐμνήσθη, ἦκε δὲ ἀγγέλων τις, ὡς Γαλατία μὲν συναφροσῶσα τῷ τυράννῳ ἀδελφῶ ἐβούλευσε τε καὶ ἐπετέλεσε τὸν φόνον»¹.

Նույն բանն էր կատարվում նաև Իլլիրիայում՝ մյուս բռնապետի կողմից:

«Իսկ պարսիկները,- շարունակում է Հուլիանոսը,- այն ժամանակից սպասելով բարենպաստ պահի, որպեսզի առաջին իսկ հարձակումով գրավեն Ասորիքը, մեր դեմ էին հանել տարբեր տարիքի, սեռի ու վիճակի մարդկանց: Շարժվեցին մեր դեմ տղամարդիկ ու երեխաներ, ծերունիներ, բազմաթիվ կանայք ու ստրուկներ՝ և ոչ միայն բռնակիրն ծառայություններ մատուցողները, այլ մեծ մասամբ ավելորդ [մարդիկ]։ պարսիկները մտածում էին այն մասին, թե ինչպես, զրավելով մեր քաղաքներն ու տիրելով մեր երկրին, մեզ մոտ գաղութներ կհաստատեն»:

Πέρσαι δὲ ἐξ ἐκείνου τὸν καιρὸν τοῦτον παραφυλάξαντες, ὡς ἐξ ἐφόδου τὴν Συρίαν ληψόμενοι πᾶσαν ἐξαναστήσαντες ἡλικίαν καὶ φύσιν καὶ τύχην ἐφ’ ἡμᾶς ὠρμηντο, ἄνδρες, μεираκια, πρεσβῦται καὶ γυναικῶν πλῆθος καὶ θεραπόντων, οὐ μόνον τῶν πρὸς τὸν πόλεμον ὑπουργίων χάριν, ἐκ περιουσίας δὲ πλεῖστον ἐπόμενον, διανοοῦντο γὰρ ὡς καὶ τὰς πόλεις καθέξοντες καὶ τῆς χώρας ἤδη κρατήσαντες κληροῦχοις ἡμῖν ἐπάξουσι².

¹Cod. Just., X. IX, p. 32.

² Անդ, էջ 33:

Պարսիկներին շահադրվեց գրավել քաղաքը: Քաղաքի պաշարմանը Հուլիանոսը անդրադառնում է երկրորդ ճառում ևս, բայց ոչինչ նոր բան չի հաղորդում, բացի պաշարման զուտ տեխնիկական մասի վերաբերյալ աննշան մանրուքներից:

Հետաքրքրական են նրա եզրափակիչ խոսքերն այն մասին, որ այն ժամանակից սկսած Շապուհը «պահպանում է խաղաղություն և կարիք չի զգում ո՛չ երդումների, ո՛չ պայմանագրերի, այլ գերադասում է մնալ տանը, եթե հանկարծ կայսրը չցանկանա զնալ նրա վրա և վրեժխնդիր լինել հանդգնության ու անմտության համար»՝ *και ἄγει πρὸς ἡμᾶς εἰρήνην ἐκ τούτου, καὶ οὔτε ὄρκων οὔτε συνθηκῶν ἐδέησεν, ἀγαπᾶ δὲ οἴκοι μένων, εἰ μὴ στρατεύοιτο βασιλεὺς ἐπ’ αὐτὸν καὶ δίκην ἀπαιτοῖ τῶν θράσους καὶ τῆς ἀπονοίας*¹.

350 թ. Մծրինի պաշարման մասին հայկական ավանդությունը պահպանել է հիշողություն և նրա մասնակից է դուրս բերել Արշակ թագավորին որպես Շապուհի դաշնակից: Փավստոսի ասելով, Արշակը գահ բարձրանալով, կայսեր մոտ ուղարկեց պատվավոր դեսպանություն, «որպեսզի նորոգի հաշտության ու խաղաղության պայմանագիրը»²:

Արշակը հոր՝ Տիրանի հետ գտնվում էր պարսիկների գերության մեջ և հաշտությունից հետո, ինչպես կարծում է Փավստոսը, իսկ մեր կարծիքով Մինգարայի անհաջողությունից հետո, Շապուհը հավանաբար կայսեր պնդմամբ համաձայնեց Հայաստանում վերականգնել կարգ ու կանոն և Տիրանի փոխարեն գահի վրա նստեցրեց նրա Արշակ որդուն³: Արշակի դեսպանությունը, ըստ երևույթին, առաքելություն ուներ կայսերական իշխանությանը հավաստել, որ թեև հայոց թագավորը հանդիսանում է Շապուհի դրածոն, բայց նա կցանկանար համաձայն 298 թ. պայմանագրի՝ երկու տերությունների հետ էլ խաղաղ ապրել:

Ցավոք, Փավստոսի մոտ Արշակի պատմությունը հյուսված է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի առասպելական բնույթի վարքին: Այժմ մեր խնդիրը չէ Ներսեսի վարքի քննությունը, նկատենք միայն, որ այն զրկված չէ գրավոր աղբյուրների հիմքերից. հավանաբար այն գոյություն է ունեցել որպես առանձին պատմություն, բայց հետո մտցվել է Արշակի պատմության մեջ: Դրանով են բացատրվում պատմական իրադրությունն աղավաղող ժամանակավորեպ մի քանի տվյալներ: Ըստ Փավստոսի, Արշակի դես-

¹ Julianus, Orat., II, p. 85.

² Փավստոս Բուզանդ, Դ, 5:

³ Անդ, Դ, 1:

պանության կազմի մեջ էր մտնում մակ Ներսեսը, մա մայրաքաղաքում ելույթ ունեցավ արհեստականության և արհեստներ Վաղես կայսեր դեմ, որի համար էլ իր վրա բևեռեց նրա զայրույթը՝ բանտարկվեց և հետո արքային: Փավստոսը հավատացնում է, որ Ներսեսի բանտարկությունը պատճառ դարձավ բարեկամական հարաբերությունների խզման: Եվ Արշակը, կայսեր վարմունքից դժգոհ, արշավանքներ կազմակերպեց կայսրության սահմաններում և վեց տարի շարունակ ամայացնում էր Գամիրքի երկրից (Կասպադավկիա) մինչև Անկյուրիա քաղաքը¹:

Ներսեսի մասնակցությունը արհեստական վիճաբանություններին և նրա արքային, Հայ եկեղեցու առաջնորդին ուղղափառության ջատագով ներկայացնելու միտում ունեցող առասպել է: Ներսեսի արկածները չէին կարող տեղի ունենալ Վաղեսի օրոք, որովհետև այն ժամանակ հայերը նրա դաշնակցներն էին և կռվում էին պարսիկների դեմ: Այդ առասպելը, եթե միայն այն պատմական ինչ-որ հիմք ուներ, հյուսվել է հավանաբար 346 թ. Մարդիկայի վեհաժողովում արհեստական հարցի շուրջը ծագած վեճերի ժամանակ, երբ արհեստական բարձրաստիճան հոգևորականներից մի քանիսն արքային էին Հայաստան:

Ինչպես էլ որ վերաբերելու լինենք Փավստոսի պատմածին, անտարակույս ճիշտ է, որ Արշակին չհաջողվեց չեզոքություն պահպանել և մա գեթ ժամանակավորապես հակվեց դեպի Շապուհը: Փավստոսի խոսքերի իմաստով Արշակը իր քաղաքականության մեջ տատանվում էր և չէր կարողանում դիրքորոշվել այս կամ այն կողմը: Շահագրգռված տերությունների հորդորող ջանքերը կարող էին նրան թեքել համապատասխան կողմ: Նա սպասում էր, որ մման քայլ կատարվեր կայսեր կողմից, և Մծբինը պարսիկների կողմից պաշարվելուց առաջ Արշակը սպասում էր, թե «նրանցից որը իրեն օգնության կկանչի, - ասում է Փավստոսը: - Ինքը՝ Արշակը, հակված էր դեպի հունական կայսրը և հաճույքով նրան օգնության կգնար, բայց հույները նրան չխնդրեցին և ուշադրության ու պատիվների չարժանացրին»:

Բոլորովին հակառակ էր գործում Շապուհը. նույն պատմիչի հավաստումներով, մա Արշակի մոտ ուղարկեց մարդկանց և ամեն կերպ հանդգեց մասնակցելու հույների դեմ արշավանքին: Այն ժամանակ Արշակը զորք հավաքեց և Ադճնիքի վրայով ներխուժեց Արվաստան՝ Միջագետքի հյուսիսը, ճամբար դրեց Մծբինի առջև: Փավստոսի չափազանցված պատկերացմամբ հայերը չէին ցանկացել սպասել մինչև պարսկական ուժերի գալը: Նրանք միայնակ կռվի բռնվեցին և հաղթանակ տարան:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 11:

Այդպիսի սխրանքի համար որպես երախտագիտություն պարսից Շապուհ թագավորը Արշակին հրավիրեց իր մոտ մայրաքաղաք և նրա հետ դաշինք կնքեց «անխախտ բարեկամություն հավիտյանս հավիտենից»: Նա իր դստերն առաջարկեց Արշակին կնության և նրան նվիրեց մի մեծ գավառ այնպիսի վայրում, որպեսզի Արշակը Հայաստանից Տիգրոս գետնու ժամանակ ճանապարհին ամբողջ ժամանակ գտնվեր սեփական երկրում¹:

Փավստոսի պատմության մեջ քաջնված է պատմական ճշմարտության որոշ բաժին: Ամմիանոսի մոտ կան, ինչպես կտեսնենք ստորև, Փավստոսի խոսքերը հաստատող տվյալներ: Ամմիանոսը վկայում է, որ Շապուհն ամեն միջոցներով աշխատում էր ձեռք բերել Արշակի բարեկամությունը՝ դիմելով մերթ խարդավանքի ու խաբեության, մերթ էլ խոստումների: Մծբինի ճակատամարտը, որում մասնակցում էր Արշակը, պետք է հասկանալ Մծբինի 350 թ. պաշարումը: Հնարավոր է, որ Շապուհի խոստումները վերաբերում են այն տարածքային զիջումներին, որոնց մասին խոսում է Փավստոսը հեքիաթի եղանակով:

Մի ուրիշ տեղ մեր պատմիչն ավելի որոշակի է մատնանշում Շապուհի խոստացած տարածքը: Խոսքը Ատրպատականի² մասին է, որը 298 թ. պայմանագրով պատկանում էր հայոց թագավորին, բայց հետագայում, պատերազմի վերսկսման ժամանակից, այսինքն՝ 337 թ., ըստ երևույթին, պարսիկները ետ էին խլել: Այսպես թե այնպես, Շապուհին հաջողվեց Արշակին հեռացնել կայսեր ազդեցությունից:

Արշակի դաշինքը Շապուհի հետ երկար շարունակվեց: Նրանց միջև եղած կապերի խզման մասին խոսում է Փավստոսը, ընդ որում գոտության պատճառը, սովորության համաձայն, որոնում է շահագրգիռ հայ ավատատերերի բանսարկությունների ու մրցակցության մեջ:

Բայց Արշակի քաղաքականության մեջ շրջադարձային կետ ծառայեց հավանաբար հատուկ առաքելությամբ քվեստոր Տավրոսի Հայաստան ժամանելը: Ամմիանոսը հաղորդում է, որ Կոստանդինոսի 17-րդ և Գալլոս կեսարի 4-րդ տարում, այսինքն՝ 354 թ. քվեստոր Տավրոսը ուղարկվեց Հայաստան՝ *eoque tempore Taurus questor ad Armeniam missus*³: Ցավոք պատմագիրը քվեստորի գալու նպատակը լռության է մատնում, բայց հետագա իրադարձություններից դժվար չէ գուշակել, որ այն կայանում էր Հայաստանի և կայսրության միջև բարեկամական հարաբերությունները վերականգնելու մեջ: Բանն այն է, որ 350 թ. Մծբինի անհաջող պաշարումից

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 20:

² Անդ, Գ, 16:

³ *Ammian. Marc.*, XVI, 11.

հետո էլ պատերազմը չդադարեց: Հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ երկու կողմերին էլ ձեռնառու էր ժամանակավորապես զենքը ցած դնել: Կոստանդինոսին շեղել էր 353 թ. զոհված Մագնենտիոսի ապստամբությունը և ավեմանների դեմ պատերազմը, իսկ Շապուհն իր ուժերը փոխադրեց արևելք՝ կովելու կայսրության ծայրամասում ռազմատենչ ժողովուրդների դեմ, որոնք մերթ քշմամանում էին պարսիկներին, մերթ դաշնակցելով նրանց հետ՝ հարձակվում էին հռոմեացիների վրա¹:

Շուտով նորից սկսվեց պարսիկների քշմամական հարձակումը Միջագետքի վրա: Պարսից առաջնորդ Նահողարը սպառնալից դիրք գրավեց և հարմար պահի էր սպասում, որպեսզի հարվածի առավել խոցելի վայրը՝ Եղեսիայի ուղղությամբ²: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ, խոսելով ասպատակությունների և այդ նույն պարսկական առաջնորդների 355 թ. ավերածությունների մասին, Ամմիանոսը ավելացնում է. «nunc et Armeniam», այսինքն՝ սկզբում 353 թ. նրանք ավերել էին Միջագետքը (*incursare Mesopotamiam*), իսկ 355 թ. իրենց արշավանքներն ուղղեցին նաև դեպի Հայաստան՝

*Persici duces vicini fluminibus, rege in ultimis terrarum suarum terminis occupato, per praedatorios globos nostra vexabant, nunc Armeniam, aliquotiens Mesopotamiam confidentius incursantes*³.

«Գետափի երկայնքով կանգնած պարսկական առաջնորդները առանձին ջոկատներով անհանգստացնում էին մեզ այն ժամանակ, երբ իրենց թագավորը պատերազմով էր զբաղված սեփական երկրի ծայրամասերում, իսկ այժմ նրանք հանդգնում են ասպատակել Հայաստանը, մի քանի անգամ նաև Միջագետքը»: Այննայտ է, որ կարճ ժամանակահատվածում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնք ստիպել են պարսիկներին Հայաստանն էլ ներքաշել պատերազմական գործողությունների ասպարեզ: Գաղտնիքը գտնվում է Արշակի՝ Շապուհի դաշինքից հեռանալու մեջ, որը պետք է համարել քվեստոր Տավրոսի դիվանագիտական հաջողության արդյունքը:

Փավստոսի մոտ պահպանվել է երկու տարեթիվ, որոնք անսպասելիորեն հաստատում են ժամանակագրության վերաբերյալ մեր եզրակացություն-

¹ *Ammian. Marc.*, XVI, 3.

² *Nohodares quidam nomine e numero optimatum incursare Mesopotamiam quotiens copia dedit ordinatus, ibid*, XIV, 3.

³ *Ammian. Marc.*, XV, 13.

ները: Նրա խոսքերով Արշակի և Շապուհի միջև հարաբերությունները խզելուց անցել էին ութ խաղաղ տարիներ¹, որովհետև պարսից թագավորը զբաղված էր կայսեր դեմ պատերազմով և չէր անհանգստացնում Արշակին, բայց հենց որ կայսեր դեմ պատերազմը դադարեց, թշնամությունը վերսկսվեց: Ինչպես հայտնի է, երկու կովող տերությունների միջև խաղաղություն կնքվեց 363 թ. ամռանը: Եթե Արշակի վեճը Շապուհի հետ տեղի է ունեցել խաղաղությունից 8 տարի առաջ, ապա նշանակում է, որ այն համընկնում է 354 թ., տարեթիվ, որ մենք արտածում ենք՝ ելնելով վերը շարադրված դատողություններից:

Այնուհետև ինքը՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ Արշակի թշնամությունը կայսեր հետ շարունակվեց 6 տարի, որի ընթացքում նա ամայացնում էր կայսերական հողերը մինչև Անկյուրա²:

Եթե կայսեր հետ հաշտությունը տեղի ունեցավ 354 թ., ապա այդ հաշտվով խզումը ընկնում է 348 թ.: Ինչպես մենք տեսանք, Արշակը գահ բարձրացավ 346 թ.: Նույն Փավստոսի ասելով, Արշակի առաջին տարիները նվիրված էին երկիրը կարգի բերելուն, իսկ հետո արդեն դեսպանություն ուղարկվեց կայսեր մոտ, որն էլ հանգեցրեց հարաբերությունների ցավալի խզմանը: Հետաքրքրական է, որ մեզ արդեն հայտնի Մծբինի պաշարումից բացի, Հերոնիմոսը հիշատակում է պարսիկների դեմ 348 թ. կայսերական զորքերի ևս մի ճակատամարտ: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Սինգարայի մոտ, բայց դա այն ճակատամարտը չէ, որը Հուլիանոսի խոսքերի հիման վրա մենք վերագրում ենք 345 թ.: Ռուփոս Փետոսը նույնպես վկայում է, որ Սինգարայի մոտ տեղի ունեցավ երկու ճակատամարտ, նրա հաշիվներով Կոստանդինոսի օրոք կայսերական զորքերը դիմագրավեցին պարսիկների 9 ճակատամարտի, բացի անձան սահմանային ընդհարումներից, որոնցից 7-ը վարում էին նրա զորավարները, իսկ երկուսը տեղի ունեցան Սինգարայի մոտ նրա անձնական հրամանատարությամբ՝

«novius decertatum est; per duces suos septies, ipse praesens bis adfuit veris et gravibus pugnis. Nimirum Singarenae praesente Constantio et iterum Singarenae Constantiensi quoque»¹.

Շատ հավանական է, որ Շապուհի դաշնակցությամբ կայսեր դեմ Արշակն առաջին անգամ դուրս է եկել 348 թ.: Այդպիսով, Փավստոսի ցուցումը հաստատում է մեր եզրակացությունները, որոնց մենք հանգել ենք այլ ճանապարհներով:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 21:

² Անդ, Գ, 11:

³ Rufi Fest., XXVII.

Փավստոսին լավ հայտնի է երկու պետությունների միջև 363 թ. կնքված հաշտության պայմանագիրը: Նա մանրամասն պատմում է դրան հաջորդած Արշակի թշնամության և պարսից թագավորի դեմ պատերազմների մասին, բայց ոչինչ չգիտե խաղաղությանը նախորդած իրադարձությունների մասին, չնայած այն բանին, որ դրանց որպես կայսեր դաշնակից գործարար մասնակցություն է ունեցել Արշակը: Հայ պատմիչը հավաստիացնում է, որ խաղաղության դաշինք կնքելուց 8 տարի անց Շապուհը թաքցնում էր իր թշնամանքը Արշակի նկատմամբ և նկատի ունենալով կայսեր հետ պատերազմը՝ աշխատում էր սիրալիք վերաբերմունքով Արշակին պահել իր կողմը: Իրականում Արշակն այդ տարիներին գտնվում էր Շապուհի դեմ գործող ճամբարում: Այդ ժամանակների իրադարձությունները նկարագրված են դեպքերի ժամանակակից և նույնիսկ պատերազմական գործողություններին մասնակցած Ամմիանոսի կողմից:

Չնայած այն բանին, որ Շապուհն ինքը զբաղված էր իր կայսրության առանձին ծայրամասերում ապստամբությունները ճնշելով, նրա զորաջոկատները չէին դադարում անհանգստացնել թշնամուն Միջագետքում¹: Պրետորիաների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմամալով այն մասին, որ պարսից թագավորը պատերազմ է մղում անհնազանդ ցեղերի դեմ և մեծ կորուստներ է կրում, ցանկացավ օգտագործել պահը պարսիկների հետ խաղաղություն կնքելու համար: Այդ նպատակով նա զաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ պարսից բանակի հրամանատար Դենշապուհի հետ: Դենշապուհը բարեհաճությամբ վերաբերվեց Մուսոնիանոսի քայլին և այդ բոլորի մասին զեկուցեց այն ժամանակ Խիոնիտների երկրում գտնվող Շապուհին, որը կռվում էր այդ երկրի ցեղերի դեմ: Նամակը Շապուհին է հասել ուշ՝ 358 թ. (Դակիանոսի և Յերեալիոսի հյուպատոսության շրջանում)²: Նա արդեն վերջացրել էր պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելով՝ ուզում էր տուն վերադառնալ, երբ ստացավ Դենշապուհի նամակը: Շապուհը խաղաղությանը դեմ չէր, բայց ենթադրելով, որ հակառակորդի գործերն թերևս լավ չեն, եթե այն խաղաղության է ձգտում՝ Շապուհը ցանկանում էր օգտագործել հոռմեացիների առաջարկը և դադարեցնել պատերազմն ամենաձեռնտու պայմաններով:

Նա ոմն Նարսեհին ուղարկեց Կոստանդինոսի մոտ նվերներով և չափազանց ամբարտավան եղանակով գրված նամակով հանդերձ.

«Ես, արքայից արքա Շապուհս՝ աստղերին հաղորդակից, արևի ու

¹ Ammian, Marc., XVI, 9.

² Անդ, XVII, 5, 7:

լուսնի եղբայր, Կոստանդինոս Օգոստոսիդ հղում են ջերմ ողջույն: Ես ուրախ եմ և ինձ հաճելի է տեսնել, որ դու վերջապես ցանկալի ուղի մտար և ենթարկվեցիր արդարության մաքուր ճայնին իր իսկ կյանքից սովորելով, թե երբեմն ինչպիսի դժբախտություններ է ծնում համառ կիրքը ուրիշի սեփականության նկատմամբ: Եվ ահա, քանի որ արդարության խոսքը պետք է լինի անբռնազրոսիկ և ազատ, իսկ բարձր դիրք ունեցող մարդկանց վայել է ասել այն, ինչ նրանք զգում են, ապա իմ առաջարկությունը ես ձևակերպում եմ համառոտ խոսքերով, հիշեցնելով, որ այն բոլորը, ինչ ես պատրաստվում եմ շարադրել, հաճախ շարադրվել է իմ կողմից: Որ մինչև Ստրիմոն գետը և մակեդոնական սահմաններին տիրել են իմ մախնիները, այդ մասին վկայում են մաև ձեր հուշարձանները: Հենց այդ էլ պետք է ես պահանջեմ, ես,- թող դա մեծամտություն չքվա, ինչ որ ես ասում եմ,- մեր մախնի թագավորներին մի շարք նշանակալից քաջագործություններով և շքեղությամբ գերազանցողս: Բայց ինձ համար թանկ է ամենուրեք ուղղամտությունը, որին սովոր եմ փոքր հասակից, ես այնպիսի բան չեմ արել, որի համար պետք լիներ երբևէ զոջալ: Այդ պատճառով ես պետք է ետ ստանամ իմ պապի օրոք խաբեությանը խլված Հայաստանը Միջագետքի հետ միասին: Մեզ մոտ երբեք ընդունված չի եղել այն, ինչ դուք պնդում եք հրճվելով, թե պետք է հավանության արժանանա պատերազմական յուրաքանչյուր ելք՝ անկախ այն բանից, թե փառքո՞վ է ձեռք բերվել, թե՞ խարդախություններով: Վերջապես եթե ցանկանաս իմ խորհրդով ճիշտ վարվել, զցիր մշտապես դժբախտություն ու արյունահեղություն բերող աննշան մասը, որպեսզի անվարան ձեռք բերես մյուս մասը, դատիր խելամտորեն. չէ՞ որ հնուտ բժիշկներն էլ երբեմն կտրում են ու այրում, կամ վիրահատում են մարմնի մասերը: Այդ նույնն էլ անում են մաև զազանները, որոնք, հենց որ նկատում են, թե հատկապես ինչի համար են իրենց որսում, հոժարակամ այն թողնում են, որպեսզի հնարավորություն ունենան հետագայում անվտանգության մեջ ապրել: Եվ այն էլ, իհարկե, ես հաստատում եմ, որ եթե իմ դեսպանությունը վերադառնա ձեռնունայն, ապա ձնեռային հանգստի վերջում ամենայն ուժերով զինված և որքան հնարավոր է շտապ հարձակման կանցնեմ՝ բարեհաջող ելքի հույսը դնելով իմ ճակատագրի և առաջադրված պայմանների արդարության վրա»¹:

¹ Ամմիանոսից կատարված մեր հատվածական թարգմանությունները արվել են դեռևս 1901-1902 թվականներին, որից հետո լույս տեսավ պրոֆ. Կուլակովսկու ամբողջական հիանալի թարգմանությունը, ըստ որի էլ ես ուղղել եմ իմ թարգմանությունը՝ հողվածի տպագրության ընթացքում (3):

«Rex regum Sapor, particeps siderum, frater Solis et Lunae, Constantio Caesari fratri meo salutem plurimam dico. Gaudeo tandemque mihi placet ad optimam viam te revertisse et incorruptum aequitatis agnovisse suffragium rebus ipsis expertum, pertinax alieni cupiditas quas aliquotiens ediderit strages. Quia igitur veritatis oratio soluta esse debet et libera et celsiores fortunas idem loqui decet atque sentire propositum meum in pauca conferam, reminiscens haec quae dicturus sum me saepius replicasse. Ad usque Strymona flumen et Macedonicos fines tenuisse maiores meos, antiquitates quoque vestrae testantur: haec me convenit flagitare - ne sit adrogans, quod affirmo - splendore virtutumque insignium serie vetustis regibus antistantem. Sed ubique mihi cordi est recta ratio, cui coalitus ad adulescentia prima nihil umquam paenitendum admisi. Ideoque Armeniam recuperare cum Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam. Illud apud nos numquam in acceptum feretur, quod adseritis vos exultantes nullo discrimine virtutis ac doli prosperos omnes laudari bellorum eventus. Postremo si morem gerere suadenti volueris recte, contemne partem exiguam semper luctificam et cruentam, ut cetera regas securus, prudenter reputans medelarum quoque artifices urere non numquam et secare et partes corporum amputare, ut reliquis uti liceat integris; hocque bestias factitare: quae cum arvertant cur maximo opere capiantur, illud propria sponte amittunt ut vivere deinde possint inpavidae. Id sane pronuntio quod, si haec mea legatio redierit inrita, post tempus hiemalis quietis exemptum, viribus totis accinctus, fortuna condicionumque aequitate spem successus secundi fundante venire, quoad ratio siverit, festinabo».

Շապուհի նամակին Կոստանդինոս կայսրը պատասխանեց հետևյալ տողերով. «Ցամաքում և ծովում հաղթանակած Կոստանդինոսը, հավիտյան Օգոստոս, հղում են իմ թագավոր եղբայր Շապուհին ջերմ ողջույն: Եթե ցանկանում ես, որպես նախկին բարեկամ, ես շնորհավորում եմ քեզ քո բարեկեցության համար, բայց քո մշտապես համառորեն ու առատորեն հորդացող ազահությունը ես խստորեն դատապարտում եմ: Դու պահանջում ես Միջագետքը որպես քո սեփականություն, և բացի այդ նաև Հայաստանը, և խորհուրդ ես տալիս առողջ մարմնից պոկել մի քանի մասեր, որպեսզի նրա առողջությունը հետագայում ավելի ամրապնդվի. այդ բոլորը պետք է ավելի շուտ մերժել, քան ինչ-որ համաձայնությամբ խրախուսել: Դե ուրեմն լսիր, հետին մտքերով չսքողված, այլ պարզ ու դատարկ խոսքերով չվախեցնող ճշմարտությունը: Պրետորիաների իմ պրեֆեկտը, կարծելով, թե սկսում է ընդհանուրի օգտին տանող գործ, առանց իմ գիտության և ինչ-որ անկարևոր մարդկանց միջոցով խաղաղության վերաբերյալ բանակցել է քո զորավարի հետ: Մենք չենք մերժում և չենք վանում

խաղաղությունը, միայն թե այն կնքվի արդարաբար ու պատվավոր և չխվի մեր պատվից և մեծությունից: Այն ժամանակ, երբ իմ քաջազորությունների [համբավի համար] բացվել են ակաճցները, որոնք մեր նկատմամբ մախանձից շատ անգամ փակ են եղել, երբ ինքնակոչների ոչնչացումով՝ ամբողջ հռոմեական աշխարհը ենթարկվում է մեզ, անհեթեթություն է և միաժամանակ անվայել զիջել այն, ինչը մենք երկար, դեռևս արևելյան կիրճերի մեջ փակված պահպանել ենք անձեռնմխելիությամբ: Դե վերջ տվեք խնդրում եմ նաև սպառնալիքներին, որ սովորության համաձայն թափվում են մեր վրա, որովհետև չի կարելի կասկածել, որ ոչ թե վախից, այլ համետությունից ելնելով՝ մենք երբեմն ավելի շատ ընդունել ենք պատերազմի հրավերը, քան մենք ենք այն սկսել: Իսկ երբ որ մեզ մարտահրավեր են նետում, ապա մենք պաշտպանում ենք մեր ունեցվածքը ամեն ինչին պատրաստ ամուր ոգով՝ փորձով ու սովորությամբով համոզված լինելով, որ ճակատամարտերում հազվադեպ հռոմեական զործին հաջողություն չլինի, իսկ պատերազմի հետևանքները երբեք նրանց համար վնասով չեն ավարտվել»¹:

«Victor terra marique Constantius semper Augustus fratri meo Saporī regi salutem plurimam dico:

Sospitati quidem tuae gratulor ut futurus, si velis, amicus, cupiditatem vero semper indeflexam fusius que vagantem vehementer insimulo. Mesopotamiam poscis ut tuam perindeque Armeniam et suades integro corpori adimeri membra quaedam, ut salus ejus deinceps locetur in solido, quod infringendum est potius quam ulla consensione firmandum. accipe igitur veritatem non obtectam praestigis sed perspicuam nullisque minis inanibus perterrendam. Praefectus praetorio meus opinatus adgredi negotium publicae utilitati conducens eum duce tuo per quosdam ignobiles, me inconsulto, sermones conseruit super pace. Non refutamus hanc nec repellimus: adsit modo cum decore et honestate nihil pudori nostro praereptura vel majestati. Est enim absonum et insipiens cum gestarum rerum ordine placatae sint aerae invidiae, quae nobis multipliciter inluserunt, cum deletis tyrannis totus orbis Romanus nobis obtemperat, ea prodere, quae contrusi in orientales angustias diu servavimus inbibita. Cessent autem quaeso formidines quae nobis intentantur ex more, cum ambigi nequeat non merita nos sed modestia pugnas interdum excepsisse potius quam intulisse et nostra, quotiens lacesimur, fortissimo benevolentiae spiritu defensare, id experiendo legendoque scientes in proeliis quibusdam raro rem titubasse Romanam, in summa vero bellorum numquam ad deteriora prolapsam».

¹ Ammian. Marc., XVII, 5, 7.

Իր պատասխան մամակը, Շապուհին ընծայված մվերներով հանդերձ, Կոստանդինոսն ուղարկեց հատուկ դեսպանության միջոցով, որը կազմված էր կոմիտ Պրոսպերիուսից, տրիբուն և նոտար Սպեկտատոսից, համոզող խոսքի վարպետ փիլիսոփա Եվստաթիոսից: Դեսպանությունը հրահանգ է ստացել բոլոր միջոցները գործադրելով, ուշացնել Շապուհի արշավանքը, որպեսզի այդ ժամանակամիջոցում կարողանան ամրացնել հյուսիսային սահմանները:

Դեսպանները ներկայացան Շապուհին Տիգրանում. մատուցեցին մվերներ և «խնդրեցին խաղաղություն՝ գոյություն ունեցող իրավիճակը անփոփոխ պահպանելու պայմանով: Հիշելով կայսեր հանձնարարականը՝ դեսպանները բնավ չհրաժարվեցին ո՛չ հռոմեական շահերից, ո՛չ էլ արժանապատվությունից և հաստատ մնացին իրենց տեսակետին, թե խաղաղության պայմանագիրը պետք է կնքվի այնպես, որ ոչ մի ձևով չբարձրացվի Հայաստանի ու Միջագետքի դրության փոփոխության հարցը: Այնտեղ երկար սպասելով, երբ նրանք վերջապես հասկացան, որ ինքնասածի թագավորը համառում է [ցանկանալով] ընդունել խաղաղությունը ոչ այլ կերպ, քան այդ երկրների նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատելով, ետ վերադարձան՝ չկատարելով իրենց տրված հանձնարարությունը»՝ *poscebantque rebus integris pacem et mandatorum memores nusquam ab utilitate Romanae rei maiestateque discedebant, amicitiae foedus sub hac lege firmari debere adseverantes, ne super turbando Armeniae vel Mesopotamiae statu quidquam noveretur. Diu igitur ibi morati, cum obstinatissimum regem, nisi harum regionum dominio sibi adiucato, obdurescentem ad suscipiendam cernerent pacem, negotio redierunt infecto*¹.

Դրանից հետո մի անգամ էլ Կոստանդինոսը փորձեց այլ դեսպանների միջոցով պարսիկների հետ խաղաղություն հաստատել, բայց դարձյալ անհաջող: Շապուհը չէր ուզում հռոմեական իշխանության հետ հաշտվել Հայաստանի ու Միջագետքի տարածքում և վճռեց տիրանալ նրանց բացարձակ զենքի ուժով: «Համակված գերմարդկային կրքով՝ ընդարձակել իր թագավորությունը, - ասում է պատմագիրը, - նա սկսեց զենք կռել, զորք ու պարեն հավաքել. նա աղերսանքով դիմեց ստորգետնյա ոգիներին, հարցմունք արեց բոլոր մոզերին ապագայի վերաբերյալ», որպեսզի գարնան սկզբից թշնամական զործողություններ սկսի: «*Consilia tartareis manibus miscens et praestigiatores omnes consulens de futuris*»²:

Հպանցիկ նկատենք, որ այս խոսքերը ըստ ամենայնի հաստատում են Փավստոսի՝ Շապուհին տված նկարագիրը:

¹ *Ammian. Marc.*, XVII, 14.

² Աճղ, XVIII, 4, 1.

Շապուհի ռազմատենչ բռնկման գորավիզ էր ոմն Անտոնինոս՝ հարուստ վաճառական, որ նախկինում պաշտոնավարել էր Միջագետքի դուքսի գրասենյակի հաշվապահական բաժնում և մի քանի մարդկանց մեղքով պարտքերի տակ ընկնելով՝ ստիպված փախել էր պարսիկների մոտ՝ հմարավորություն չունենալով հաշիվները փակել զանձարանի հետ, ուր հանձնված էր նրա պարտամուրհակները: Նա մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց հռոմեացիների ռազմական ուժերի և պարենի պաշարների մասին և այդ բոլորը հայտնեց պարսից հրամանատար Դենշապուհին, որպեսզի դրանով վերժխնդիր լինի իր հայրենակիցներից իրեն անտեղի հասցրած վիրավորանքի համար: Անտոնինոսը իր ընտանիքով անցավ Պարսկաստան, ներկայացավ թագավորին նրա ձեռնային մտավայրում: Շապուհը նրան ընդունեց շատ սիրալիր և արժանացրեց պատվավոր խույրի, հանգամանք, որը նրան իրավունք էր տալիս մասնակցելու խորհրդակցություններին ու արտահայտելու իր կարծիքը՝ *et apicis nobilitatis auctoritateque honore participantur mensae regales et meritorum apud Persas ad suadendum ferendasque sententias in conditionibus ora panduntur*¹.

Քինախնդիր Անտոնինոսն ամեն կերպ գրգռում էր Շապուհին իր հայրենիքի դեմ: Լինելով կրթված և տիրապետելով պերճախոսությանը՝ նա կարողանում էր խոսել և տպավորություն գործել: Թագավորական սեղանի շուրջը, «որտեղ նրանց մոտ, ինչպես հին հույների մոտ, քննարկվում էին ռազմական և այլ կարևոր հարցեր», թշնամու կողմն անցած դասալիքը մշտապես զգոն դրդում էր թագավորին զենք վերցնել՝ վստահ լինելով իր ճակատագրի վրա, իսկ ինքն իր կողմից խոստանում էր ամեն ինչում գորավիզ լինել՝ *inter epulas sobrius per fuga, ubi de apparatu bellorum et seriis rebus apud eos Graecorum more veterum consultatur*².

Կայսրությունը պատրաստ չէր պատերազմի. նրա դրությունը այնքան էլ լավ չէր հատկապես Արևելքում: Երկրամասի կառավարիչ, պրայտորիայի պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը աչքի էր ընկնում իր անհոգությանը և ծախու մարդու համբավ էր վայելում: 359 թ. պատերազմի նախօրեին նրան փոխարինեց Հերմոգենեսը: Ծնունդով պոմտացի՝ նա զիտեր Արևելքը, բայց զուրկ էր զինվորական ընդունակություններից: Տվյալ պահի համար ամենահարմար մարդը Ուրզիցիմոսն էր, բայց նրան էլ հետապնդում էին պալատական բանասարկությունները: 354 թ. նա Մծրիհի հեծելազորի պետն էր, հաջորդ տարին նրան փոխադրեցին Գալլիա, որտեղ նա հաջողությամբ

¹ *Ammian. Marc.*, XVIII, 5, 6.

² Անդ, 5, 8:

հաշվեհարդար տեսավ ինքնակոչ Միլվանոսի հետ: 357 թ. հեծելագործի պետի պաշտոնով մեր պատմագիր Ամմիանոսի ուղեկցությամբ նա նորից եկավ Արևելք: Ուրգիցիհնոսի դեմ հատկապես բանարկություններ էր անում թագավորական սենեկապետ՝ praepositus cubiculi-ն՝ Եվսեբիոսը: Օգտվելով կայսեր բարեհաճությունից՝ նա հասավ այն բանին, որ Ուրգիցիհնոսին Արևելքից հեռացրին Իտալիա և նրա տեղը նշանակեցին իր սիրելի Մաքսիմիանոսին: Ուրգիցիհնոսի պաշտոնագրկումը Ամմիանոսը համարում է խոշոր սխալ. նրա կարծիքով այդ օրհասական պահին այդպիսի մարտական հրամանատարի անձը, ինչպիսին Ուրգիցիհնոսն էր, որ հիանալի ծանոթ էր պարսիկների մարտավարությանը, ավելի քան անհրաժեշտ էր: Շապուհի կողմից հավանության արժանացած Անտոնիոսի համարձակ ծրագիրը կառուցված էր Ուրգիցիհնոսի բացակայության և նրա փոխարինողի անընդունակության վրա: Նա պարսիկներին առաջարկեց ժամանակ և ուժեր չվատնել ամրությունների պաշարման վրա, այլ սրընթաց երթով անցնել Եփրատը և գրավել Ասորիքի՝ Գալլիանոսի ժամանակներից ի վեր պատերազմ չտեսած, ծաղկուն գավառները¹:

Կոստանդինոս կայսրն անսպասելիորեն չեղյալ հայտարարեց հրամանը, և Ուրգիցիհնոսը կես ճանապարհից ետ վերադարձավ Միջագետք՝ հետևակի պետի պաշտոնով: Նրա դրությունը բարդ էր, մանավանդ որ բանակը փաստորեն մնաց ուրիշի հրամանատարության տակ:

Ուրգիցիհնոսը շտապեց Մծբին և սկսեց ամրացնել քաղաքը: Շուտով Տիգրիսից այն կողմ Մավրերի ամրոցի և Միսարայի կողմից երևացին թշնամու առաջապահ ջոկատները: Ուրգիցիհնոսն ու Ամմիանոսը քաղաքից դուրս եկան, որպեսզի փակեն նրանց ճանապարհը, բայց հարկադրված եղան Ամուղիի և Մեյակարիի վրայով փախչել Ամիդ:

Ուրգիցիհնոսի կարգադրությամբ Ամմիանոսը ուղևորվեց Կորդոբի Հովհաննոս սատրապի մոտ, որը գաղտնի համակրանք էր տաժում հռոմեացիների նկատմամբ: Ասորիքում պատանդ լինելով՝ նա զբաղվում էր գիտություններով և այժմ այրվում էր հռոմեացիների մոտ վերադառնալու ցանկությամբ: Ամմիանոսի ուղևորությունը հետախուզական նպատակ ուներ: Սատրապի ուղեկցորդը նրան մի բարձր դիտակետ հատկացրեց, որտեղից հորիզոնում երևում էին մոտեցող թշնամական հրոսակները: Նրանց առջևից գնում էր ինքը՝ թագավորը, փառահեղ հանդերձանքով՝ ձախ կողմում ունենալով խիռնիտների Գրումբատես թագավորին, իսկ աջում՝ Աղվանքի թագավորին. նրանց ետևից գնում էին ուրիշ մանր իշխաններ ու հարևան ցեղերի նշանավոր դեմքեր:

¹ Ammian. Marc., XVIII, 6.

Ուրգիցիմոսը, որն ուներ ընդամենը 700 հոգուց բաղկացած երկու հեծյալ ջոկատ, և ստիպված եղավ Ամիդից մահանջել Մամոսատ: Պարսից Դենշապուհ և Նահողար զորավարները 20 հազարանոց զորքի գլուխ անցած՝ փորձեցին կտրել նրա ճանապարհը: Ամիդի մոտ, լեռներում, նրանք հասան Ուրգիցիմոսի ջոկատին, ջախջախեցին այն. Ուրգիցիմոսն ինքը հազիվ փրկություն գտավ Մելիտենում:

Այդ ընթացքում գլխավոր ուժերը Շապուհի հրամանատարությամբ հասան Մծքիմի սահմաններին, իսկ այնտեղից էլ Անտոնինոսի խորհրդով քեզվեցին հյուսիս և շրջանցելով Bibases, Harren, Maiacarire և Charcha¹ կետերը, հայտնվեցին Ամիդի պարիսպների առջև: Քաղաքի համառ պաշտպանությունը պարսիկների ճնշման տակ կտրվեց և 73 օր տևող պաշարումից հետո քաղաքն ընկավ: Ամմիանոսը փախավ Մելիտենե, այնտեղից իր հրամանատար՝ Ուրգիցիմոսի հետ գնաց Անտիոք²:

Ամիդից Շապուհը սլացավ հարավ դեպի ռազմավարական շատ կարևոր կետ Սինգարա, որպեսզի այն գրավելով ապահովի իր քիկունքը Անտիոքում իր ուժերը կենտրոնացնող թշնամուց: Շապուհը մորից մետվեց հյուսիս և պաշարեց Տիգրիսի վրայի նշանավոր Բեզաբդե ամրությունը՝ հին Փենիկը (Phoenica)³ այժմյան Ջեզիրե-իբն-Օմարը: Այդ ամրոցն էլ ընկավ: Պարսից հաջողությունները հարկադրեցին Կոստանդինոս կայսրին անձամբ կանգնել բանակի գլուխը: Այդ մույն տարում, երբ հռոմեական ամրոցները մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին թշնամու հարվածների տակ, Կոստանդինոսը զորքերով ժամանեց Կեսարիա (Կապադոկիական), [որը մախկիմում անվանվում էր Մազակա] Mazakam antehac nominatam (XX, 9):

Այստեղ նա իմացավ, որ Գալլական լեզիոնները՝ իրենց արևելք փոխադրելու հրամանից դժգոհ, կայսր են հռչակել Հուլիանոսին: Որոշ տատանումներից հետո՝ արդյոք շարունակել ճանապարհը, թե գնալ Հուլիանոսի դեմ, Կոստանդինոսը մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ Կեսարի տիտղոսով բավարարվելու առաջարկությամբ, իսկ ինքը պատրաստվեց արշավանալ:

Լուրեր էին պտտվում, թե պարսիկները բոլոր միջոցները ձեռք են առնում հայոց թագավոր Արշակին ստիպելու հեռանալ հռոմեացիներից և Շապուհի կողմն անցնելու համար: Կոստանդինոսը հիանալի հասկանում էր, որ եթե պարսիկների խարդավանքները Հայաստանում նպատակին հասնեն, ապա հռոմեական զորքը կզրկվեր լուրջ օգնությունից, այդ պատճառով նա ձգտում էր իրեն ապահովել այդ կողմից՝ մախապես ստանալ Արշակի հետ դաշինքի ամրությամբ հավաստիացում:

¹ Այդ կետերը գոյություն ունեն մինչև այժմ և ընկած են Դարայից Ամիդ տանող գլխավոր ճանապարհի վրա:

² Ammian. Marc., XIX, 8.

³ Ամն, 7:

«Կոստանդինոսը, - ասում է Ամմիանոսը, - իր մոտ հրավիրեց հայոց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան արտակարգ սիրալիրությամբ և թախանձագին խնդրեց ու հորդորեց, որպեսզի նա մնա մեզ բարեկամ և հավատարիմ (դաշմակից)։ Նա լսել է, որ պարսից թագավորը բազմիցս փորձ է արել՝ գործելով մերթ խաբեությամբ, մերթ խարդավանքով, որպեսզի Արշակը հեռանալով հռոմեացիների հետ ունեցած դաշինքից՝ անցնի իր կողմը։ Արշակը բազմիցս երդվեց, որ նա ավելի շուտ իր կյանքը կտա, քան իրեն թույլ կտա դավաճանել, և, առատ նվերներ ստանալով, ուղեկիցներով, որոնց բերել էր իր հետ, վերադարձավ իր թագավորությունը։ Հետագայում նա չհամարձակվեց խախտել տված խոստումը, կապված լինելով Կոստանդինոսի հետ երախտագիտական շատ կապերով, որոնց շարքում ամենակարևորն այն էր, որ կայսրը Արշակին կնության տվեց իր հանգուցյալ եղբայր Կոստասի նախկին հարսնացու՝ Օլիմպիային, որը պրետորիայի պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր։ Արշակին ճանապարհելով՝ Կոստանդինոսը Կապպադովկիայից դուրս եկավ և Փոքր Հայքի Մելիտենն քաղաքի վրայով անցնելով Եփրատը՝ եկավ Եդեսիա»՝

Constantius aditum Arsacem, Armeniae regem, summaque liberalitate susceptum praemonebat et hortabatur, ut nobis amicus esse perseveraret et fidus. Audiebat enim saepius eum temptatum a rege Persarum fallaciis, et minis, et dolis, ut Romanorum societate posthabita, suis rationibus stringeretur. Qui crebro adjurans animam prius posse amittere, quam sententiam, muneratus cum comitibus, quos duxerat, rediit ad regnum, nihil ausus temerare postea promissorum, obligatus gratiarum multiplici nexu Constantio, inter quas illud potius excellebat, quod Olympiada Ablabii filiam praefecti quondam praetorio, ei copulaverat conjugem, sponsam fratris sui Constantis. Quo dimisso a Cappadocia ipse per Melitinam minoris Armeniae oppidum, et Lacotena, et Samosata, transito Euphrate, Edessam venit¹.

Այստեղ նա առժամանակ կանգ առավ՝ սպասելով համալրման և շարժվեց Ամիդի վրա։ Պարսիկների կողմից կործանված քաղաքի տեսքը ծանր տպավորություն թողեց կայսեր վրա։ Ամիդից Կոստանդինոսն անցավ Բեզաբդեն և այն գրավելու թույլ ու անհաջող փորձից հետո հեռացավ Անտիոք։ Այստեղ նրան հայտնեցին, որ Հուլիանոսն արշավում է դեպի մայրաքաղաք։ 360-361 թթ. ամբողջ ձմեռը նա անհրաժեշտ պատրաստություններ էր տեսնում ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ պատերազմ վարելու համար։

¹ *Ammian. Marc., XX, 11.*

Գարնանը սպասվում էր պարսիկների առաջխաղացում, և կայսրը մի անգամ ևս քայլեր ձեռնարկեց ամրապնդելու դաշինքը հայոց թագավորի և հարևան միապետների հետ: Քանի որ նրանք սարսափում էին պարսիկների գարնանային հարձակումից, ապա այդ նույն պատմագրի խոսքերով «Անդրտիգրիսյան թագավորներին ու սատրապներին առատ նվերներով դեսպաններ ուղարկվեցին, որպեսզի խնդրեն ու հորդորեն նրանց մնալ մեր կողմում և երբեք չմտածել որևէ խաբեության կամ խարդավանքի մասին: Ամենից առաջ Հայաստանի և Իբերիայի թագավորներ Արշակին ու Մերիքանեսին աշխատեցին կաշառել փառահեղ հանդերձանքով ու բազմազան նվերներով, որպես մարդկանց, որոնք կարող էին հարված հասցնել հռոմեական գործին, եթե այդ դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը՝ *«ad Transtigritanos reges et satrapes legati cum muneribus missi sunt amplis, monituri cunctos et hortaturi nostra sentire et nihil fallax temptare vel fraudulentum. Ante omnia tamen Arsaces et Meribanes, Armeniae et Iberiae reges, cultu ambitioso indumentorum emercabantur et multiformibus donis damna negotiis Romanis illaturi, si rebus tum etiam dubiis descivissent ad Persas»*¹.

Շուտով Միջագետքում կանգնած հռոմեական զորապետները զեկուցեցին, որ Տիգրիսի երկայնքով ձգված պարսկական զորքերը պատրաստվում են պատերազմական զործողություններ սկսել: Կոստանդինոսը անմիջապես Անտիոքից մեկնեց Եղեսիս՝ թշնամուն ընդառաջ: Մակայն պարսիկները փռշտանեցին և անսպասելիորեն ետ քաշվեցին իրենց սահմանները: Կայսրը վերադարձավ Անտիոք և այդտեղից էլ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, բայց ճանապարհին Տարսոնում հիվանդացավ տենդով և վախճանվեց Մոփսուկրենե իջևանում 361 թ. հոկտեմբերի 5-ին²:

Կայսր հռչակվեց Հուլիանոսը: Վճռելով շարունակել պատերազմը պարսիկների դեմ՝ նա 362 թ. հունիս ամսին մեկնեց Անտիոք: Նրա փառքը և նրանից սարսափը տարածվել էր հեռու և հասել մինչև Արևելք: Ամեն կողմից ներկայանում էին խաղաղասիրական դեսպանություններ, «խնդրում էին խաղաղություն մակ անդրտիգրիսյան ժողովուրդներն ու հայերը»՝ *Transtigritanis pacem obsecrantibus et Armeniis*³:

Հուլիանոսը փայփայում էր հսկայական ծրագրեր և մտածում էր մի հարվածով վերջ դնել պարսիկների դարավոր թշնամությանը և ջախջախել հատկապես վերջին 60 տարիներին այնքան դժբախտություններ պատ-

¹ *Ammian. Marc., XXI, 6.*

² *Անդ., XXI, 15:*

³ *Անդ., XXII, 7:*

ճառած և բազմիցս հռոմեական զորքը մինչև վերջին մարդը կոտորած պետության հզորությունը¹:

Ինքնավաստի կայսրը, ճիշտ է, սիրալիք ընդունում էր տարբեր ժողովուրդների՝ նրան օգնություն ուղարկելու մասին առաջարկությունները, բայց հպարտությամբ նրանց հասկացնել էր տալիս, որ հռոմեական տերությանը վայել չէ օգտվել արտաքին օգնությունից, և, ընդհակառակը, ինքը պատրաստ է պաշտպանել իր բարեկամներին և դաշնակիցներին, եթե նրանք խնդրանքով դիմեն նրա օգնությանը: «Միայն հայոց թագավոր Արշակին,- շարունակում է պատմագիրը,- պատվիրեց, որպեսզի նա հավաքելով զգալի թվով զորք, գործի այնպես, ինչպես իրեն կհրամայվի. իսկ թե նա ուր պիտի շարժվի, ինչ պիտի անի, շուտով կիմանա»՝ «Solum Arsacem monuerat Armeniae regem ut collectis copiis validis iubenda operiretur, quo tenderet, quid deberet urgere propere cogniturus»².

Կողմնակի օգնության ավելորդության մասին մեծամիտ հայտարարությունից հետո հայոց թագավորի նկատմամբ այդպիսի բացառությունը լավագույն ապացույց է ծառայում, թե այն ժամանակ ինչ դեր էր խաղում Հայաստանը և ինչքան թանկ էին գնահատում նրա դիրքը պատերազմող կողմերը:

Հուլիանոսի երկերում պահպանվել է նրա մամակը՝ հասցեագրված Արշակին, որն ասում է.

«Արշակին՝ Հայաստանի սատրապին:

Արշակ, շտապիր մարտի ընդդեմ թշնամու, խոսքից արագ, զենք անձեռքդ պարսից մոլեգնության դեմ:

Մեր սպառազինությունն ու ջանադրությունը իրենց առաջ խնդիր են դնում երկուսից մեկը, կամ արժանին մատուցել (այսինքն՝ զոհվել)՝ պարթևական հողի վրա կատարելով մեծ սխրագործություններ, և սարսափելի չարիք պատճառել թշնամիներին, կամ էլ աստվածների օգնությամբ հնազանդեցնել նրանց և հաղթանակով վերադառնալ տուն՝ թշնամիների նկատմամբ տարած հաղթանակի հուշարձան կանգնեցնել:

Արդ՝ թոթափիր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեությունները: Մռռացիր այն երանելիին, ինչպես և շռայլ ու վատնող Կոստանդինոսի օրոք բարձրաստիճան անձանց կողմից քո և քեզ պես բարբարոսների վրա շռայլված առատ նվերները և այժմ մտածիր իմ՝ գերագույն քուրմի՝ Հուլիանոսի մասին, կեսարի և օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի մասին, ֆրանկներին ու բարբարոսներին խորտակողի մասին, գալլերին ու իտալացիներին ազատագրողի մասին: Եթե դու մտքիդ ինչ-որ ուրիշ բան ես

¹ Ammian. Marc., XXII, 12.

² ԱճՊ, XXIII, 2:

դրել, ես հռ զհանեմ, որ դու խորամանկ ես, վաստահամբավ զհնվոր ես ու պարծենկոտ, ինչպես այդ ցույց են տալիս ներկա գործերը, քանի որ դու փորձում ես քարքանել քեզ մոտ ընդհանուրի շահի թշնամուն - առայժմ դու հետաձգում ես քո մտադրությունը մինչև պատերազմի բախտը պարզվելը: Մեզ բավական է դաշինքը աստվածների հետ թշնամիներին ոչնչացնելու համար: Իսկ եթե ճակատագիրը ինչ-որ ուրիշ բան է վճռել, նրա վճիռը հենց աստվածների ցանկությունն է - ապա ես այն կընդունեմ անվախ և քաջությամբ: Դե, իմացիր, որ դու կընկնես պարսիկների ձեռքով և պայքարում խսպան կհորձանվի քո տոհմը և հայկական քաղաքությունը: Քեզ հետ ձախորդությունները կբաժանի նաև Մծրին քաղաքը, ինչպես այդ մասին վաղուց ի վեր մեզ հայտնել են երկնային աստվածները»:

Αρσάκη Ἀρμενίων σατράπη.

Ἐπειχθήτι πρὸς τὴν τῶν πολεμίων παράταξιν, Ἀρσάκιε, θάττον ἢ λόγος, τὴν δεξιὰν κατὰ τῆς Περσικῆς μανίας ὀπλίσας ἢ γὰρ ἡμετέρα παρασκευὴ τε καὶ προθυμία δυοῖν θάτερον βεβούλευται, ἢ τὸ χρεῶν ἀποδοῦναι ἐπὶ τῆς Παρθυαίου ἐνορίας τὰ μέγιστα διαπραξαμένους καὶ τὰ δεινότατα διαθεμένους τοὺς ἀντιπάλους, ἢ τοὺτους χειρωσαμένους, πρυτανευόντων ἡμῖν τῶν θεῶν, καλλινίκους ἐπανελθεῖν ἐπὶ τὴν ἐνεγγικαμένην, τρόπαια κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείραντας. πᾶσαν οὖν ῥαστώνην καὶ φενακισμὸν ἀποθέμενος, καὶ τὸν μακαρίστην ἐκείνον καὶ τὰς τῶν εὐγεγονότων περιουσίας τὰς εἰς σέ τε καὶ τοὺς ὁμοτρόπους σοὶ βαρβάρους ὑπὸ τοῦ ἀβροτάτου καὶ πολυτελοῦς Κωνσταντίου κενωθείσας, νῦν μοι τὸν Ἰουλιανόν, τὸν ἀρχιερέα, τὸν καίσαρα, τὸν αὐγουστον, τὸν θεῶν τε καὶ Ἄρεος θεραπευτὴν ἐννόησον, τὸν Φραγκῶν τε καὶ βαρβάρων ὀλετήρα, τὸν Γάλλων τε καὶ Ἰταλῶν ἐλευθερωτὴν, εἰ δὲ ἕτερον τι βουλευσαιο πυνθάνομαι γὰρ εἶναι σε πανοῦργον καὶ κακὸν στρατιώτην καὶ ἀλαζόνα, ὡς τὰ παρόντα μοι πράγματα δείκνυσι. ἐχθρὸν γὰρ πνα τῆς κοινῆς λυσιτελείας λανθάνοντα ἀποκρύπτειν παρὰ σοὶ πειρᾶσθαι τέως μὲν τοῦτο ὑπερτίθεμαι διὰ τὴν τοῦ πολέμου τύχην. ἀρκεῖ γάρ ἡμῖν ἢ τῶν θεῶν συμμαχία πρὸς τὴν τῶν πολεμίων καθαίρεσιν. εἰ δὲ τι τὰ τῆς εἰμαρμένης κρίνειε. θεῶν γὰρ βούλησις ἢ ταύτης ἐξουσία, ἀδεῶς καὶ γενναίως οἴσω τοῦτο. ἴσθι δὲ ὡς σὺ μὲν πάρεργον ἔσῃ τῆς Περσικῆς χειρός, συναφθείσης σοὶ παγγενεὶ τῆς ἐστίας καὶ τῆς Ἀρμενίων ἀρχῆς. κοινωνήσει δὲ σοὶ τῆς δυστυχίας καὶ ἡ Νισιβίων πόλις τῶν οὐρανίων θεῶν τοῦτο πάλαι ἡμῖν προαγορευσάντων¹.

¹ Iuliani opera, vol. I, epistola 66, p. 589-590.

Այս մամակը թե՛ իր ձևով և թե՛ բովանդակությամբ լուրջ կասկած է հարուցում. անսովոր կոպիտ տոնը անարժան է համարվում Հուլիանոսի գրչին, ինչպես նաև չի համապատասխանում իսկական իրադրությանը: Կայսրը չէր կարող այդպիսի վերավորական լեզվով խոսել այն տիրակալի հետ, որի օգնությունը նա շատ գնահատում էր, ինչպես այդ երևում է Ամմիանոսի խոսքերից: Նամակի վերջին մասը, որ վերաբերում է Արշակին ու նրա տան և առհասարակ հայկական թագավորության կործանմանը, ավելի շատ մատնանիշ է անում այն, որ այդ վավերագիրը ստեղծվել է Արշակունյաց՝ Հայաստանի արքայատան կործանման կատարված փաստից հետո: Բացի դրանից, մամակում *τὸν μακαρίστην ἐκεῖνον* «այն երանելի»-ի տակ հասկացվում է հավանաբար Կոստանդինոս Մեծը, որի օրոք Արշակը չէր կարող գահի վրա լինել: Սա դարձյալ վավերագրի իսկության կասկածելիությունը հաստատող հանգամանք է:

Նամակի տոնի մեջ, անվիճելի է, արտահայտվել է այն գայրույթը, որ կարող էր համակել Հուլիանոսին այն բանից հետո, երբ Արշակը, չնայած իր ամբողջ ցանկությանը, ինչպես պարզվեց հետագայում, չկարողացավ հռոմեացիներին օգնություն ցույց տալ: Երբ Հուլիանոսը ժամանեց Խառան և իմացավ այն մասին, որ թշնամին արդեն անցել է սահմանը, նա առանձնացրեց 30.000 մարդուց բաղկացած ջոկատ և այն հանձնեց Պրոկոպիոսին, հրամայելով զորաշարժ կատարել Տիգրիսի ափերին և աչալուրջ հետևել թշնամու ռազմերթերին: «Նա պատվիրեց հնարավորության դեպքում միանալ Արշակին և նրա հետ միասին արագ երթով Կորդոքի և Մոկքի վրայով անցնելով՝ ավերել Մեդիայի հարուստ գավառը, Խիլիոկոմը և նրա այլ շրջանները և հետո շտապել իր մոտ՝ Ասորիք, իրեն օգնություն ցույց տալու համար, եթե դրա կարիքը լինի»՝ *mandabatque eis ut, si fieri potius posset, regi sociarentur Arsaci cumque eo per Corduenam et Moxoenam Chiliocomo uberi Mediae tractu partibusque alliis praestricto cursu vastatis apud Assyrios adhuc agenti sibi concurrerent necessitatum articulis adfuturi*¹.

Դրա մեջ էր կայանում Արշակի ռազմական օգնությունը, և դրա վրա են մատնանիշ անում պատմագրի վերը բերված խոսքերը, թե Հուլիանոսը հրամայեց Արշակին պատրաստվել և սպասել իր կարգադրությանը:

Ինքը՝ Հուլիանոսը, գլխավոր ուժերով Տիգրիսի հոսանքով շարժվեց հարավ, դեպի պարսից թագավորության մայրաքաղաքը: Նա հաղթական երթով հասավ Տիգրոն, և չնայած այն բանին, որ Նաարմալխում՝ գլխավոր ճակատամարտում, Ամմիանոսի հավաստիացումներով, Հուլիանոսը ջարդեց պարսիկներին, դրանից հետո այնուամենայնիվ հռոմեական

¹ *Ammian. Marc., XXIII, 3.*

գորքերը գերադասեցին բռնել վերադարձի ճանապարհը: Ընդ որում որպես Հուլիանոսի վիճակը վատացնող հանգամանքներից մեկը նշվում է այն «ուչ փոքր դժբախտությունը՝ չհայտնվեց այն ջոկատը, որը սպասվում էր՝ Արշակի և մեր զորահրամանատարների հետ, որի ուշացման պատճառը նշված է վերևում»՝ *haud exiguum malum, quod nec adminicula, quae praestolabamur cum Arsace et nostris ducibus, adparebant ob causas impedita praedictas*¹.

Ցավոք, Ամմիանոսի ներկա տեքստում Արշակին կասեցնող պատճառների մասին չկան ցուցումներ, որոնք վկայակոչում է հեղինակը: Այդ խոսքերից երևում է նախ և առաջ, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր տրվում Արշակի օգնությանը, և երկրորդ՝ որ Արշակը բոլորովին էլ մեղավոր չէր այն բանում, որ չի կարողացել Հուլիանոսին օգնության գալ: Հուլիանոսի համարձակ ձեռնարկումը վատ վերջացավ: Նահանջի ճանապարհին 363 թ. հունիսի 26-ին՝ նա ընկավ թշնամու նետից խոցված:

Շարունակությունը հետևում է (4):

¹ *Ammian. Marc.*, XXIV, 7.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵՁՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

(Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)

I

Հին մատենագիրների շարքում Եզնիկ Կողբացին այն բացառիկ դեմքերիցն է, որ պահել է գոնե ցայժմ իր ավանդական հռչակը ամուր և անբասիր: Այն ինչ ներկայումս անվստահությունն ու կասկածները մթագնել են մեր գրի սկզբնական շրջանի հորիզոնները և թանձր ստվեր ձգել շատ անունների վերա, Եզնիկը մնացել է անխոցելի և ամեն տարակուսանքից վեր: Չէ թե միայն ոճի և բովանդակության կողմից, այլ և հավաստիության տեսակետից Կողբացու փոքրիկ երկը հաշվում է հայ գրականության պարծանք:

Եզնիկին նվիրված նոր ուսումնասիրությունը, որ պատկանում է մի լատին կրոնավորի (1), չի սպառնում բնավ որևէ կերպ նսեմացնելու նորա դարավոր փառքը: Ընդհակառակը, հայ բանասերների կողմից, գլխավորապես Նորայրի (2) և Հր. Աճառյանի (3), հայտնված քանի մի դիտողություններ, որոնք նկրտում էին բծեր գտնելու Եզնիկի գործի մեջ, Լ. Մարիեսի խոհուն մտքի առաջ ընկրկում են և չքանում:

Հենց սկզբից Եզնիկի նոր քննադատը հայտնում է, որ ավանդական տեսակետը, ստույգ և ընդունելի է համաձայն Ս. Վերերի լուսարարության (4), և մատենագիր Եզնիկ Կողբացին (սխալմամբ Կողբը Տայքի մեջ է դնում) այն անձն է, որ ներկա էր Արտաշատի ժողովին 449 թվականին և որ իր երկը գրել է 441 թ., ավելի ճիշդ 445-448 թթ. մեջ, ինչպես հաշվում է նույն Վերերը. այստեղից հետևում է այն հայտարարությունը, որ անում է Մարիեսը, որ «Եզնիկի հարց չկա, ինչպես հայ Խորենացու և կամ Ագաթանգեղոսի և ուրիշ մման հարցեր»:

Գժրախտարար, վաղաժամ ենք համարում այսօրինակ համարձակություններ և ցավում, որ Մարիես, հակառակ իր քննական և զննական ընտիր ձիրքերին, հավատ է ընծայել Վերերի հաշիվներին, որ համոզիչ հիմքեր ունենալուց հեռու են:

Արդարև, Վերերի ելակետը Եզնիկի մի նկատողությունն է պարսից կրոնի մասին, որ «ընդ գրով չեն կրօնքն», այսինքն՝ գրի չեն առնված, ուստի երբեմն այս են ասում, երբեմն այն՝ մարդկանց խաբելու և մոլորեցնելու համար¹: Այս

¹ Եզնիկ Կողբացի, Բ, 9:

խոսքերը Եզնիկը չէր կարող ասել, ըստ Վերերի, պարսից հազարապետ Միհրներսեսի դավանական նամակից հետո, որ ուղղված էր հայերին Հազկերտ քազավորի հրամանով: Պարսից թուղթը և նրա պատասխանը հայոց կողմից, գրված Արտաշատի ժողովում, նմանություն ունին Եզնիկի գործին, որը բացատրելու է նրա անմիջական մասնակցությամբ, և ուրեմն, եզրակացնում է Վերերը, նորա երկը 450 թվից առաջ պիտի գրված լինի:

Նախ հայտնի չէ, Եզնիկի նկատողությունն իրե՞ն է պատկանում, թե քաղած է գրավոր աղբյուրից: Ինչպես կոեսմենք ստորև, պարսից կրոնի վերաբերյալ հիմնական հողվածը թարգմանածո է: Եվ որ հիշյալ նկատողությունը վերցրած է գրավոր աղբյուրից, դրա կտրական ապացույցն այն է, որ նույն միտքը գտնում ենք նաև Բարսեղ Կեսարացու մոտ, խոսելով *τῶν μαγουσαιῶν ἔθνος*-ի մասին, նա նկատում է. *οὕτε γὰρ βιβλία ἔστι παρ' αὐτοῖς οὔτε διδάσκαλοι δογμάτων, ἀλλὰ ἔθει ἀλόγῳ συντρέφονται, παῖς παρὰ πατρὸς διαδεχόμενοι τὴν ἀσέβειαν*. որ է՝ «մոզերի (մագուս, հին պարսկ. magus) ժողովուրդը ո՛չ գիրք ունին և ո՛չ կրոնի վարդապետներ, այլ անմիտ սովորությամբ են սնվում հորից որդի ժառանգելով ամբարշտությունը»¹:

Չենք ուզում ասել, որ Եզնիկը կախումն ունի Բարսեղից: Ստորև կոեսմենք, որ երկու հեղինակների մեջ և ուրիշ ման կետեր կան, այնպիսի հանդիպումներ, որոնք ենթադրել են տալիս ընդհանուր աղբյուրի գոյությունը: Եթե այս աղբյուրից է առած հայ հեղինակը մեզ հետաքրքրող տողերը պարսից կրոնի մասին, ապա ուրեմն Վերերի դատողությունները կորցնում են իրենց հողը:

Սակայն ընդունենք իսկ մի բույն, որ նույն տողերն իրեն Եզնիկին է պատկանում: Միամտություն կլիներ կարծել, որ Միհրներսեսին վերագրած թուղթը պատմական իսկությունն է և նրա վերա հենվելն այս դեպքում ներելի: Բավական է հիշել, որ երկու ժամանակակից համարված հեղինակ, Եղիշեն և Ղազարը, տարբեր բաներ են պատմում թղթի թե՛ էության և թե՛ հետևանքի մասին: Ճշմարիտ է, Ղազարին ևս անծանոթ չէ, որ Միհրներսեսը «իրենց օրենքը գրել և դրկել է հայերին», բայց նա ավելացնում է, որ հայերը մինչև իսկ արժանի չհամարեցին բանալ թուղթը և կարդալ: Ահա նորա բուն խոսքերը. «այլ վասն օրինաց ձերոց, զոր գրեալ էր և տուեալ բերել առ մեզ, մեք ձեզ ոչ երբեք լսեմք: Մինչ որ այդդ լինիմք ի դրանն և կամ ի մոգուցդ որ ձեր օրէնսուսոյցքդ իմն կոչին, այսպն արարեալ արհամարհեմք. թող թէ և գրոց ևս յօժարեցուցանէք զմեզ կարդալ և լսել որ ինչ ոչ է մեզ պիտոյ և

¹Ad Epiph., 4. Migne, P. G., col. 258.

խնդիր: Այլ յառաել ևս պատուելոյ զթագաւորութիւնդ ձեր և *բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տեսանել ոչ կամեցաք*. զի զօրէնս զոր ճանաչեմք եթէ սուտ են և անմիտ մարդոյ բարբանջմունք, զոր բազում անգամ մեր լուեալ է ի ձեր անուանեալ սուտ վարդապետացոյ և տեղեակ ենք իբրև զձեզ, զայն ոչ կարդալ պարտ է և ոչ լսել: Դարձեալ կրկնում է. «զձեր սուտ և զարժանի ծաղու օրէնսդ չհամարեցաք արժանի կարդալոյ և մատուցանելոյ ի մեզ»¹...

Այսպես է խոսում Փարպեցի, մինչ Շղիշեն բերում է պարսից դավանական թուղթը և նրա հերքումը: Մտադիր չենք բնավ մեկի խոսքերը մյուսով քննելու և կամ մեկի կարծիքին առավելություն տալու: Երկու պատմագիրն էլ այս դեպքում ճշմարտության դեմ մեղանշում են պատմական տեսակետից:

Այլ է գրականը. մամականությունը հին գրականության մեջ ընդունված ձև է, որ հեղինակները հաճախ հորինում են որոշ դիտումներով, այս կամ այն միտքը ավելի ազդու և ցայտուն կերպով ներկայացնելու համար: Հավանական է, որ պարսկական դրան կողմից որևէ գրավոր հրաման եղած լինի: Սորա շուրջը ծագել է գրագրության գրույցը: Մի պատմագիրը հարկավոր է համարել հորինել և՛ թուղթն և՛ պատասխանը և այդպիսով երևան հանել պարսիկների կրոնական տկարամտությունը և հայերի քրիստոնեական ջերմեռանդությունը: Մյուս պատմագիրը նույն նպատակի համար, մամանավանդ պարսիկներին վիրավորելու դիտավորությամբ, գերադասել է այնպես ձևացնել, որ հայերը նույնիսկ պետք չեն տեսել անհավատների թուղթը կարդալու, մտեն ծանոթ լինելով նրանց ամբարշտության:

Այսօրինակ միտումնավոր գրությունների վերա հիմնել այնպիսի գրական բարդ խնդիր, որպիսին է Եզնիկի հարցը, նշանակում է իրավամբ ավագի վերա տուն շինել:

Դրական ապացույց չունինք նաև Եզնիկի և Արտաշատի ժողովին մասնակից Բագրևանդա եպիսկոպոսի նույնության, ինչպես և հաստատուն կովան չկա, որ պատմագիր Շղիշեն նույն ժողովի անդամ Ամատունյաց Շղիշն եպիսկոպոսի հետ մի անձն է: Արդյոք Շղիշեի մատյանը, ծանոթ լինելով Փիլոնի հայ թարգմանության, կարո՞ղ է Արտաշատի ժողովին ժամանակակից համարվել:

Չենք ուզում այժմնն իսկ պնդել, որ նույն դրության մեջ է և հռչակավոր «Եղծ աղանդոց»-ը: Ամենայն դեպքում խնդիրն այնքան էլ պարզ չէ, ինչպես թվում է շատերին: Կկամենայի օգտվել դեպքից, հաջող առթից, որ տալիս է Մարիեսի լրջմիտ աշխատությունը, և հրապարակ հանել քանի մի անձնա-

¹ Դագար Փարպեցի, էջ 128-129:

կան դիտողություններ, որ գրադեցնում են ինձ վաղուց, և որ կարող են անորոշության եթե ոչ անվստահության ամպեր բերել Եզրհիկի գործի շուրջը¹:

II

L. Մարիեսի աշխատությունը կոչվում է «*Le De Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de «Contre les sectes»*» մի վերնագիր, որ ինքնին բնորոշում է Եզրհիկին նվիրած նոր ուսումնասիրությունը և հայտնում նորա էությունը:

Ասել է, թե քննադատը եկել է այն եզրակացության, որ հանրածանոթ «*Եղծ աղանդոցը*» կոչելու է այսուհետև «*Յաղագս Աստուծոյ*»:

Անվան խնդիրը, որքան և ձևական, ինքնըստինքյան, արժանի է սակայն ուշադրության, ցորչափ որ մերկացնում է գրական գործի ոգին և կամ նպաստում է հասկանալ նորա կառուցվածքը:

Վերնագրի հարց է ծագում, որովհետև միակ թանկագին ձեռագիրը, որ պահել է մեզ Եզրհիկի գանձը, կորցրել է վերնագիրը: Առաջին հրատարակիչը Աբրահամ վարդապետը հայտնում է իր առաջաբանի մեջ, որ ինքն է բաժանել «զերկար ճառակերպ գրեալսն ըստ զանազանիցն պարբերութեանց իմացուածոյ ի գլուխս 76»:

Վեներտիկցիք արտատպելով նույն հրատարակությունը, պահել են բաժանումները չնչին փոփոխությամբ, և այն ոչ միշտ հաջող, վերածելով մաս ամբողջ երկը չորս գրքերի:

Աբրահամ վարդապետը կոչել է իր հրատարակությունը «*Գիրք ընդդիմութեանց*» (5): Արսեն Բագրատունին, Վեներտիկի հրատարակության մախաձեռնողը, հարմար է դատել անվանել «*Եղծ աղանդոց*» (6):

Եզրհիկն համենայն դեպս անպարտ է այս խնդրում և պատասխանատու չէ ընտրած վերնագիրների համար, քանի որ ձեռագիրը չէ պահել երկի իսկական անունը:

Այս անհայտությունն է պատճառը, որ Մարիեսն ևս իր կողմից մի նոր վերնագիր է առաջարկում՝ «*Յաղագս Աստուծոյ*»: Նա արդար է, երբ խոսում է արդի բաժանմունքների և վերնագրի դեմ, որոնք շեղել են քննադատների ուշադրությունը և արգելք եղել Եզրհիկի գործի ճշմարիտ մեկնության: Մարիեսը կարծում է, որ Եզրհիկը միապաղաղ գրություն է և ամենևին կարիք չկա քմահաճ տրոհումների: Չննելով գրքի բովանդակությունը աչալուրջ ուշադրությամբ, մեր քննադատը առաջարկում է հիշածս նոր վերնագիրը, գտնելով այն միանգամայն համապատասխան երկի ընդհանուր բնավորության:

Պետք է խոստովանել, սակայն, որ Մարիեսի ընտրությունը ևս անհաջող է ու բռնագրոսիկ և ինչ որ զարմանալի է, բնավ չի պատշաճում իր ման-

¹ Եզրհիկի գործը մասնավոր դասախոսությանս նյութ է եղել Ս. Պետերբուրգի համալսարանում՝ 1914-1915 ուսումնական տարիներին:

բակրկիտ և ճշմարիտ վերլուծման: Ամբողջ ութ էջի վերա Մարիեսը ներկայացնում է մեզ բովանդակության տախտակը, որ ընդհանուր առմամբ ուղիղ է: Անսպասելի է միայն նորա եզրակացությունը, որ իբր թե «ամեն ինչ բոլորում է» ճշմարիտ Աստուծո գիտության շուրջը:

Մինչդեռ վերլուծման տախտակից իսկ բացահայտ երևում է, որ խնդիրը Աստուծո մասին չէ, այլ չարի և բարվո մեծ հարցն է, որ գրադեցնում է հեղինակին: Աստուծո մասին խոսում է այն չափով, որքան հարկավոր է հիշյալ հարցի տեսակետից:

Արդ չարի և բարվո և սրանց տեսակ-տեսակ արտահայտությանց ծագման և մեկնության բանալին համարում է անճնիշխանությունը կամ ժամանակակից խոսքով ազատ կամքը: Հետևապես, եթե ուզենայինք ավելի մոտենն բնորոշել, պետք է ասեինք. խոսքը անճնիշխանության մասին է: Բայց որովհետև հեղինակը կանգ է առնում երկարորեն չարիքների կամ իր խոսքով «անհարթութիւնների» վերա և նպատակ ունի հերքել արմատացած թյուր հասկացողությունները, մանավանդ կրոնական մեծ վարդապետությանց նույն խնդրի վերաբերյալ ունեցած դավանանքը, ուստի անդեպ չէր լինի ասել, որ խոսքը նրանց մասին է՝ աղանդավորների և հերձվածողների:

Մյուս կողմից «Յաղագս Աստուծոյ» կոչումը խորշելի պիտի լիներ Եզնիկի համար այն պարզ պատճառով, որ նա իր նախաբանի մեջ հարկ է համարում շեշտել, որ Աստուծո էությունը անհաս է և անքնին: Սեղմ և գրեթե քանդակե նախադասությամբ հայտարարում է հենց սկզբից, որ «ամ նորա անքննութիւնն ընծայութիւն անգիտութեան մատուցանելի է և ամ էութիւն նորին դաւանութիւն գիտութեան և ոչ քննութեան»: Ուրիշ խոսքով, Աստուծո անքննությունը գիտության և ուրեմն քննության նյութ չէ, այլ միայն անպայման հավատի:

Այս նկատողությունը ուղղված է գնոստիկյան վարդապետության դեմ, որը *հավատին՝ πίστις* հակադրում էր և գերադաս համարում *գիտություն՝ γνῶσις* և սորանով էր ուզում հիմնավորել և մինչև իսկ փոխարինել հավատը: Գնոստիկյաններից էր հռչակավոր Վալենտինիանոսը, որի ուսման հերքումին է մվիրված Եզնիկի առաջին գիրքը (7):

Ահա ինչու համար դժվար է կարծել, որ գնոստիկյանների դեմ պայքարող մատենագիրը իր գործն անվաներ «Յաղագս Աստուծոյ», մանավանդ որ խոսքը բնավ Աստուծո մասին չէ:

Թվում է, թե Եզնիկի առաջին հրատարակիչ Աբրահամ վարդապետը ավելի մոտ է խնդրական վերնագրին: Միայն թե նույն միտքը պետք էր արտահայտել Եզնիկյան բաներով և նորա ճաշակով: Եղծ բառը հերքման իմաստով նորալուր է և խորթ Եզնիկին, ինչպես արդեն դիտել է հ. Գ. Գալնքեարյան (8): Ընդդիմության փոխարեն Եզնիկ գործ է ածում *յանդիմա-*

նութիւն: Այսպես, Ա 28, էջ 111-րդում երեք անգամ կրկնվում է «հանդիմանել» բառը. «զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան առանց գրոց *յանդիմանել* և զկարծեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս գրովք սրբովք *յանդիմանել*: Ձհիւղայն կարծիս, որովք յոյնք մութրեցան, բաւական համարեսցուք առաջնոցն բանիցն *յանդիմանութեամբ*՝ վճարել»: Դարձյալ՝ Մարկիոնի հասցեին ասում է էջ 196-րդում՝ «գորոյ անմահութիւնն ի դէպ ժամանակի *յանդիմանեսցուք*». կամ էջ 192-րդում՝ «նախ յիրեանց իսկ բանիցն *յանդիմանին*». և այլն: Այստեղից հետևում է, որ Եզնիկն իր գործը, իր անելիքը որոշում է «յանդիմանութիւն» բառով:

Նկատենք, որ նույն գործածութիւն է և Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի մեջ: Այսպես էջ 3՝ «ոչ գիտեմ, ուստի պարտ և պատշաճ իցէ առնել նախ սկիզբն ճառիս, եթէ ի *յանդիմանութենէ* ընդունայնութեան արտաքնոցն»: Նույնպես էջ 4՝ «այլ ես գործ անելի համարիմ» կալ և դնել ընդ մոսս *յանդիմանութիւն*»: Այլն էջ 48՝ «և յորժամ *յանդիմանին* ի մեզ». և կամ էջ 61՝ «առ ի *յանդիմանել* զստութիւն մոցս» և այլն: «Յաճախապատում»-ի մեջ ևս ընդունված է նույն իմաստով հանդիմանություն բառը ինչպես էջ 23՝ *յանդիմանութիւն* մոլար մտաց, այլ և էջ 46, 67:

Զմոռանա՞ք հիշել, որ Եպիփանի նշանավոր գործը Խորենացու մոտ կոչվում է նմանապես «Յանդիմանութիւն»:

Հավանական կլիներ կարծել, որ Եպիփանի հետևությամբ Եզնիկն ևս իր գործն անվաներ «Յանդիմանութիւն հերձուածոց» կամ *աղանդոց*: Եզնիկը, կարծես, աղանդ է կոչում հեթանոս կրոնները և կամ փիլիսոփայական վարդապետությունները, իսկ հերձված բառը վերապահում է քրիստոնյա եկեղեցու ծոցում տեղի ունեցած այլամիտ ուսմունքներին:

Մի տեղ Եզնիկն իր գրությունը անվանում է *ճառ*. «որպէս բազում անգամ յոգնագոյն օրինակօք ոչ մոռացաք յառաջին *ճառսն* առնել»¹: Իրավացի կլիներ կոչել Եզնիկի գործը «ճառք *յանդիմանութեան*» մի պարզ ու անպաճույճ վերնագիր, որ թե՛ լեզվական և թե՛ իմաստի տեսակետից միանգամայն պարտ ու պատշաճ է մեր հեղինակի ճաշակին:

Վերնագրի խնդիրը շատ կարևոր կետ է. այստեղ է Մարիեսի աշխատության հանգույցը, այստեղ է այն նոր ջահը, որով ուզում է այլ լույս սփռել Եզնիկի գործի վերա: Անտարակույս, Մարիեսն առաջինն է, որ ուղիղ է հասկացել Եզնիկի երկի զանազան բաժինների ներքին սերտ կապը, որի հետևանքով եղած կասկածները բնագրի պակասավորության և կամ խառնակության մասին ընդմիշտ ընկնում են իբր անհիմն ենթադրություններ: Չորս գիրքը իրենց զանազան մասերով կազմում են մի ամբող-

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 144:

շություն: Չենք կարող բնավ համաձայնել, որ այդ ամբողջության անունը «Յաղագս Աստուծոյ» է: Մարիեսի վերլուծական տախտակն իսկ բողոքում է այս հասկացողության դեմ:

Անվիճելի փաստ է, որ Եզնիկը կանգնած է պինդ անձնիշխանության սկզբունքի վերա: Նորա բարձրությունից դիտում է կյանքի բացասական երևույթները, այն ինչ որ կոչում ենք չարիք, լինի ժողովրդական սնապաշտության և հավատալիքների աշխարհում, թե օտար վարդապետությունների և աշխարհայեցողությունների մեջ, քննում է և բացատրում է բոլորը մույն անձնիշխանության, անհատական ազատության, սկզբունքով: Եզնիկի ապագա հրատարակչին կարող էինք հանձնարարել «Ճառք յանդիմանութեան» գլխագիրը¹ (9):

Եզնիկի քննադատին հաջողվել է գտնել մի քանի նոր աղբյուրներ՝ և այս նորա գլխավոր արժանիքն է: Հին և նոր աղբյուրները միասին կազմում են մոտ 12 հեղինակից բաղկացած մի փունջ: Դժվար թե Եզնիկն անմիջապես այդ հեղինակներից քաղած լինի այն հատվածները, որ մնացածն ունին: Ավելի շուտով գուցադիպումներն են, որ առնված են ընդհանուր աղբյուրից: Արդարև, եթե ձեռքի տակ ունենար Որիգենեսին կամ Դիոդորոսին, մեր մատենագիրը չէր բավականանալ այս կամ այն երկտող օրինակները քաղվածելով. նորանց մոտ իրեն համար պիտանի շատ ավելի նյութեր պիտի գտներ:

Համենայն դեպս Եզնիկի գործը մի գրական գողտրիկ շենք է, թեև տարբեր նյութերից, տարբեր՝ ըստ որակի և ըստ ծագման:

Այստեղ մենք պիտի բաժանվենք առ այժմ Մարիեսից, որպեսզի կանգ առնենք մի հարցի վերա, որ մեր հետաքրքրության նյութ է և որի պատասխանը չենք գտնում Մարիեսի մոտ:

Մարիեսի աչքում ևս Եզնիկը տեսակ- տեսակ քարերից շինած մի գործ է. մա աշխատել է և հաջողել է գտնել այն թելը, որի վերա նրանք շարված են. գտել է այսպես ասած շարադրական գիծը: Բայց ի՞նչ հարաբերություն կա զանազան մասերի, զանազան քարերի մեջ, ինչպես են նրանք քովեքով եկել, նրանց այսպես ասած ծննդական (génétiqne) կապը, մնացել է առկախ: Զննել այս հարցը, նշանակում է որոշել, արդյոք Եզնիկը խմբագրակա՞մ գործ է, թե՞ սկզբնագիր:

¹ Մարիեսի հանդիմանության առաջաբանում, որ է մախոթ, երրորդ, գրքի վերջին երկու էջը, հեղինակը կարծես թե հարցը շրջում է Աստուծո լության, հայտարարելով, «ապա ցուցցուք թե ով է Աստուած և զինչ նորա արարածք»: Սակայն և այս հանգամանքը վկայում է միայն մի բան, որ եղծը զանազան երկերի հավաքումն, խմբագրություն է, ինչ որ պիտի տեսնենք: Հավանորեն Մարիեսի հերքումն այլ տեղից է վերցրած, և անձնիշխանության գծի վերա հարմար, ձևակառուրեն պատշաճ տեղ չի գտել:

Առնենք առաջաբանը, այն է առաջին երեք գլուխները, որ Մարիես ևս ներածություն է անվանում: Եթե մի կողմ թողնենք ինչ որ վերցրած է Արիստիդեսից և կամ ինչ որ նմանություն ունի Բարսեղի «Վեցօրեայք»-ին և մնացած մասը համեմատենք իսկական աղբյուրների՝ Աղամանտիոսի և Մեթոդիոսի հետ, առաջաբանը կներկայանա մեզ իր հիմնական և քարմատար մասերով:

Սկզբից ևեք Եզնիկը շեշտում է Աստուծո անհասությունը, անքննությունը, որպեսզի որոշի հավատի և գիտության սահմանները առաջիկա բարձր նյութի մասին ճառելիս: Նույնը տեսնում ենք և Աղամանտիոսի առաջաբանում, ուր այլ խոսքերով միևնույն միտքն է արտահայտում. «*ἐπὶ τὴν ἀξίεραστον καὶ ἀξιάγαστον πίστιν τὴν εἰς θεὸν ἀφορῶντες ἐγκρατεῖς τῆς ἀμείνονος καὶ τελειοτάτης δόξης γίνονται*», այսինքն՝ «ով որ ապավեն ունի ամենասիրելի *հավատն* առ Աստված, նա և՛ տեր է լավագույն և՛ կատարյալ *գիտության*» (10):

Մեթոդիոսի ներածության գլխավոր իմաստը ևս պահպանված է Եզնիկի մոտ: Պատարայի եպիպկոպոսը հակադրում է արտաքին բնությունը, նորա ահավոր երևույթների անշեղականությունը մի կողմից և ընկերական կամ մարդկային կյանքի հեղինականությունը մյուս կողմ արարչության տեսակետից: «Անցյալ օրը կանգնած ծովափին, - խորհում է Մեթոդիոսը, - դիտում էի բնության հրաշալիքները. խռովահույզ ծովը կուտակում էր ամենի ալիքները, կարծես, պատրաստ էր ողողելու և լափելու երկիրը: Հանկարծ ստրկի հլուքյամբ հետ են քաշվում ջրերը և հանդարտում իր սահմաններում: Գերազույն և աներևույթ զորության արդյունք: Նույնկերպ և երկնակամարը իր շրջանառությամբ, արևը ծագելով և մայր մտնելով, լուսինը ածմամբ և նվազելով կրում են իրենց վերա անհաս վերին ուժի ներդաշնակ տրնօրինությունը»:

«Դառնալով տուն», Մեթոդիոսը հանդիսատես է լինում այլ պատկերի, հասարակական կենցաղի ներհակ և անհաշտ երևույթների:

Այսպես բնության մեջ թագավորում է անփոփոխ ներդաշնակությունը, իսկ մարդկային կյանքում անկայունություն: Մի տեղ տիրում է մշտնջենական օրենքը, մյուսում՝ հեղինդուկ ազատությունը:

Նույն հակադրությունը տեսարանների նկատվում է և Եզնիկի առաջաբանում: Խոսելով արեգակի, լուսնի և չորս տարրերի մասին հայ մատենագիրը ընդգծում է, որ որքան և դրանք գեղեցիկ և օգտակար լինին, իրենք այդ չգիտեն և չեն զգում: Անգիտակցությունն է այն մեծ անջրպետը, որ գատում է միմյանցից բանավոր և անբան աշխարհները: Արեգը, ջուրը, հուրը, օդն ու երկիրը «թե՛ իցեն և թե՛ չիցեն զայն ոչ գիտեն և զպասաւորութիւնն, յոր կարգեցան անդադար մատուցանեն, վարելով այնր, որ

կազմեաց գնոսա»։ Ուրեմն, բնության տարրերը անգիտակցորեն ընթանում են միանգամ ընդմիշտ սահմանված օրենքի համաձայն։

Օրինականության և կամ անհրաժեշտության սկզբունքը արտահայտում է Եզնիկը մի հրաշալի պատկերով, ուր Աստուծուն մնանեցնում է զարմանալի կռապանի, որ վարում է աշխարհը «իբրև զկառս լծեալ ի չորից երիվարաց», այն է չորս տարրերից։

Օրենքի աշխարհին կից տեսնում ենք մարդու ընկերային միջավայրը «լի անհարթություններով», այսինքն՝ բարվո և չարի խառնակ երևույթներով։

Արդ «ուստի են չարիք, ուստի են աշխատությունք, ուստի՞ են լկանք» ահա այն կնճիռը, որ լուծել է ձգտում հեղինակը։

Աղամանտիոսի մոտ ընդունված ձև է, որ երկու կողմերը նախքան վեճի բռնվիլը պարզում են իրենց տեսակետը. այնուհետև միայն բացվում է տրամախոսությունը։

Այսպես է եղել և Եզնիկի նախակաղապարում։ Հավատարիմ նույն սովորության, առաջաբանը հայտարարում է, որ բնության իր ներդաշնակության մեջ անփոփոխ օրենքը, նորա «զեղեցկությունը», ծագում է Աստուծուց, իսկ հասարակական կյանքի չարության և բարության պատճառն է անձնիշխանությունը» (*αὐτεξουσία*)։ Ահա ինչո՞ւ «չիք ինչ չար, որ բնութեամբ չար իցէ և ոչ է արարիչ չարաց իրաց, այլ բարեաց»։

Հակառակորդի տեսակետն է, որ բարին «ի բարւոյ արարչէ է», իսկ չարի աղբյուրը հյուլեն է կամ նյութը։

Այսպիսով Եզնիկի ներածությունը իր ներկա ձևով մնան է կարծես մի կրկնագրի, որի մեջ նկատելի են հիմնական և թարմատար մասեր։ Հիմնականը բաղկացած է եղել երեք եղածներից.

ա. Հավատ և գիտություն, բ. Բնական օրենքներ, որ անհաս են և անձնիշխանության միջավայր, որ քննելի և գիտելի է, գ. Երկու հակառակ տեսակետ քննելի միջավայրի կամ չարի և բարվո ծագման վերաբերյալ։ Թարմատար են մնացյալ հավելումները, որ ծանրաբեռնել և սքողել են հիմնականը և տվել նորան արդի կերպարանքը։ Կարծես թե հին նյութերը վերստին խմբագրված են։

Սույն բնավորությունն է կրում և Եզնիկի գործի ամբողջությունը, այսինքն՝ այստեղ ևս մշմարելի են երկագրության կամ վերախմբագրության գծերը։

Մարիեսը Եզնիկի երկը բաժանում է երկուսի. առաջին մասը ընդգրկում է Ա, Բ, Գ գրքերը, իսկ երկրորդը՝ վերջին գիրքը։ Այլև առաջին մասը վեր է ածում երկու հատվածի։

Թվում է, թե այսպես է վարվել Մարիեսը Աղամանտիոսի տրամախոսության ազդեցության տակ։ Ինչպես երևում է, նույն Աղամանտիոսի հե-

տևությամբ է, որ ծնունդ է առել Մարիեսի մտքում «Յաղագս Աստուծոյ» վերնագիրը:

Աղամանտիոսի տրամախոսության մեջ առաջին վիճաբանողը ոմն Մեգեթիոս է, որ պաշտպանում է Մարկիոնի վարդապետությունը: Նրան հետևում է Մարկոսը, որ նույնպես կողմնակից է Մարկիոնի ուսման: Միջնորդ դատավորը ոմն Եվտրոպիոս երկու կողմերը լսելուց հետո կարդում է իր վճիռը:

Այնուհետև հրապարակ են գալիս հաջորդաբար շարունակելու վեճը Մարինոս, Դրոսերիոս և Վալենտոս, որոնք բոլորեքյան կանգնած են գնոստիկ Վալենտինիանոսի տեսակետի վրա և ջատագով են նրա հայացքների: Վերջը դարձյալ նույն դատավորը արձակում է իր վճիռը:

Քանի որ երկու անգամ է միայն դատավորը որոշում տալիս, տրամախոսությունը բաղկացած պետք է համարել երկու բաժնից, նվիրված երկու աղանդավորների՝ Մարկիոնի և Վալենտինիանոսի ուսմանց քննության: Այսպես է բաժանված Աղամանտիոսի գործը նորա նոր և քննական հրատարակության մեջ¹:

Աղամանտիոսի աշխատության կերտվածը խիստ կարևոր է Եզնիկի կազմը և շենքը հասկանալու համար:

Տրամախոսության մեջ վիճաբանությունը սկսվում է Մարկիոնից և կրում է դավանաբանական բնույթ, ինչպես կարելի է տեսնել Աղամանտիոսի *credo*-ից և դատավորի վճռից: Միանգամայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ համար Աղամանտիոսի գործը կոչվում է *Περὶ τῆς εἰς θεὸν ὀρθῆς πίστεως*, «Յաղագս որ յԱստուած ուղիղ հաւատոյ»:

Այլ կարգ է Եզնիկի մտա: Այստեղ առաջին տեղը բռնում է Վալենտինիանոսը և վեճը բուլբում է չարի խնդրի շուրջը: Առաջին գրքի սկզբի գլուխները Ա-ԺԳ, ազատ թարգմանություն են Մեթոդիոս Պատարացու (կամ Օլիմպիացու) գրվածքի: Մեթոդիոսից է քաղում նաև Աղամանտիոսը Վալենտինիանոսի վերաբերյալ էջերը:

Հետևյալ ԺԵ-ԻԷ գլուխները կազմում են առանձին հողված նույն հարցի առթիվ: Սորա սկսվածքը, որ է՝ «արդ յետ այսր ամենի հաւանութեանց յամառեալ գնոյն ի մէջ բերին», արդեն ցույց է տալիս, որ այս հատվածը այլ ծագում ունի, քան նախընթաց գլուխները:

Նույն առաջին գրքի վերջին ԻԸ գլուխը ամփոփումն է վիճաբանությանց, կարծես թե դատական որոշում, ինչպես Աղամանտիոսի մտա: Եվ ապա հայտարարվում է, որ վեճը անցնում է պարսից քեշին:

Այս բաժինը բռնում է երկրորդ գրքի Ա-ԻԳ գլուխները: Հետաքրքրական

¹ Dr. W. H. Van de Sande Bakhuyzen, *Περὶ τῆς εἰς θεὸν ὀρθῆς πίστεως*, 1901.

է Գևորգի, որ ԻԳ գլխի վերջին տողերը դարձյալ արձագանք են դատական վճռի. «Եվ յայս ամենայնէ յայտնէ, եթէ ոչ է բնութեամբ շար այլ կամօք» և այլն: Սորանով վերջանում է պարսից կրօնի հերքումը:

Երկրորդ գրքի մնացած մասը սկսված ԻԳ-[գլխից] նվիրված է աստեղագետների և նրանց նմանների ուսմունքին:

«Բայց քանզի ի նմին յամառութեան կան, զամենայն ինչ կենդանի և շնչատուր համարելով, ոչ հեղգասցուք և այն ևս առնել պատասխանի», այս խոսքերով հեղինակն անցնում է երրորդ գրքին, որն, ակներև, նույն վիճաբանության շարունակությունն է, միայն թե հեղինակի աղբյուրն է փոխված, կամ ինչպես Աղամամտիոսի մոտ է, մի երկրորդ անձն է առաջ գալիս, նույն դրությունը պաշտպանելու շատ թե քիչ տարբերությամբ:

Սույն վեճը կլանում է ամբողջ երրորդ գիրքը մինչև վերջին գլուխը: Վերջին, այն է՝ ԺԷ գլուխը, նորեն մի տեսակ եզրափակություն է վիճաբանության, դատական վճռի նման, որ նշան է գրույցի ավարտման:

Եզրափակությունը, սակայն, գրավում է միմիայն ԺԷ գլխի առաջին երկու տասնյակի չափ տողերը: Սրան հաջորդում է մի հատված, որը սկսվում է. «և բազում պատճառք էին և այլն», որ ոչ այլ ինչ է եթե ոչ Մեթոդիոսի գրության վերջին մասը: Եվ ապա մի ներածականով, որ նույն ԺԷ գլխի վերջին մասն է սկսած՝ «և արդ ի գուր ջանան» (էջ 270), հեղինակն անցնում է մարկիոնականության քննության, որին հատկացրած է ամբողջ վերջին, այն է՝ չորրորդ գիրքը¹:

Ուշադրության արժանի՝ Մեթոդիոսի կտորը, երեք էջ՝ 236-239, նրա իսկական տեղն է Ա գրքի ԺԳ գլխից հետո: Եզնիկն այստեղ, ԺԳ գլխով ընդհատում է Մեթոդիոսի փոխառությունը: Սորանով իսկապես ավարտվում է չարիքի մասին տարած վեճը: Այնուհետև խոսակիցը, ուրեմն Վալենտինիանոսը նորեն դառնում է հյուլեի խնդրին և հարց տալիս. եթե հյուլեն սկզբնակից չէ Աստծուն և առաջ գոյություն չուներ, ինչո՞ւ այժմ գոյություն ունի և ինչո՞ւ համար է Աստված նորան ստեղծել:

Ահա այս հարցի պատասխանն է ամփոփում հիշյալ կտորը:

Արդ ինչպե՞ս է պատահել, որ սա անջատվել է մայր բնագրից և ընկել այնքան հեռու, այսինքն՝ Ա գրքի ԺԳ գլխից ընկել է Գ գրքի ԺԷ գլուխը: Չափազանց կարևոր հարց, որի պատասխանը կարող է հեղաշրջել մեր ավանդական հասկացողությունը Եզնիկի մասին, այլ կերպ ենթակայացնելով մեզ նորա գործի ճարտարապետությունը:

¹ Այս ներածականը իսկապես պատկանում է հետևյալ գրքին, և նոր հրատարակության մեջ պետք է այդպես էլ գետնդել, ինչպես որ առաջին հրատարակիչն Աբրահամ վարդապետն է արել և ի գուր վենետիկցիք փոխել են:

Անջատումն տեղի է ունեցել, շնորհիվ միջամուխ հողվածների, որոնք ներս մտնելով սեպի պես ճեղքել և բաժանել են Մեթոդիսի գրությունը երկուսի: Եթե հասնեք հեռացնենք նրանց զատող հողվածները, Մեթոդիսի գործը պառակտված կտորի միջոցով անմիջապես կմիանա Գ գրքի, կամ Մարկիոնի ուսմունքին: Կատանանք մի նախակաղապար, բաղկացած միմիայն Վալենտինիանոսի և Մարկիոնի վարդապետությանց նվիրված վիճաբանությունից: Այս եզրակացությունը գայթակղիչ է մանավանդ նրանով, որ ինչպես վերև տեսանք՝ Ադամանտիոսի գործը ևս ճիշտ այդ երկու աղանդավորներով է զբաղված մի ձևական տարբերությամբ, որ այստեղ առաջ Մարկիոնականն է վիճում, հետո Վալենտինականը:

Ի նկատի ունենալով Եզնիկի խնամությունը Ադամանտիոսի հետ, անհիմն չի լինել ենթադրել, որ հայ մատենագրի հույն նախակաղապարը մնան կազմ է ունեցել: Պարսից և հույն կրոնների հերքման միջամուտ հավելումով նախակաղապարի ամբողջությունը քակտվել է և Վալենտինիանոսի գիրքը անջատվել Մարկիոնից, և երբեմնյան միության հիշատակը պահել է մեզ Վալենտինիանոսի գրույցի կտոր, որ մնացել է կառչած Մարկիոնի ներածականի սկզբում:

Կարևորը, սակայն, այդպիսի նախակաղապարի գոյությունը չէ, թեև նա հասկանալի կկացուցաներ մեզ, թե Եզնիկի մերձավորությունը Ադամանտիոսին և թե այն շեղումները, որ նկատվում են նորա մոտ Մեթոդիսի գործի թարգմանության մեջ: Այս բոլորը կարելի էր վերագրել ենթադրյալ նախակաղապարին:

Կարևորը միջամտության փաստն է, այն որ առաջին գրքի ԺԵ գլխից մինչև երրորդ վերջընթեր գլուխը համեմատաբար նորամուտ մասեր են: Չենք ուզում ասել, որ դրանք անհարազատ միջանկներ են (interpolation): Մենք պաշտպանում ենք այն միտքը, որ դրանք այլ աղբյուր, այլ ծագում ունին երկի ճարտարապետության, կառուցումի տեսակետից: Անցնենք դրանց քննության:

Ադամանտիոսի հանդիմանությունը լոկ տեսական, այսպես ասած, գիտական հարցասիրության նյութ չէ Եզնիկի համար: Նա ունի և գործնական նպատակներ: Զննելով և տապալելով խոշոր վարդապետական սխտեմները, նա աշխատում է վանել ժողովրդի մեջ արմատացած շրջուն գաղափարներն ու հավատալիքները, մշակված դարերի ընթացքում հակաքրիստոնեական ուսմունքների տակավին մթնոլորտում, աշխատում է հնացած մեռած աշխարհայացքների մնայուն ստվերները վանել քրիստոնեական գիտության լույսով:

Այդպիսի գործնական նշանակություն ունի առաջին գրքի երկրորդ մասը ԺԵ-ԻԷ, այսինքն՝ առաջին մեծ հողվածը այն բաժնի, որ անվանեցինք

միջամուխ: Ժողովրդական կենդանի միջավայրից առած թանկագին նյութեր են, որ բերում է Եզնիկն ու լուսաբանում, պայքարելով հին տեսությանց հետ, հայ ժողովրդի հավատալիքների և պաշտամունքների աշխարհին վերաբերյալ հնավանդ տեղեկություններ են, շողուն գոհարներ հայ ֆուլկորի, որ փայլում են Եզնիկի էջերում:

Այդ մասին կխոսինք առանձին հոդվածում (11), ի նկատի ունենալով նյութի կարևորությունը, այլև չուզենալով ծանրաբեռնել ներկա գրությունս: Հիշենք միայն այսքան, որ ԺԵ-ԻԷ միջամուխ գլուխները, մեր կարծիքով, քաղվածո բնավորություն ունին և բացի արդեն հայտնի աղբյուրներից, ինչպես, օրինակ, Հիպպոլիտոսը, Եզնիկն օգտվել է նաև մի հին հիշատակարանից, որ կոչվում է «Հարցումն և պատասխանիք Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի»: Սորան է պարտական Եզնիկը մանավանդ հայ ֆուլկորի վերաբերյալ թանկարժեք նյութերը:

Այսպիսով Եզնիկի առաջին գիրքը բաղկացած է երկու տարբեր տարրերից. հիմնական կամ թարգմանածո *բնագիր* (Ա-ԺԴ) և երկրորդական կամ թարմատար *հավելում* (ԺԵ-ԻԷ):

Մեզ թվում է, որ երկրորդ գիրքն ևս իր կազմով մնան է առաջինն, այն է, ունի հիմնական մաս և հարակից առտնին հարցերի և նրանց մեկնության մվիրված հավելում:

Հիմնական են համարելի Ա-ԺԲ գլուխները, ուր քննվում է պարսից քեշը կամ զրվանականությունը և հերքվում:

Հետևյալ մասը զբաղվում է ժողովրդական հավատալիքների հետ կապված մի շարք հարցերով, որոնք պահանջում են նոր լուսաբանություն, քանի որ հին պատասխանները, որ ծագում էին զրվանականությունից, թյուր ու մոլար պիտի ճանաչվեին մույն վարդապետության հերքումով:

Առաջին հարցն է. եթե չարը իբր սկզբունք ինքնուրույն հեղինակ չունի, եթե սատանան ևս ի բնե չար չէ, և մյուս կողմից Աստված անմասն է չարին, ապա որտեղի՞ց է մահը, և կամ արդյոք առաջուց որոշված է կյանքի սահմանը, թե ո՞վ երբ պիտի մեռնի. ուրիշ խոսքով, ճակատագիր կա՞, թե չէ, ինչպես պնդում են աստղագետները: Մրան պատասխանում են ԺԳ, ԺԴ և ԺԵ գլուխները:

Իսկ եթե ճակատագիր չկա, ինչպե՞ս հասկանանք Աստուծո կանխագիտությունն ու կանխահատուցումն: Այս հարցին հատկացրած են ԺԶ և ԺԷ գլուխները:

Անճնիշխանությունն է պատճառ չարության և բարության: Առանց ընտրության իրավունքի մարդիկ կնմանեին անբան և անպատասխանատու անասուններին, որոնք գործում են հիշողությամբ և բնագողով և ոչ գիտակցորեն:

Բայց ինչպես հաշտեցնել գիտակից արարմունքի հետ բնագրից բղխած թելադրանքները, որոնք հատուկ են մարդուն ինչպես և նախագուշակ երագները:

Հեղինակն իր բացատրության մեջ ստիպված է հաշվի առնել և դևի մասնակցությունը մի քանի դեպքերում, ուստի և խոսքը կնքում է նորեն սատանային դառնալով: Այս հարցը բռնում է ԺԸ-ԻԳ գլուխները:

Երկրորդ գրքի սույն երեք հատվածները՝ ճակատագրի, կանխագիտության և բնագրի վերաբերյալ, Եզնիկի գրական շենքի մեջ նույնպիսի քարեր են, որպիսի առաջին գրքի երկրորդ մասը՝ ԺԵ-ԻԷ գլուխները, որ կոչեցինք թարմատար:

Հավանական էր, որ սրանք ևս առնված են մի տեսակ հարցարանից, մեծ Գրիգորի հարցմունքի: Առաջին՝ ճակատագրի հատվածը, որ սկսվում է ԺԳ գլխից, իրենից անմիջապես առաջ ունի մի հետաքրքրական խոստովանություն. «հրամանացն ևս հարցուածք սովին մտօք լուծանին»: Կարծես, մի ակամա ակնարկ է գրավոր հիշատակարանի՝ *հարցվածք և լուծումն* սովորական տիպարի¹: Ճիշտ է, ճակատագրի և բնագրի վերաբերյալ տեսությունները կրում են, ինչպես կտեսնենք ստորև, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի ազդեցությունը, բայց այդ կարող էր լինել և Հարցարանում:

Կանխագիտության մայրող հատվածը՝ ԺԶ գլուխը, սկսվում է «բայց զայն ևս զհտել պարտ է» բառերով, որ ակնհայտնի նշան է նոր աղբյուրին: Առաջին գրքում Գրիգորի հարցմունքից քաղած մասերը ընդմիջված են մի հատվածով, որ մեանապես սկսվում է «բայց և զայն ևս պարտինք զհտել» նախադասությամբ (զլ. ԻԳ): Երկու դեպքում էլ խոսքը ի գրոց է, այսինքն՝ Ս. Գրքի վերա հիմնած: Գուցե սրանք Հարցարանից դուրս են և հեղինակի կողմից գիտական հավելումներ:

Երկրորդ գրքի վերջին հինգ գլուխները ԻԴ-ԻԸ, իսկապես, պատկանում են երրորդ գրքին, ուր հերքվում է հույն իմաստունների հայացքները: Անհավանական չէ բնավ, որ սրանք ուրիշ ծագում ունենան, քան երրորդ գիրքը: Փոխանցման նախադասությունը ԻԴ գլխի վերջին, «բայց քանզի ի միմ յամառութեան զան և այլն» թվում է արդարացնում է մեր ենթադրությունը: Այս դեպքում և հույն կրոնքներից մվիրած մասը կբաժանվի մյուս գրքերի մեծան երկուսի, հիմնական, որ է երրորդ գիրքը և երկրորդական

¹Նկատենք, որ էջ 153 տող 9, հետևում է մի հատված՝ «և միանգամայն հրամանացն են հարցուածք սովին մտօք լուծանին», որի քննությունը բռնում է ԺԳ-ԻԱ գլուխները, և անմիջապես կապված չէ նախընթաց ԺԲ գլխի հետ, ուր խոսած է սատանայի մասին: Թվում է, որ ընդհատված թելը վերստին կանգնում է, սկսած 180-րդ էջ վերջին տողից, ուր նորեն սատանայի մասին է գրույցը՝ «և փորձել այնչափ իշխե» և այլն:

կամ թարմատար, որ մի տեսակ ներածականի բնույթ ունենալով զետեղված է հիմնականին առաջ, նախընթաց ԻՂ-ԻԸ գլուխները:

Հետագոտությամբ արդյունքը կարող էինք ներկայացնել պատկերորեն հետևյալ տախտակով:

I. Վալենտինիանոսի դեմ. հիմնական. Ա, գլ. ա-ծղ, թարգմ. Մեթողիտից.

թարմատար, ծն-իէ

(իը, եզրակացություն)

II. Պարսից քեշի դեմ. հիմնական. Բ, գլ. ա-ծր

Թարմատար, ժգ-իգ

(իգ-ի վերջին տողերը եզրակացություն)

III. Հույն իմաստնոց դեմ. թարմատա՞ր. Բ, գլ. իդ-իը

հիմնական, Գ, գլ. ա-ծգ

ժէ սկիզբը՝ եզրակացություն

ժէ-ն շարունակություն Մեթողիտի¹

IV. Մարկիոնի դեմ. հիմնական. Գ, գլ. ժէ, վերջին մասը. և Դ, գլ. ա-ծն

(թարմատար, ժգ)

Միջամուտ

Այսպիսով, Եզնիկի գործի ճարտարապետությունը կազմված է երկու մասից, Վալենտինիանոսի և Մարկիոնի հանդիմանությունները մի կողմից, և՛ պարսից և՛ հույն իմաստասերների հանդիմանություն՝ մյուս կողմից: Այլ և վերջինս ունի հիմնական մասեր, համազոր առաջինի, և երկրորդական կամ թարմատար լրացումներ:

Հիմնականները ծագումով տարբեր են թարմատարներից: Վալենտինիանոսի հանդիմանությունը, ինչպես հայտնի է, Մեթողիտի «Յաղագս ինքնիշխանութեան» գրվածքի հայացումն է:

Մարկիոնի հերքումն մնանություն ունի Ադամանտիոսի «Յաղագս ուղիղ հաւատոյ յԱստուած» տրամախոսության:

Անուրանալի է և նրա խնամությունը Ս. Եփրեմի և Իրինեոսի մնան գրություններից, ինչպես ցույց է տալիս Մարին: Ինչևհետ, աղբյուրը ամեն

¹ Գ-րդ գրքի ժէ գլուխը պիտի բաժանել երեք մասի՝ ա) սկզբից մինչև հետևյալ էջ 5 տող. բ) էջ 236, տող 6-240, տող 8. գ) էջ 240, տող 9 - մինչև վերջ:

դեպքում անկասկած է, որ Մարկիոնի մասը ևս օտար բնագրի հայացումն է՝ նման Մեթոդիոսի գրության:

Ավելի քան հավանական ենք համարում, որ հայի հույն կաղապարում Մեթոդիոսի ընդդեմ Վալենտինիանոսի և անհայտ հեղինակի ընդդեմ Մարկիոնի գրվածքները միասին մի գործ են կազմելիս եղել այս կամ այն ձևով, նման Ադամանտիոսի, քե՞՞ մի այլ կերպ:

Այսպիսի մի դրություն ենք ենթադրում և միջամուտ մասի հիմնական հոդվածների նկատմամբ: Կարծում ենք, որ պարսից քեշի հերքումը, ինչպես և հույն փիլիսոփաների հայացքները, ոչ միայն թարգմանություն են օտար բնագրից, այլև հավանորեն միասին են եղել, մի հատոր են կազմել նույն բնագրում: Կանգ առնենք մի ըստ այս կարևոր հարցի վրա:

Պարսից քեշին նվիրած էջերը շատ մոտ աղերս ունին Թեոդորոս Մոպսուեստացու մի գրության հետ: Վերջինս մեզ չի հասել, բայց նորա բովանդակության մասին հակիրճ հաշիվ է տալիս բազմերախտ Փոտը իր Մատենադարանում: Թեոդորոսի գրությունն այնքան կարևոր է, որ վաղուց իր վերա է հրավիրել իրանագետների ուշադրությունը: Շատերի աչքից չի խուսափել Թեոդորոսի նկատողության նմանությունը Եզնիկին¹: Բայց Մարիեսն առաջինն է, որ հարց է հարուցանում, արդյոք հայ հեղինակը կախում չունի Թեոդորոսից:

Եզնիկի գրվանականությանը նվիրած ճառում Մարիես որոշում է երկու շերտ, երկու հերքում և այն կարծիքն է ուզում հայտնել, որ մեկի աղբյուրը կարող է Դիոդորոս Տարսուսացին լինել և մյուս նորա աշակերտ Թեոդորոսը:

Սակայն, եթե երկվության ծագումն շիտակ ըմբռնենք, կարիք չի լինել տարբեր աղբյուրներ որոնել:

Ինչպես հայտնի է, պարսից քեշը մի քանի ճյուղեր ուներ: XII դարի հեղինակ Շահրեստանին որոշում է երեք դավանություն՝ գրադաշտական, գայումարթյան և գրվանական: Առաջինը ուսուցանում էր, որ Ռմիզդն ու Ահրիմանը համագոյ են *a principio*, երկրորդը՝ որ Ռմիզդն ու Ահրիմանը սկիզբն են առել Ջրվանից, այն է ժամանակից²:

Դամասկիոսի ասելով, Եվդեմոս Ռոդոսացին, որ Արիստոտելի աշակերտներն էր, գիտեր, որ կամ երկու տեսակ մոգեր, կամ մոգական ուսմունք, մեկը ամեն բանի սկիզբն էր համարում տեղը (իմա՝ *տարածությունը*), մյուսը՝ ժամանակը. *Μάγοι... οι μὲν τὸπονον οι δὲ χρόνον καλοῦσι τὸ νοητὸν ἄπαν*³:

¹ Spiegel, Eran. Altert. II, 184. Darmesteter, Ohrmazd et Ahriman, p. 338. Casartelli, La philosophie religieuse du mazdeisme, p. 5. Joh. Mich. Schmid, Wider die Secten des Eznik von Kolb. p. 90.

² Katt. Pettazoni, La religione di Zarathustra, p. 189.

³ Frag. ph. gr. III, p. 289. Darmesteter, op. cit., p. 335.

Հետաքրքրական է, որ ըստ Ավետայի (Վեճ. 19, 13, 16) Ահուրա-Մազդան է, որ ստեղծում է տարածությունը *thwasa* և ժամանակը՝ *zrvan*.

Ժամանակի հասկացությունն, որ կապ ունի շարժուն երկնականմարի հետ, որը համարվում էր և՛ չարի և՛ բարվո տնօրեն, բնականորեն, ստանում է և բախտի նշանակություն, իսկ տարածությունը, երկնային անհուն տարածությունը իր պայծառությամբ նույնանում է լուստ գաղափարի հետ¹: Այսպիսով *χρόνος* և *τόπος* կամ *zrvan* և *thwasa* զուգորդվում են *baxta* և *farr*; բախտի և փառքի հետ:

Եզնիկն հենց սկզբից հայտնում է, որ Ջրվան «թարգմանի բախտ կամ փառք»: Ասել է, թե նա ի նկատի ունի զրվանականության երկու ճյուղերը, որոնցից մեկը ընդունում է զրվան-բախտ և մյուսը զրվան-փառք վարդապետությունը: Հիրավի, առաջին վեց գլուխները նա հատկացնում է զրվան-փառքի քննության և հերքման, իսկ հետևյալ վեցը՝ զրվան-բախտին:

Արդ այս մեկնությամբ ընկնում է տարբեր աղբյուրների ընդունելու անհրաժեշտությունը: Եզնիկը կարող էր միևնույն հեղինակի մոտ գտնել իր երկփեղկ ընդդիմությունը: Եվ այդ հեղինակը, հավանորեն, Թեոդորոս Մոպսուեստացին է: Մրան է պարտական Եզնիկն ոչ միայն պարսից քեշի, այլև հույն իմաստասերների հանդիմանության հիմնական բնագիծերը: Թեոդորոսի գրության կազմը հիմք է տալիս մեր կարծիքին:

Փոտի ասելով Մամուեստայի եպիսկոպոսի գրքույկը բաղկացած էր երեք գլխից կամ ճառից: Առաջին ճառը վերաբերում էր մոզական կրոնի քննության, իսկ մնացյալ երկուսը պարզում էին ճշմարիտ հավատի էությունը:

Ահա ինչ է ասում մոզության մասին. «Առաջին ճառում առաջ է բերում պարսից պիղծ հավատը, որ ավանդել է Ջարադը, և որը վերաբերում է Ջրվանին, որին սկիզբն է համարում ամեն բանի և որին կոչում է նաև բախտ: Եվ թե ինչպես զոհում է, որ ծնի Որմիզդին, բայց ծնում է բախտը և սատանային: Խոսում է նաև նրանց *արենապղծության* մասին: Մի խոսքով ամբարիշտ և խայտառակ հավատը կետ առ կետ մեջ բերելով, քննում է առաջին ճառում»²:

¹ Darmesteter, op. cit., p. 338. Casartelli, op. cit., ավելի պարզ մեկնություն է տալիս, հենվելով Ըահմամեի մի տողի վրա, ուր ասում է որ *zaman* ունի իր *zamane*, այսինքն՝ ժամանակն իր դժբախտությունները: *Zrvan* իրր նույնանիշ *zaman*-ի կարող էր ստանալ *zamane*-ի մնան բախտի նշանակություն: Եթե ի նկատի ունենանք, որ Աստուծո գաղափարը հնում արտահայտվում էր *dhaga* բառով, որ նշանակում է բաշխիչ (հավանորեն, երկնային լույսի) և որից է և *baxta* բաշխյալ, բնական կլիներ տեսնել հնության արձագանք, հին Աստուծո հատկությունը վերաբերած բարեխոյան աշխարհից առած (համեմատաբար նոր) զրվան հասկացողության:

² P. G., 103, col. 281. բնագիրը քերած ենք «Մաշթոց և նրա աշակերտները» հոդվածում, տե՛ս «Հանդես Ամսոբյա», 1925: Բերված է նաև Մարիեսի մոտ՝ «Le de Deo d'Eznik de Kolb», Paris, 1924.

Այստեղ հիշված Չարադը հայտնի Չրադաշտն է, Չարադուստրան: Չրվանի ուսմունքը, իսկապես, Չրադաշտին չի պատկանում, ինչպես երևում է վերև հիշած Ըսհրեստանի վկայությունից: Բայց Թեոդորոսը, ինչպես և Եզնիկը վերագրում են Չրադաշտին:

Արենապղծության հիշատակությունը ակնարկ է Որմզդի խառնակության իր հարազատ մոր և քրոջ հետ, որպեսզի ծնե արևն և լուսինը: Եզնիկը հիշում է երկու ավանդություն, որից մեկը տալիս է Չրադաշտին. «արդ գմին Չրադաշտ ոմն զեղխագործութեան (փոխ.ի, զեղխագործութիւն՞) դնէ, եթէ ի մայրենի և ի քեռական առականաց արեգակն և լուսին արարան»¹: Նույնը կրկնում է Բ, 3՝ «և ապա մայրենի և քուրական (!) առականօք զարարած լուսաւորացն մուծանէ»: Դարձյալ՝ Բ, 8՝ «արդ եթէ իմաստուն էր, ընդ մօրն մտանէր և արեգակն որդի լինէր և ընդ քեռն անկանէր և լուսին ծնանէր»:

Թեոդորոսի գրությունը զուգադիպում է Եզնիկին և Չրվանի բախտ կոչումով, *ζουροῦμ... ὄν καὶ Τύχην καλεῖ*. Եթե Չրվան բառը իրոք բախտ նշանակեր, զարմանալի չէր լինի այս զուգադիպումը: Բայց որովհետև երկու բառերը իրար մոտ է բերում և միացնում միայն վարդապետական մեծ կամուրջը, և ուրիշ տեղ չենք գտնում նման հիշատակություն, ուստի պետք է ենթադրել, որ շատ մոտիկ աղերս կա երկու հեղինակների մեջ, աղերս որ նույնանում է փոխառության հետ²:

«Երկու մյուս ճառերում Թեոդորոսը բացատրում է, թե ի՞նչ է ճշմարիտ հավատը, սկսելով արարչագործությունից, բացատրում է մակ շնորհի հանգամանքները նույն ոճով, թեև համառոտակի»:

Այս Թեոդորոսը թվում է, թե Մոպսուեստացին է, ավելացնում է Փոտը, «որովհետև Նեստորի աղանդի մասին մանավանդ երրորդ ճառում մախաբարոզ է լինում պարզորեն, այլ և բարբաջում է մեղավորների վերականգնման մասին»:

Բարսեղ Կեսարացին «*Վեցօրեայք*»-ի մեջ հաճախ կոչ է անում հեթանոս, առավելապես, հույն իմաստասերների հայացքներին, մեջ է բերում

¹ Եզնիկ Կողբացի, Բ, 9:

² Թե որտեղից է առնում ինքն Մոպսուեստացին, այդ խնդիրը մեր ամփոփական զբաղման նյութ չէ: Սկզբնական աղբյուրն, ամշուշտ, պահլավական է, օր. Minok-i-xrat հայտնի հիշատակարանը գիտե, որ Չրվանը նույնանիչ է բախտի կամ այդպես է կոչվում, տե՛ս Darmesteter, Ohmazd, էջ 318: Եղեսիա իր հռչակավոր դպրոցով վաղ ժամանակվանից գիտության լուսատու ջահ էր և խոշոր անուններ ուներ, որոնք ամեն տեսակ հերետիկոսության դեմ ոգորել են: Կիլիկիա և Ասորիք, Թեոդորոսի գործունեության վայրերը, հեռու չէին Եղեսիայի լուսավոր մթնոլորտից:

նրանց վարդապետությունը, հիշատակում է մակ աստղագետների ուսմունքը, որպեսզի ցույց տա նրանց տկարությունը, հերքե և փոխարենը սերմանե քրիստոնեական հավատից բղխած ճշմարիտ տեսություններ և մեկնություններ:

Շատ կետերում նկատվում է մոտ առնչությունն Բարսեղի և Եզնիկի մտքերի մեջ, առնչություն, որ երբեմն նույնանում են և լեզվական դարձվածներով:

Արդ Թեոդորոսի երկրորդ և երրորդ ճառերը կարող էին «*Աեγοրեայք*»-ի հետ ընդհանուր գիծ ունենալ և արարչության հարակից և նրա առթիվ հարուցանելի խնդիրների քննությունն ու լուսարանությունը պարունակել: Այս դեպքում Թեոդորոսի երկու ճառերը կմտտենալին իրենց բնավորությանը Եզնիկի երրորդ հիմնական բնագրին, ուր քննվում է աստեղագետների և փիլիսոփաների ուսմունքը:

Թեոդորոսը երրորդ ճառում խոսում է շնորհի մասին, այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղության: Եզնիկն ևս ճիշտ համեմատելի մասում (Գ, 16-րդ գլխում), բոլոր կրոնների տեսությունից հետո, կանգ է առնում այն հարցի վրա: Ուշագրավ է մանավանդ, որ մեկնել կամենալով թե «ընդէր յամեաց գալուստն» Քրիստոսի՝ բերում է բժշկի օրինակը¹, որը գտնում ենք Ռրիզենեսի մոտ, և որը նորանից անցել է մյուս հայրերին, ինչպես ցույց է տալիս Մարիեսը²: Նույն քննադատը մատնանիշ է անում և մի ուրիշ օրինակ, որ հավասարապես գտնում ենք Եզնիկի և Ռրիզենեսի մոտ³: Այս կետերը ևս մերձեցնում են Եզնիկին Թեոդորոսին:

Փոտ պատրիարքը դժգոհ է, որ Թեոդորոսը բարբաջում է մեղավորների վերականգնման մասին: Խոսքը *ἀποκατάστασις*-ի մասին է, մի հասկացողություն, որ հեղինակը Ռրիզենեսն է⁴, և որ հետագայում խոսելի համարվեց եկեղեցու կողմից:

Արդ այս հանգամանքը կասյում է Թեոդորոսին գաղափարական թելով հռչակավոր Աղեքսանդրացու հետ: Ռրիզենյան նյութերը, ուրեմն, Թեոդորոսից կարող էին անցնել Եզնիկին: Սրանով մեր ենթադրությունը Եզնիկի և Թեոդորոսի հարաբերության մասին մի նոր մեցուկ է ստանում:

Կա ավելի կարևոր փաստ: Փոտ պատրիարքը վկայում է, որ Թեոդորոսի մեզ զբաղեցնող ճառերը ուղղված են եղել մի հայ քորեպիսկոպոսի, որի

¹ Եզնիկ Կողբացի, Գ, 16, էջ 233:

² L. Maries, Le De Deo d'Eznik de Kolb, p. 58.

³ Անդ, էջ 56:

⁴ J. Tixeront, Histoire des dogmes, I, p. 327.

անունը հնչում է *Μαστώβιος* Մաստուրիոս: Խոսքը, անտարակույս, հայ լուսավորության հայր Մաշթոցի մասին է: *Μαστώβιος*-ը ուղղելու է *Μαστούζιος*: Մեր դիտողություններն այս առթիվ հայտնել ենք առանձին հոդվածում և պարզել այն հիմքերը, որոնք թիկունք են տալիս մեր կարծիքի¹: Մաշթոցի համար գրված երկը, իհարկե, կարող էր տրամադրելի լիներ նրա սիրասուն աշակերտին՝ Եզնիկին:

Թեոդորոսի գրության մերձավոր առիթը հայտնի չէ: Հայ գրի անխոնջ աշխատավորը կարող էր իր որոնումների ժամանակ հարաբերության մեջ մտած լինել նորա հետ:

Հայաստանը միայն աշխարհակալների քաղաքական տենչանքների մրցարան չէր, այլև կրոնական և գաղափարական մեծ շարժումների, հին և նոր քաղաքակրթությանց նշանավոր հանգույց: Հնարավոր է, որ Մաշթոցը բացի տեսական, հարցասիրական կարիքից, ունենար և որևէ գործնական շարժառիթ, ասենք, մոլար ուսմունքների տարածման իրական թե սպառնացող վտանգի դեմ մաքառումը:

Մաշթոցին մատչելի գրականությունը սեփականություն կարելի է համարել նրա դպրոցի: Եզնիկն, իբր նրանցից մեկը, հնարավորություն ուներ օգտվելու Թեոդորոսի առ Մաշթոց գրած գործից այս կամ այն չափով:

Ուշի-ուշով դիտելով Եզնիկի երկը՝ «Եղծ աղանդոց»-ի բնագիրը, իր ներկա կացությամբ, գալիս ենք այն եզրակացության, որ նա հերյուրված է երկու տեսակ նյութից, հիմնական և թարմատար: Մեկը՝ դրա դրական շենքի քարերն են, մյուսը՝ շողաղ: Դրանք տարբեր են ծագումով և արժեքով:

Արդ դրանց իրար մոտ բերել և շարել կամոնավոր գծերով նուրբ խմբագրական գործ է, մի տեսակ վերագրություն այն մտքով, ինչ որ ասացինք առաջաբանի նկատմամբ: Հիմնական անվանաձև մասերը, անկասկած, թարգմանածո են, և ոչ միայն գնոստիկների հանդիմանությունը, որ Մեթոդիոսի հայացումն է, այլև Մարկիոնի, ինչպես և զրվանականության և հույն փիլիսոփաների հայացքների:

Թարմատար հատվածներն ևս, թվում է, գրավոր աղբյուրներից են քաղած. գոնե հայ ժողովրդական մտաշխարհին վերաբերյալ նյութերը, անպայման, առնված են մի գրավոր հիշատակարանից, որ հասել է մեզ:

Բնականորեն ծագում է մի օրհասական հարց. արդյոք միևնույն անձն է, որ հայերենի է վերածել օտար աղբյուրները և հետո նրանց ավելացրել այն՝ ինչ որ գտել է պատրաստի ընթացիկ հայ գրականության մեջ, թարգմանածո թե ինքնուրույն, և այսպիսով շաղկապել մի ամբողջական երկ. թե այլ ոք է,

¹ Ն. Ադոնց, Մաշթոց և նրա աշակերտները, «Հանդես ամսօրյա», 1925:

որ քարգմանել է օտարը և այլ՝ որ խմբագրել է, խառնելով օտար և հայ նյութերը¹:

Եթե մի անձի գործ է, արդյոք հնարավո՞ր է հայ ֆոլկլորի քանկագին էջերը պարունակող «Հարցմունք Գրիգորի» հիշատակարանը, որ աղբյուր է ծառայել «Եղծ աղանդոց»-ին, տանել և զետեղել հայ դպրության արևածագին (12): Իսկ եթե չէ, եթե հիշատակարանը ավելի ուշ գրություն է, ինչպե՞ս հասկանանք նրա ձուլումն երկի ամբողջության հետ:

Կամ Հիպպոլիտոսի հատվածը, ո՞վ է ներս առել երկի մեջ, գրքի վերջին ճարտարապե՞տը, թե իսկական հեղինակն ինքն՝ Եզնիկը և ուրեմն Հիպպոլիտոսի քարգմանությունը նախքան Եզնիկն է: Դժվար հարցեր են, սերտորեն կապված հայ դպրության ծագման բարդ հարցին:

«Եղծ աղանդոցն» իր նյութով և բովանդակությամբ իսկ մի ինքնօրինակ երևույթ է ամբողջ հայ գրականության մեջ և նորա բազմիչը գրական երախայրիքների կողքին, նորա այնքան վաղ երևումը, գրեթե անեղծված: Անշուշտ, մի մերձավոր առիթ լինելու էր. պարզել նորա իսկական շարժառիթը, կնշանակեր ձեռք բերել մի վստահելի կովան, ժամանակագրական հենակետ, ներշնչածս կասկածները որոշ սահմանների մեջ պահելու համար:

Եզնիկի ժամանակ ընդհանուր եկեղեցու կյանքի մեջ ամենախոշոր երևույթը Եփեսոսի ժողովն էր: Եթե ոչ ներկա և մասնակից ժողովի գրադուներին և կամ սուկ ականատես, 431 թվի մոտերքը այնտեղ լինելով՝ մոտեն ծանոթ էր ժողովի գործունեության:

Ժողովականները նիստերը փակելուց հետո մի նամակ են ուղղում Կելեստին պապին (422-432), ամփոփ հաշիվ ներկայացնելով ժողովի գործունեության մասին: Նամակի վերջում ասում է հետևյալը. «*Ἀναγνωθέντων δὲ ἐν τῇ ἀγίᾳ συνόδῳ τῶν ὑπομνημάτων τῶν πεπραγμένων ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τῶν ἀνοσίων Πελαγιανῶν καὶ Κελεστιανῶν, Κελεστίου Πελαγίου, Ἰουλιανοῦ, Περσιδίου, Φλώρου,*

¹ Հայ նյութեր ասելով չենք ուզում հասկանալ այնպիսի մանրուք, ինչպես «խարամանի» մեկնությունը, որ խմբագրի անձնական կարծիքը կարող էր լինել, մնուշ ժողովրդական կոչված ստուգաբանության. խարամանի իբրև թե Արհմնի մականուն է «առ ի յարևէ զարեգակնատեճիկն արկանելոյ, ուստի և զանունն իսկ խարամանոյ առ»: Խարաման Աերիմանի, ուրեմն Արհմնի. մի այլ և ավելի հին հնչումն է, ավելի ուղիղ Հարիման. բայց մեր հեղինակը սխալմամբ կապում է պարսիկ խար: *khvār* բառին, որ արև է նշանակում, և հնարում մի մտացածին բացատրություն:

*Μαρκελλίνου, Ὁρεντίου καὶ τῶν τὰ αὐτὰ τούτοις φρονούντων, ἐδικαιώσαμεν καὶ ἡμεῖς ἰσχυρὰ καὶ βέβαια μένειν τὰ ἐπ' αὐτοῖς ὠρισμένα παρὰ τῆς σῆς θεοσεβείας*¹: («Կարդալով սուրբ ժողովում այն վավերագիրները, որոնք վերաբերում են անարժան Պելագիականների և Կելեստիականների կարգալուծման, այն է Կելեստիոսի, Պելագիոսի, Հուլիանոսի, Պերսիդիոսի, Փլորոսի, Մարկելլինոսի, Օրենտիոսի և մյուս սրանց նման խորհողների, որոշեցինք մենք ևս, որ քոյդ Աստվածապաշտությանդ կողմից տված վճիռը հաստատ և անխախտ մնա»):

Պելագիականությունը բավականին զորեղ շարժում էր, որ արևմուտքից անցավ նաև արևելք և կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ, եթե Ս. Օգոստինոսի ընդդիմությունը չլիներ, որի շնորհիվ նորալուր ուսմունքը խեղդվեց:

Պելագիոս-Օգոստինյան վեճը սերտորեն կապված էր անճնիշխանության հարցին: Առիթը Օգոստինոսի աղոթքն էր. «da quod iubes et iube quod vis»՝ «տուր ինչ որ հրամայում ես, և հրամայիր ինչ որ ուզում ես»²: Պելագիոս (Pelagius) կրոնավորը այս մտքի մեջ տեսնում էր մարդու թանկագին իրավունքի նսեմացումն: Նորա բողոքը շուտով համակրողներ գտավ, որոնց մեջ ամենից մոլեռանդ էին Կելեստիոս (Celestius) և Հուլիանոս:

«Libertas arbitrii, qua a Deo emancipatus homo est, in admittendi peccati et abstinendi a peccato possibilitate consistit»՝ «Անճնիշխանությունը, որով մարդս ազատագրված է Աստուծուց, մեղք գործելու կամ մեղքից հրաժարելու հնարավորությունն է»³:

Անճնիշխանություն, հունարեն *αὐτεξουσία*, liberum arbitrium այն է, ինչ որ նոր ժամանակներ փիլիսոփայության մեջ կոչվում է ազատ կամք: Հույն փիլիսոփաների տեսակետը, որ լավագույն և որոշակի ձևակերպումն ստացավ սոփեստների դպրոցում, մարդու կամքի ազատության խնդրում յուրացրել է քրիստոնեական եկեղեցին: Ընտրության իրավունքը, եկեղեցու հայրերի վարդապետությամբ, հենց այն աստվածային պատկերի արտահայտությունն է մարդու մեջ, որի մասին խոսում է Արարչության գիրքը: Այս կետում բոլոր հայրերը համաձայն են: Տարածայնությունը սկսվում է, երբ անցնում են առաջին մարդու մեղսագործության, Ադամի անկման:

Առաջին հանցանքը գործելուց հետո շնորհիվ Ադամի պատվիրազանցության, արդյոք մարդու անճնիշխանությունը վտանգվո՞ւմ է, թե՞ մնում է իր զորության մեջ:

¹ P. L., 50, col. 522.

² Runze, Freiheitswillen, Realencyclopädie für Prot. Teol. Kirche, hwn. 21, էջ 312.

³ Pelagii libellus fidei (P. L., 45, col. 1716). J. Tixeront, Hist. des dogmes, II, 438.

Եկեղեցու տեսակետն այն էր, որ մարդը ստեղծված էր անմահ, անցավ և անհաղորդ աշխարհային դառնությամբ: Ստանալով ազատ կամք, նա կատարյալ տեր իր բախտի, եթե պատվիրապահ լիներ, կմնար այնպես, ինչպես ստեղծված էր: Բայց նա ընտրեց չարը, պատվիրազանց լինելով, որով և վիճակվեց նորան մահ և՛ ցավ, և՛ վիշտ, և՛ ամեն տեսակ թուլություն:

Արդ նախահոր անկումը ինչպե՞ս է անդրադառնում նորա սերունդների վերա, ի՞նչ վիճակ է պատրաստել մեզ համար. արդյոք բոլորս մեղսակից ենք նորան, նորա անձնական մեղք մեզ է անցել ժառանգաբար, թե Ադամը պատասխանատու էր միմիայն իր համար, և մենք անկախ նորանից հիմնվելով ի բնե մեզ տված ազատ կամքի, անձնիշխանության սկզբունքի վերա, մնում ենք տեր և տնօրեն մեր վիճակի:

Պելագիական ուսումը պատասխանում էր այս հարցին առանց տատամսելու, որ անձնիշխանության սկզբունքը մնում է ինչպես առաջ անկապտելի և ուրեմն մարդ կարող է, հնարավորություն ունի, ամենը լինելու. «ego dico posse esse hominem sine peccato»:

Այս տեսակետը խորշելի էր եկեղեցուն, քրիստոնեական վարդապետության, իբրև մի հայացք, որ ավելորդ էր կացուցանում աստվածային շնորհը, Քրիստոսի մարդեղությունը, որի նպատակն էր փրկել մարդկությունը սկզբնական մեղքից: Հիրավի, եթե մարդուն տված էր կարողություն անձնիշխանության միջոցով գերծ մնալ մեղքից, ապա իզուր է Քրիստոսի՝ Աստուծու Որդու գալը: Որպեսզի մարդեղությունը իմաստ ունենա, պետք է որ մարդիկ իրոք ճանաչվին մեղապարտ, հանցավոր առաջին մեղքով: Ս. Աբամասն ասում էր, որ Ադամա մեղքը անցել է բոլորիս, *εις πάντας ανθρώπους εφθασεν η άμαρτία* և Քրիստոսն է, որ սրբել ազատել է մեզ նորանից¹:

Գիդիմոս Կույրի կարծիքով նախահոր հանցանքն արյան հետ անցել է սերնդեսերունդ *κατά διαδοχὴν* ժառանգաբար². շնորհիվ մարմնական կապի. ահա ինչու՞ Քրիստոս ծնվելով կուսից անմաս է նախնական մեղքից:

Այս հասկացողությամբ մեղքը բնածին է դառնում մեզ համար: Կյուրեղ Աղեքսանդրացին հետևողական է, երբ որ վկայում է, որ մեր բնությունն ինքն ենթարկվել է մահվան, *ή φύσις εὐθὺς θανάτῳ κατεδικάζετο*, մեր բնությունն հիվանդացել է նորանով, *γενόσηκεν οὖν ἡ φύσις τὴν άμαρτίαν*³:

¹ Contra Aria., I, 51. Tixeront, անդ, II, 141:

² Contra Manich., VIII, 1055. Tixeront, անդ:

³ Tixeront, III, 210.

Անտիոքի դպրոցը և այս խնդրում սեփական հայացք ուներ և տարբեր դիրք էր բռնում: Թեոդորեոսի տեսակետն է, որ ամեն որ մեղավոր է ոչ թե նախահոր հանցանքի ժառանգմամբ, այլ իր անձնական մեղսալից կյանքի հետևանքով, *ού γάρ διὰ τὴν τοῦ προπάτορος ἁμαρτίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν οἰκείαν*¹.

Այսպես էր մտածում և Թեոդորոս Մոսպոնեստացին, որ առանձին կարևորություն ունի մեզ համար: Բազմերախտ Փոռ պատրիարքը հիշատակում է Թեոդորոսի այս հարցին նվիրած և այժմ կորած մի գործը. *Θεοδώρου Ἀντιοχέως πρὸς τοὺς λέγοντας φύσει καὶ οὐ γνῶμη πταίειν τοὺς ἀνθρώπους, «Թեոդորոսի Անտիոքացոյ յաղագս այնոցիկ որք բնութեամբ ասեն և ոչ կամօք գործել մեղս զմարդիկ»*²:

Անտիոքացի է կոչվում Մոսպոնեստայի եպիսկոպոսը իր ծննդավայրի անունով: Թեոդորոսը հայտնում է, որ ոմն հերձվածող արևմուտքից փախել է արևելք և այստեղից աղանդամիտ գրվածքներ է շարադրում և դրկում իր հայրենիքը: Նորա անունը թե մականունը (հաստատ չգիտեմ) Արամ է, ասում է Թեոդորոսը, *Ἀράμ δὲ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν (οὐ γὰρ ἔχω σαφῶς εἶπειν) εἶτε ὀνομάτει εἶτε ἐπονομάτει*. Արա և իր հետևորդների ուսումն այն է, որ մարդու բնությունը Ադամից հետո փոխվել է դեպի վատը, որի հետևանքով *ἐν τῇ φύσει, καὶ οὐκ ἐν τῇ προαιρέσει κεκτῆσθαι τὴν ἁμαρτίαν, բնությունից է և ոչ ընտրության իրավունքից մեղքի ծագումը*: Այս պատճառով քարոզում են նաև, «որ երեխաները թեև նորածին ազատ չեն մեղքից, *«μηδὲ παιδία, κἂν ἀρτιγέννητα ἦ, μὴ ἀπηλάκθαι ἁμαρτίας»*, և որ Ադամի շնորհիվ նորա ամբողջ սերունդը հանցավոր է. *καὶ εἰς πᾶν τὸ ἐξ ἐκείνου γένος τῆς ἁμαρτωλῆς (ὡς ἂν εἴποιεν) φύσεως παρατεινομένης*». Փոռը սխալ է գտնում Թեոդորոսի կարծիքը այն մասին, «որ Ադամը հենց սկզբից մահկանացու էր ստեղծված, միայն թե որպեսզի աստեղը հանցագործությունը՝ Աստված այնպես է ձևացրել իբրև թե մահը սահմանել է, որպես պատիժ հանցագործության համար». *«ἐτί δὲ οὐδὲ τὸ λέγειν αὐτὸν ἀπ' ἀρχῆς μὲν θνητὸν πεπλάσθαι τὸν Ἀδὰμ, ἐνδειξέει δὲ μόνον ἵνα μισήσωμεν τὴν ἁμαρτίαν σχηματίσαι οὕτω τὸν θεὸν ὡς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀντὶ τιμωρίας ἐπιτένεται ὁ θάνατος οὐ μὲν οὖν οὐδὲ τοῦτό μοι δοκοῦν εἰς ὀρθοὺς ἀναφέρειν λογισμοὺς*».

Բավական է հիշել Պելագոսի վարդապետության առաջին կետը, որ համոզվիք, թե որքան նա համամիտ է Թեոդորոսին. *«Adam mortalem factum, qui sive peccaret, sive non peccaret, moriturus esset*. Ադամը մահկանացու

¹ In epist., ad Rom V, 12; Tixeront, III, 209.

² «Bib. Phot.», 177; P. G., 103, col. 513.

էր ստեղծված և ուրեմն մեղ գործեր, թե չգործեր, մեռնելու էր»: Երկրորդ կետը. «quoniam peccatum Adae ipsum solum laeserit et non genus humanum. մեղագործելով մա միայն իրեն է վնասել և ոչ մարդկային սեռը»:

Երեխաների վերաբերյալ այն միտքն է հայտնում, որ նրանք մինչև անգամ եթե անկնունք են, ժառանգում են հավիտենական կյանք. «infantes, etsi non baptizentur, habere vitam aeternam»¹:

Պելագոսի և Թեոդորոսի գաղափարական համերաշխությունը զարմամալի չպիտի թվա, քանի որ հայտնի է, որ Պելագոսի ուսուցիչը այս խնդրում Ռուփինոս ասորի քահանան էր: Իսկ Ռուփինոսը Թեոդորոսի աշակերտն էր, որ V դարու սկիզբը արևելքից անցավ Հռովմ և նորալուր վարդապետության սերմերը ձգեց:

Պելագիականության իսկական հեղինակը, այսպիսով, հանդիսանում է Մոսսուեստացին: Ով է այն Արամը, որի քարոզության առթիվ և նորա դեմ է դուրս եկել մա, հայտնի չէ: Հավանորեն, Արամ արամեացի, արամեական ծագում ունեցող անձ է մշամակում: Ոմանք ակնարկ են համարում Հերոնիմոսի կամ Օգոստինոսի հասցեին: Այս խնդիրները մեր զբաղման շրջանից դուրս են: Գուրս են մաև պելագիականության կապված անցուդարձերը: Կարևորը մեզ համար այն փաստն է, որ խոռվահույզ հարցը դառնում է Եփեսոսի ժողովի զբաղման նյութ և այնտեղ է գտնում հեղինակավոր լուծում:

Եփեսոսյան մթնոլորտին այնպես ընտանի Եզնիկը բյուզանդական մայրաքաղաքում եղած ժամանակ, անշուշտ, պիտի առիթ ունենար ծանոթանալու աղմկող հարցին: Թերևս այս պայմաններում է, որ հղացել է իր մեծ գրական գործի միտքը: Մարդու ազատության՝ անճիշխանության շուրջը բոլորող վիճաբանությունն և այն՝ ընդհանուր եկեղեցու ծոցում մի ավելի քան պատեհ դեպք էր, որպեսզի հայ եկեղեցականը պարտք զգար մույն հարցը որոճալու և հետևանքը ներկայացնելու իր հայրենի եկեղեցուն ճշմարտության լույսով:

Գուցե առարկեն, որ պելագիականության մասին խոսք չկա Եզնիկի մոտ: Ահիշտ է, Պելագոսի վարդապետությունը դեռ մի ժամանակ շարունակեց վրդովել արևմտյան եկեղեցին, և որոշ արձագանք ունեցավ և մեստորականության շրջաններում, այնպես որ տակավին վեցերորդ դարու վերջին ասորի կաթողիկոսը մզովք էր կարդում նրանց, որոնք մեղքն ի բնե են համարում², սակայն պետք է խոստովանել, որ արևելյան եկեղեցու համար

¹ Tixeront, Hist. des dogmes, II, 439. Hefele, II, էջ 168.

² Եաքրիշո կաթողիկոսը (596-604). Chabot, Synod., 459.

նորալուր ուսմունքը միանգամայն անհետևանք անցավ: Մասնավորապես Հայ եկեղեցու համար կարևորն այդ ուսմունքը չէր, այլ նրա հիմը կազմող գաղափարական խմորը: Տակավին քրիստոնեության առաջին ջատագովները Հուստինոս, Թեոփիլոս, Հիպպոլիտոս և մյուսները և նրանց հետևողները եկեղեցական գրողները ըստ արժանվույն ուշադրության էին առել անճնիշխանության սկզբունքը: Պելագոսի դեպքը մի նոր խթան էր առաջ մղելու և վճռական տեսակետ մշակելու մի հարցի վրա, որ քրիստոնեության բարոյականության խարխախն է կազմում:

Ահա այս պահանջիս հոգատարը Հայ եկեղեցու համար եղավ Եզնիկն իր նշանավոր երկով: Կապելով «Եղծ աղանդոցի» հղացումը Եփեսոսի հետ, բնավ չենք ուզում դորանով կանխորոշել և նրա ծնունդը: Եզնիկը մտա է կանգնած Պրոկղի թղթին¹:

Եթե մյուս հայ հեղինակներն իրենց թերություններով են անվստահելի. Եզնիկն, ընդհակառակ, իր գործի կատարելությամբ է, որ կասկած է հարուցանում: Մեր տպավորությունն այն չէ, որ «Եղծ»-ը իր տեսակում առաջին գործ է: Կազմը շատ բարդ է, թեև պարզ է թվում, մման է մի շքեղ հագուստի, որ սակայն տեսակ-տեսակ կտորներից է կազմված: Արդյոք կտորները մույն հեղինակին են պատկանում, թե նրանցից շատերը գրականության մեջ կանուխ գոյություն ունեին ցանուցիր և հետո են իրար կցվել և մի մարմին կազմել: Հիպպոլիտոսի օրինակը խրատական է: Նրա անունով մեզ հասած մի բեկոր մտած է Եզնիկի շենքի մեջ իբրև թանկագին քար: Ուղիղ այն հարցին է վերաբերում, որը հետաքրքրում է մեր հեղինակին:

1. «Ոմանք ի հարցն անմահ ասացին զմարդ: 2. Այլք <ոչ> անմահ ասեն և ոչ մահկանացու, այլ ընդունիչ կամ մահու կամ կենաց: 3. Բայց այլք և վիճեն ևս եթե մահկանացու եղև և մեղանչելի, որպէս թէ Աստուած պարտ իցէ մահու նորա և մեղաց: Եւ զայն ոչ զիտեն եթէ անմիտք Վաղենտինանոսացն են, որք բնութեամբ և ծննդեամբ ասեն զմեղսն. և զնոյն հաստատեալ ասեն սոքա, եթէ որ անմահ որ է ոչ մեղանչէ, որպէս թէ ասացեն թէ որ մեղանչելի որ է, մմա չէ մարդ ոչ մեղանչելի»²:

¹ Եզնիկի առաջարանի՝ «ևս և որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամիցի, պարտի զպտորութիւն աչացն՝ զաղտն և զբիծն ի բաց պարզել, զի մի՛ մթաքքն՝ որ զբոքն շողայցեն արգել հայելոյ ի յստակութիւն լուսոյն լիցին», հիշեցնում են Պրոկղի թղթի՝ «զի այլ բժարերք զարեգական ճառագայթս սուրբս ընդունել չկարեն և միտք հիւանդացեալ ի հաւատոց բարձրութեան անդր հայել չկարեն»՝ λημῶν γὰρ ὀφθαλμοῦς ἡλίου ἀκτίνας καθαρῶς οὐ δέχεται καὶ ἀσθενοῦσα πίστει οὐ προσίεται ὕφος. Այս միակ մախաղասությունը բավական է, որ Եզնիկի ծանոթությունը Պրոկղի թղթին աներկրա կացուցանե:

² Չեռագիր Պարիսի Ազգային Մատենադարանի, թիվ 116-118, քաղթ 110 v. Հ[այր] Գ. Գ-լեմբերայանի հրատարակության մեջ կան անճշտություններ: Աննկատ է մնացել ձեռագրում պակաս տողերը ստորին լուսանցքի եղծման հետևանքով:

Հիպապոլիտոսը հերքում է առաջին և երրորդ կարծիքը և ընդունում երկրորդը, կանգ առնելով անճմիշխանության հողի վերա, ինչպես Եզնիկը: «Ուղղոց մտաց, այն է թէ արար Աստուած զմարդն ընդունիչ պատուիրանաց և մահու», ահա Հիպապոլիտոսի լուծումը:

Այսպես է մտածում, նկատենք ի դեպ, և Հիպապոլիտոսի ժամանակակից Թեոփիլոս Անտիոքացին. «οὐτε οὖν ἀθάνατον αὐτὸν ἐποίησεν οὐτε μὴν θνητὸν ἀλλὰ δεκτικὸν ἀμφοτέρων», այսինքն՝ «ո՛չ անմահ զմա արար և ո՛չ մահկանացու, այլ ընդունիչ երկոցունց»¹:

Երրորդ կարծիքը «եթե մահկանացու եղև» հիշեցնում է Պելագիոսի «Adam mortalem factum»: Արդյոք Հիպապոլիտոսի քարգմանության առիքը դարձյալ նոյն Պելագյան վեճերը չեն եղել. ավելի հեղինակավոր հերքում խորք ուսման դժվար թե կարելի լիներ գտնել:

«Եղծ»-ը քվում է, որ խնամության թելերով կապված է նաև Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի հայերեն քարգմանության և Լուսավորչին վերագրած «Յաճախապատում»-ին: Հայ մատենագրության պատմության տեսակետից առանձնապես կարևոր են Եզնիկի հայ աղբյուրները, այն գրական գործերը, որոնք եղել են հնում և հասել են մեզ, որովհետև նրանց միջոցով կարելի կլինի թերևս որոշել Եզնիկի դիրքը մյուս մատենագիրների շարքում: Ուշադրության արժանի են այն ընդհանուր կետերը, որոնք նշմարվում են Եզնիկի և հիշյալ երկերի մեջ, ինչպես կարելի է տեսնել հետևյալ համեմատություններից²:

«Վեցօրեայք», Ճառ Ա

Էջ 1. Որպիսի միտք ժամանեսցեն արժանաւոր իրօք ընդ առաջ ելանել այնց ընթերցուածոց զոր լսելոց ենք, բայց եթէ որք սրբեալք և զգաստացեալք իցեն ի կարեաց մարմնաւորաց...:

Հմմտ. Եզնիկի առաջաբան, որի ընդհանուր միտքն է՝ պարտ է զմիտս յստակել և զխորհուրդս սրբել.

Էջ 4. Կէսք ի փիլիսոփայիցն վրիպեցին ասել, թէ մինչև երևելի արարածոցս երևեալ, փոշի մանրամաղ. Հմմտ. Եզնիկ, էջ 228 հողամաղ.

Էջ 14. Եւ իրք թեթևք ընդ երեսս բարձրութեան երկնից վերանան և ծանունքն յերկիր իջանել: Հմմտ. Եզնիկ, 192. որ ինչ թեթև է ի վերին կողմն գնայ և որ ինչ ծանր է ի խոնարհ...

¹ Theophylit, ad Autolyicum, II, 27. P. G., VI, col. 1084.

² Հ. Թորոսյանը Եզնիկին նվիրած հոդվածում («Բազմավեպ», 1889) ցույց է տալիս, որ Եզնիկը օգտվել է Եպիփանից, և հիշում է անցողակի նորա աղերսը «Վեցօրեայք»-ի հետ և բերում է մի քանի օրինակներ, որոնցից միայն մեկն է հիշատակված Մարիեսի մոտ: Ընդհանուր կետերն ավելի են, քան նկատված է ցայժմ:

Էջ 16. Ձիարդ թոյլ և ցիւր բնութիւն կարող իցէ հանդարտիլ այսչափ ծանրութեան երկրի, որ հաստատեալ կայ ի վերայ նորա.

Հմմտ. Եզնիկ, 192. որչափ ևս առաւել զայնչափ ծանրութիւն երկրի չէ հնար օրոյ ի վեր ունել:

Էջ 17. Եւ յայտ է, որ ինչ ի մէջ երկուց զլիսաւորացս գտանի, ընդ նոսին իբրև զնոսա արարեալ և հաստատեալ գտանի:

Հմմտ. Եզնիկ, 194. պարտ է իմանալ, թէ ամենայն ինչ որ ի միջի նոցա գտանի, հարկ է զի ընդ նովին արարեալ իցէ.

Ճառ Բ

Էջ 25. Ձիւղէ յայտ առնեն... զի առանց զունոյ էր և առանց կերպարանաց և նմանութեանց... Աստուած... ած զնա ի գոյնս և ի *կերպարանս* և ի կարգս...

Հմմտ. Եզնիկ, 25. զոր հիւղ առ ձեռն ղնիցեն... որ *անկերպարան* և անգարդ տեսանենք զաշխարհս ի պէսպէս *կերպարանս*...

Էջ 30. Բնութեան չար... այլ ինչ մի չար է, որ ինչ յանձնէ եկաց... պատճառք մահու: Սկիզբն մոլորութեան արկանել յոգիս մարդկան եթէ *մարկիոննետայք* և եթէ ծայղանձիւնք և եթէ պղտորեալ ուսմունք կողմանն *Մանեայ*...

Հմմտ. Եզնիկ, հերքելի աղանդները: *Ծայղ անձիւնք* (փոխ. ծայղոցիք) համապատասխանում է հույն բնագրի *Վաղենտինյանք*-ին. *οὐχὶ Μαρκίω(ν)ί(σ)τες, οὐχὶ Οὐαλεντίνοι ἐντεῦθεν οὐχὶ ἡ βδελυκτὴ τῶν Μανιχαίων αἵρεσις* II, 4: Ինչպէ՞ս բացատրել, որ *Վաղենտինյանքի* փոխարեն *Ծայղոցիք* է: *Ծայղոցիք* ևս աղանդավորներ էին, *Սիղոնացիք*, որոնց մասին հիշում է *Գամասկ(իոս)ը*. *Σιδώνιοι δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα πρὸ πάντων χρόνον ὑποτίθενται καὶ πόθον καὶ ὀμίχλην*¹.

Էջ 32. Այլ եթէ ոչ ի՛սկ իցէ, ասեն, չարն և ոչ յԱստուծոյ եղև իսկ, ուստի եղև... այլ մեք ասենք, եթէ առնեն չարիք գործովք և ոչ որպէս նորայն ասեն թէ կենդանի է չարն *բնութեամբ*:

Հմմտ. Եզնիկ, հաճախ կրկնված հիմնական միտքը:

Էջ 89. Վնասակար է արիւն ցլու... մանրագործաւ բազում անգամ բժիշկըք քուն ածեն:

Հմմտ. Եզնիկ, 66. եթէ արիւն (ցլու) որ ըմպիցէ սատակի... զմանրագործն քնածու լինի քնհատաց...

¹ Damascius, p. 385, ed Kopp.

Առաջ

Էջ 133. Եւ գնացք իմն են, ասեն, յաշխարհի՛ն Երիպեցուց յովկիանոս, որ երբեմն ցուցանեն յաւելուածս լիութեան իւրեանց, որ երբեմն զիջանէ ի լիութենէ աստի և այն, ասեն, ըստ գնացից լուսնին փոփոխի...

Հմտ. Եզնիկ, 215. Եւ յԵրոպն տեղիք ինչ են ծովուց, որոց ջուրն ըստ անէլ լուսնին՝ աճէ և ըստ լնուլն՝ ընդ և ըստ պակասելն՝ պակասէ¹:

Էջ 134. Բայց անհամ և սնուտի պատմութիւն, որ իբրև զբարբաճ ծերութեան զառանցելոյ անկելոյ ի մտաց իցեն, այնչափ ծաղու և արհամարանաց արժանի են... շարժելով, ասեն, շարժեն մարդիկ զլուսին և յերկիր իջուցանեն: Ինչ զոր Աստուած հաստատեաց եղ անշարժ ի տեղուջ իւրում և յօրինեաց եղ զնա ի մշտագնաց, զհարդ կարիցեն դիտութիւնք կախարդաց շարժել ի տեղոյ. քաւ մի լիցի ասել մեզ զայս կամ լսել: Եւ որ տեղի բաւական էր ընդունել զայն, որ սահմանեալ կայ ի մեծ աստիճանին գորութեամբն Աստուծոյ:

Հմտ. Եզնիկ, 217. Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր իջանել, որպէս կախարդաց տեսեալ ի ժամանակի հրամանաւ Աստուծոյ զլուսնոյն արինագոյն լինելոյ զկերպարանսն դիւի մմանել լուսնի բարբաճջեն, թէ զլուսին իջուցանեն, որում չէն մարթ լինել, թէ որ քան զբազում աշխարհս մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփոփիցի:

Էջ 187. Չհատ կամ զկորիզ իրիք յորժամ տանի ի ծակն, ընդ մէջ կտրէ և դնէ, զի մի բուսցին ի հիւրոց խոնաութենէ... և դարձեալ եթէ խոնաւեսցին հատքն, հանէ առեզերք մրջիւնոցին արկանէ տարածոց և ցամաքեցուցանէ... յորժամ զիտէ թէ արև կայ և պարզ իցեն և ոչ անձրև:

Հմտ. Եզնիկ, 174. Որպէս և մրջեան յամարանոյն պատրաստելոյ զկերակուր և ընդ երկու զհատն կտրելոյ զի մի բուսանիցի և ի ջեր ժամանակս հանելոյ զկտիկն յորջէ անտի և ցամաքեցուցանելոյ:

Էջ 114. «Եղիցին լուսաւորք ի հաստատութիւն երկնից»...

Եւ դարձեալ ասէ. եթէ եղիցին ի նշանակս և ժամանակս և յաւուրս և ի տարեկանս: Յոյժ պատշաճ և պիտոյ են աշխարհի և մարդկան նշանք որ լինին ի լուսաւորաց... զի վասն խոնաւոյ ժամանակաց բազում անգամ վարդապետք լինին մեզ *օղոյն պղտորութեան և դառնաշունչ հողմոցն սառնամանեաց*: Զանգի է ինչ որ երկի *յարեզակնէ* և տէր մեր յայտնեաց մեզ յասելն թէ յորժամ տեսանիցէք զի ամպ արևմտից և ասէք թէ *անձրև լինի* և լինի. և յորժամ *հարաւ շնչիցէ*, ասէք, եթէ *խորշակ* ընթանայ և լինի այդպէս. և յորժամ դարձեալ ընդ երեկս *կարմրանայցևն* երկինք, զպարզոյ յայտ առնեն, և յորժամ ընդ առաւօտն կարմրանան, *զանձրևի նշան* ցուցանեն...

¹ Տես Հ. Թորոսյան, «Բազմավեպ», 1889, էջ 317, ծան.:

Զի յորժամ ընդ ծագել արեգականն մթազոյն ելանիցէ և արեան և կայծական նշանակ ունիցի ճառագայթիւք ըստ փոփոխմանց խստաշունչ օդոցն և եթէ ի նմին կերպարանս կացցէ, օդն պղտորեալ և յուզեալ ոչ յստակեացի ի գոյնն մթազոյն ոչ լրթասցի և հողմք խստաշունչք և յաւելցին և ամպ ևս քան զևս բազմացցի գերկար խոնաւայուզից և զսաստիկ անձրևաց յայտ առնեն:

Եւ յորժամ շուրջ բակ ունիցի լուսինն ամպոց և ունիցի մռայլ զարեգակն ամպոց, ջուրք բազումք յօդոց յերկիր առաքին...

Հմտ. Եզնիկ, ԻԴ, 185-187. Արար Աստուած զլուսաւորսն մեծամեծս և եղ զնոսա ի հաստատութեան երկնից և այլն մինչև 187¹:

Էջ 116-120. Աստեղագետների ուսմունքը աստեղատունների և մարդկանց բախտի հարաբերության մասին, հմտ. Եզնիկ, Բ, 14: Մանավանդ «Վեցօրեայք»՝ 120, Խոյ՝ ճոխ: Բ, 14՝ Եզնի՝ գործուն և հնազանդ, կարիճ՝ մարդասպան:

Հմտ. Եզնիկ, 156. եզնի՝ հզօր և բարենշան, խոյն՝ մեծատուն, կարիճ՝ չար...

Էջ 122. Որչափ արդեաւք թագաւորք ծնանին հանապազ... արդ ընդէր ոչ հանապազ ծնանիցին թագաւորք և վասն է՞ր ի հարց առ որդիս կարգի գայ ժառանգութիւն թագաւորաց... մինչև էջ 123՝ Ոզիս ծնաւ զՅովաթամ և այլն...

Հմտ. Եզնիկ, 160. ապա ոչ թագաւորի որդի թագաւոր լինէր... որպէս Դաւթայ որդի Սողոմոն ի հօրն աթոռ նստաւ և այլն:

Էջ 123. Ավելորդք են դարձյալ դատաւորք և այլն. - Հմտ. Եզնիկ, 160-162 չէ պարտ ոչ թագաւորաց մահու հրաման տալ և ոչ դատաւորաց:

Հետաքրքրական են նաև դարձվածների և բառերի գործածությունը երկուսի մտ. օր. «Վեցօրեայք»՝ 45. ընդարոյս բնութեամբ *անկեալ* են ի մեզ, հմտ. Եզնիկ, հաճախ գործ է ածում և ոմանք ուզում են ուղղել *անկեալ* յանարդարի:

Նույնպես և էջ 17, 49. զլոյծ և զխաղաց բնութիւն ջուրցն, հմտ. Եզնիկ, 197, լոյծ բնութիւն ջուրցն. խաղացական էջ 211. և Եզնիկի *խաղաց* կարիք չկա ուղղելու *խախաց*:

Այլ և անկերպարան, անիրան («Վեցօրեայք», 26, 28), անհամ պատմութիւն (121, 61, 85), Եզնիկ, 196 անհամություն: Մարմնապատ («Վեցօրեայք», 54), հողապատ (Եզնիկ, 72), Ծիրեցին ծնկեցին (Եզնիկ, ծիրի ծնկի), դանդաջէ («Վեցօրեայք», 62), Եզնիկ 196, բարբաջ ծերություն բանդագուշյալ: Ապա եթէ յամառիցի ոք («Վեցօրեայք», 12): Այլ և աման լուսնի (113), անիւ լուսնի (112) և այլն:

¹ Տե՛ս Հ. Թորոսյան, «Բազմավեպ», 1889, էջ 314, ծան.:

Ի նկատ առնելու է նաև *յափշտակեցաւ յերրորդ երկինս* («Վեցօրեայք», 48) նախադասությունը, թեև մեկնութիւնը զանազանվում է Եզնիկից:

«Յաճախապատում»-ի մեջ ուշադրության արժանի են այն կետերը, ուր շեշտվում է անձնիշխանութան նշանակությունը, որով մոտենում է և հարում Եզնիկին:

Էջ 17. Եւ անձնիշխան կամօք երկնաւորք և երկրաւորք, մարդիկ և հրեշտակք:

Այլ թէ ասիցէ որ, որպէս ներեաց Աստուած սատանայի այնքան տարածել զմոլութիւնն զանօրէնութեանս, իմացի՛ր, զի իշխանական կամս է հրեշտակաց և մարդկան որ յաստուծոյ պատուեալ:

Հմտ. Եզնիկ, 76. ընդէր եմոյծ գնոսս ի կոխս ընդ միմեանս: Այսու զանձնիշխանութիւնն սատանայի և զմարդոյն կամի խափանել և այլն.

Էջ 19. Ճմարտութիւն հաւատոյ լոյս է աչաց մտացն և այլն:

Հմտ. Եզնիկ, Առաջարան:

Էջ 25. Է ինչ և ի սողունս իրաց ինչ ի պէտս, որպէս յօձիցն ասէ զթերակէն:

Հմտ. Եզնիկ, 63. զի՞նչ չար քան զօձ կայցէ և ի մմանէ թերիակէ:

Էջ 26. Ձի զտարերս ամենայն աստուածս արարի՞ն զշնչաւորս և զանշունչս, զջուր և զհուր: Ձի ջուրն ի պէտս կենդանեաց արարան յաստուծոյ, որ արբուցանեն զերկիր և դարձեալ ապակամին նեխելով և մուսգելով: Եւ հուր առ ի պէտս մեր արարաւ որ դարմանօք վառի և սպասաւորէ մեզ և ի պակասել կերոյն զիջանի և ապականի: Նոյնպէս և հողմք և ամպք:

Հմտ. Եզնիկ, 15-16. Եւ կամ զհուր, որում և զքեզ իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս վառիցես և յորժամ կամիցիս խափուցես և այլն... և զներքին և զարտաքին աղտեղութիւնս մեր նոքօք սրբեմք:

Էջ 29. Ձի և զազանք ոչ եթէ բնութեամբ եղեն չարք, որպէս ընտելութեամբն ցուցանին առ թովիչսն և առիւծ և ինծ և արջ հնազանդին մարդկան, որպէս եզն և շուն և այլն ամենայն...

Հմտ. Եզնիկ, 148-149՝

Էջ 63. Ապա եթէ ի նոյն *յամառեալ* կայցեն ի չարիսն. Հմտ. Եզնիկ, 59, 198՝ Աստուած ոչ սատակէ և ոչ բառնայ զյիշտակս ստահակաց և անզգամաց. ոչ կամին զմահ մեղաւորի:

Հմտ. Եզնիկ, 76՝ ես ոչ ընդ ձեր մահ կամէի.

Համեմատությունները բավական են ցույց տալու, որ Եզնիկը մեն մի՞նակ չէ, այլ որ նա և կապեր ունի մյուս երկերի հետ, և «Եդծ»-ի խմբագրութեան հարցը այնպես անկնճիռ չէ, ինչպէս թվում է: Խոստովանելու է, որ Փավստոսը, Եղիշեն, «Յաճախապատումը», Ազաթանգեղոսը, քան Եզնիկն ավելի բախտավոր վիճակի մեջ չէ և գտնվում է նրանց հետ միևնույն ցանցի մեջ:

Գառնանք նորեն Մարիեսին: Մեզ մնում է քննել նրա մի շարք լեզվական և բնագրային ուղղումները, որ նրա աշխատության մեջ մեծ տեղ են բռնում և հեղինակն ևս նրանց առանձին նշանակություն տալու հակամետ է: Երբեմն համեմատում է հունական բնագրի հետ և սխալներ է գտնում, որոնց համար և Եզնիկի հունագիտությունը հարվածում: Հակառակ մեր խորին հարգանքի Եզնիկի նոր քննադատի՝ որ այնպիսի սիրով և ուշադրությամբ մվիրվել է իր գործին և նշանավոր շնորհիք մատուցել հայ գրականության ուսումնասիրության, դժբախտաբար զովեստի խոսքեր չունինք նորա հասցեին առաջարկված ուղղումների առթիվ: Նայինք մի առ մի:

Եզնիկի

Էջ 22. «Կէսք անկզբնակից ինչ ընդ Աստուծոյ *երկեալ դնել նոցա* (i. e. *չարեաց*) *արարչի լինել Աստուծոյ* կամեցան դնել. և կէսք ըստ մմանէ միւք ինչ...»: Խնդիրը լեզվական թերիքը չէ, որ ներելի է և ուղղելի:

Նույն իսկ իմաստի տեսակետից սխալ է: Նախ Մարիեսը հետևողական լինելու համար, եթե կարծում է, որ հայ և հույն համեմատելի նախադասությունները բնագրորեն կապված են միմյանց, պետք է որ երկրորդ պարբերությունը ևս լրացներ համաձայն հույնի. այսինքն՝ և կէսք ըստ մմանէ միւք ինչ, գոր հիւղն անուանեն, թէ ի մմանէ արար զարարածս *«երկուցեալ չարեաց արարիչ չաստուած ասել»*: *ἐκ τοῦ φοβηθῆναι, τῶν κακῶν ποιητῆν εἰπεῖν τὸν θεόν.*

Սակայն հավելումների կարիք չկա: Եզնիկի երկու եղածը ամփոփումն է նախընթաց Ե գլխում բացատրած մտքի. «Եւ զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ մի ըստ միոջէ թուել, այլ համառօտ իսկ ասել, թէ ուստի՞ է այս ամենայն և ո՞վ է սկիզբն և գործիչ այնպիսի անպատեհից, բայց *եթէ իցէ ինչ չար գորութիւն*, որ զայն ամենայն անհարթութիւնս տայցէ գործել, և ինքն իսկ արարիչ իցէ նոցա, զի զաստուած արարիչ ասել այնպիսի իրաց անպատշաճ է»¹: Մյուս եղածը. «վասն որոյ կարծի թէ էր ինչ ընդ մմա, որում հիւղն անուն էր, որ է միւք» և այլն²:

Մարիես կարծում է, որ Մեթոդիոսի երկու եղածներից մեկը՝ մոնիստական է և մյուսն՝ դուալիստական, մինչդեռ Եզնիկի մտտ երկուսն էլ դուալիստական են: Տարբերությունը սակայն ամերևույթ է. ձևական և ոչ էական: Ո՛չ Մեթոդիոսը և ո՛չ Ադամանտիոսը չեն քննում այն եղածը, թե Աստված չարի արարիչ է, ընդհակառակը՝ հենց սկզբից ընդունում են, որ

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 20:

² Աճռ, էջ 21:

այդպես մտածել «անպառազան է» և այս դրությունը երակետ ունենալով՝ ոմանք առաջարկում են ընդունել չարը իբրև հիպոստաս, ինքնուրույն գոյացություն (ինչպես մանիքեցիք), մյուսները՝ գերադասում են առաջ մղել հյուլեի գաղափարը և նրանից հանել չարը: Վեճը այս հարցերի շուրջն է և թե այն պարզ և անվիճելի երկուստեք եղածի, որ Աստված չէ չարի սկիզբը:

Հյուլեականներին ջրելուց հետո, Եզնիկը Մեթոդիոսի հետևությամբ անցնում է հիպոստասականերին: Սրանց հերքումը միևնույն ժամանակ հերքումն է հյուլեականներին, որովհետև եթե չարը իբր հասկացողություն հիպոստաս չէ, այլ միայն հատկություն, ուրեմն և հյուլե չկա: «Եւ արդ զհիւղեայն խնդիր թողեալ գոր նիւթն ամենայնի կոչեմ, ի չարեացն խնդիր եկեացուք գոր ի նմանէն իմանան: Ջի յորժամ չարիքն յայտ լինիցին թէ չեն անճնաւորք, անտի և հիւղն յանդիմանի թէ ոչ էր երբէք և ոչ բնութիւն անճնաւոր»¹:

Վերև Եզնիկը գորություն բառով է արտահայտում *ὁπόστασις* գաղափարը, այստեղ նույն իմաստն ունի և *անճնավոր*², կամ *բնություն անճնավոր* բառը: Մեթոդիոսի պատճառաբանությունը Եզնիկի մոտ կրճատ և պարզ ձևի է վերածած: Մարիես միշտ ձգտելով հույնի շրջանակի մեջ մտցնել, դժվարանում է հասկանալ և դարձյալ ուղղումներ է առաջարկում. *անճնաւոր* կարդում է *մասնավոր*, *պատճառն* ուղղում է *բազ(!) չարն*, ընդունում է և Գալենքեարյանի առաջարկած ընթերցումը *չար՝ փոխանակ բնագրի արարիչ*:

Եվ այս բոլոր ջանքերը ի գուր են: Եզնիկի դատողության թելը հետևյալն է:

Չարը հիպոստաս, անճնավոր չէ, այսինքն՝ անհատական գոյություն ունեցող ինչ չէ, այլ միայն *արգասիք անճանց*, այսինքն՝ հատկություն:

Վերցնենք չարի մի տեսակը, որ բղխում է մարդուց. ասենք սպանություն, շնություն: Մարդը անճնավոր է, իսկ նրա գործած չարիքը իր բարքի արդյունք, «բարքն չանճնավորք», և ոչ անճնավոր ինչ:

Ենթադրենք, սակայն, հակառակը, ինչ որ ընդդիմախոսն է պաշտպանում, որ չարիքը, իրոք, անճնավոր է: Այն ժամանակ ստիպված պիտի լինենք ընդունելու, որ նրա *պատճառը* ևս անճնավոր է, որովհետև տեսա-

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 34:

² *Ջորութիւն* է թարգմանած *ὁπόστασις* նաև Պրոկղի թրքում. զմարմնացելոյն Աստուծոյ բանին գորութիւն. «Գիրք թղոց», էջ 2: Ստեփաննոս Մյունեցու բերած «Թուղք Հոռոմոց ի Հայս» գրության մեջ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու ԺԲ գլուխներն են բերված, ուր *ὁπόστασις* թարգմանված է *անճնաւորութիւն*. զլ. Բ, անդ, էջ 361, իսկ «Կիւրղի առ Նեստոր թրքում», միևնույն Բ գլխում թարգմանած է *բնութիւն*, անդ, էջ 404:

մելի չարը անտեսանելի չարի մասն է: *Պատճառ* այստեղ ամբողջության իմաստ ունի՝ ինչպես Աստված բարվո լիություն է, այնպես էլ այն, որ չարի *պատճառ* է համարում, չարի ամբողջություն է: Այսպես հասկանալով, պետք չենք տեսնում պատճառ կարողալ բովանդակ չար, եթե *բազալ* ասելով, այս է ըմբռնում Մարիեսը:

Սակայն այստեղից ի՞նչ է հետևում. եթե չարի պատճառը անճնավոր ոմն է, ուրեմն «էր երբէք զի բնաւ չէր ամենևին ինչ արարիչ բովանդակ», այսինքն՝ կար ժամանակ, երբ այդ անճնավոր ոմն լիակատար *արարիչ* չէր չարի: Ինչո՞ւ համար. որովհետև Աստված դեռ չէր ստեղծել մարդուն, որը «մասանց չարեաց արարիչ» է, որը մասնավոր արարիչ է չարի: Եվ ուրեմն սորա ստեղծվելովը՝ այն անճնավոր ոմն արարիչ չարի կլրանա, կամբողջանա: Բայց մարդուն Աստված է ստեղծել. հետևապես սորանով Աստված պատճառ է դառնում չարի ամբողջության, ասել է թե «և բաւանդակ իսկ չարեացն արարիչ Աստուած է»: Անհետք եզրակացություն. դատադությունը հասցրեց ad absurdum, ուրեմն սխալ է ընդունել, որ չարն անճնավոր է:

Մարիես, էջ 167. կանգ է առնում մակ հետևյալ պարբերության վերա և ուզում է մոտեցնել Մեթոդիոսին. «Չի ուր երկու ոք ի միասին իցեն, *հարկ է թէ միայն ոք իցէ և ուր երկու ոք զատ իցեն*, հարկ է թէ իցէ որ զատանից ի միջի»:

Քննադատի ջանքերն այնքան հեռուն են գնում, որ ուզում է մինչև անգամ Ադամանտիոսին սրբագրել, որ հաշտեցնի Մեթոդիոսի հետ: Այնինչ Ադամանտիոսի բնագիրն իսկ վկայում է, որ Եզնիկի նախադասությունը պետք չունի փոփոխման և իրար հետ համերաշխ են:

Արդարև, վեճը այն մասին է, թե՛ երկու ոք եթե միասին են, պետք է և մի երրորդը լինի իբր խորոց, երկուսին բաժանող: Երկուսի մի միություն կազմելու դեպքը Եզնիկը բացերաց ձգած է, որ լոկ դիալեկտիկական լրացումն է, որ վեճի էության համար արժեք չունի: Պայքարը երկու սկզբունք ընդունելու հարցի շուրջն է և նորա դեմ. *երկուսը ենթադրում է և մի երրորդը*, որ անջրպետում է՝ ուրեմն անընդունելի է:

Էջ 170. «Արդ հարկ է ի պատճառս չարեացն զալ և ցուցանել թէ ուստի լինին չարիքն և չէ մարթ ասել թե չէ պատճառ չարեաց Աստուած այնու զի առընթեր մնա զհիւղն դնեն»: Իմաստի տեսակետից հարկավոր լրացումն է, բայց մեզ թվում է, որ կարելի է խուսափել ուղղումից, կարդալով «չէ՞ *պատճառ չարեաց* և այլն» իբր հարցական, արդյոք Աստված չարյաց պատճառ չէ՞ և այն ժամանակ, երբ նրա քով հյուլեն են դնում:

Էջ 175. «Մթարքն շողայցեն» առաջարկում է կարդալ «մթարքն շաղախ իցեն» ! միանգամայն անտեղի: Մթար այստեղ նշանակում է աչքի ճպուռ, որ սպիտակ լինելով կարող է շողալ, ըստ կազմության մութ + ար(առնել)

ընդհանրապես մթազնող բան է նշանակում և այդպես է անվանում Եզնիկն «զաղոն և զբիժն»¹:

Էջ 178. «Եւ պահէ կենդանի... և զգայականացն անշնչից յիրաքանչիւր կայանի»: Մարիես կարդում է «և զկայական ածն անշնչից»! Զգայական չի նշանակում *douè de sensibilitè*, այլ *sujet à sensibilitè*, այսինքն՝ կրավորական մտքով է գործածված: Ուրիշ տեղ նորա փոխարեն գործ է ածում *զգայուն* բառը նույն իմաստով, այսպես էջ 96. «որ ինչ ի *զգայնոց* շօշափի կամ զննի կամ ազդի, այն մարմնատուր է և որ <ի> *զգայնոց* ոչ ազդի անմարմին» և այլ: Ամեն ինչ, որ ենթակա է մեր զգայարաններին, այն զգայական է: Անշունչ զգայական ասելով Եզնիկը հասկանում է երկնի լուսավորները, ինչպես շարունակությունից երևում է, էջ 14. «արդ բարիոք է արեգակն... և այլքն յանշնչոցն արարածոց»:

Մարիես արդար է, երբ անհարթություն է գտնում մախադասության մեջ քերականական տեսակետից, բայց իր ուղղումը չի շտկում գործը, որովհետև «պահէ կենդանի... զկայական ածն» ևս անհարիր է: Բնագիրը պետք է թողնել անփոփոխ, անկանոնությունը հեղինակինն է:

Էջ 179. «Ծովացույ զկով գործեաց» ուղղել՝ «ծովացույս կով գործեաց» դժվար թե պետք կա: Եզնիկի խոսքերը որոշ միտք ունին:

Էջ 180. *Մաղթե* փոխանակ մաղթե կասկածելի է: *Խարափ*, հավանորեն, *խարխափ*, բայց ոչ երբեք *խարակ*:

Էջ 181. Մակայն իբր *սակ այն*, ինչպես և երկար մեկնությունները *եղև*, *առ*, մանավանդ, *քանզի* և *որպեսզի* բառերի առթիվ ավելորդ բծախընդորություններ են և հակառակ հայ լեզվի ոգուն: Կենդանի խոսքի ազդեցությունը հաշվի է առնելու այսպիսի դեպքերում (որպեսզի հմմտ. որպես որ):

Էջ 183. *Անուանս*՝ ուղղել *անասունս*, հավանական է. սակայն անհրաժեշտություն չէ. Հմմտ. «Վեցօրեայք», էջ 119. «այս անուն, ասեն, զանգրահեր է և այլն. և մանավանդ «Յաճախապատում», 34. զի *յանուանց* ուսուցանեն մեզ երկնատորք և այլն:

Էջ 184. Որ ընդ անբաւ ինչ որ ուրեք, իբրև թե պետք է ուղղել՝ ընդ դեն բաւ ինչ որ: Ավելի հավանական է սկզբի որ կարդալ ուր համաձայն վերջին ուրեք, որ կրկնություն է և անհարթությունը կվերանա:

Էջ 186. Դիւի մմանել լուսնի փոխել *զստին մմանել*, կամայական վարկած է:

Էջ 189. Այլ քե ցերբորդ երկնի *էօς τρίτου ούραου* ասելոյ՝ Մարիես ուղղում է *առանց յիմ ասելոյ*, իբր *sans dire dans lequel*.

Մխալ մեկնություն: Խոսքը հայերեն *մ* տառի մասին է, որ համա-

¹ Հմմտ. «Վեցօրեայք», էջ 115. *զմթարութիւն ունիցի*:

պատասխանում է ըստ Եզրիկի հույնի *τοῦ* արթերն՝ *ἄρθρον*, այսինքն՝ յողին: Հետևապես կարդալու է առանց - ինն, փոխ. առանձինն, առանց *τοῦ* ի, -*ինն* (թերևս-ենն) = նու, *θ* տառի հին անունն է:

Էջ 190. գՄարկիոնն ուղղել **գմարդիկն**, կասկածելի է: Պարզ հեզնություն է Մարկիոնի հասցեին:

Էջ 104-112. Մարիես փորձում է բացատրել այն տարբերությունը, որ կա Եզրիկի և Մեթոդիոսի մեջ մի կարևոր կետում, այն է՝ Եզրիկ, էջ 44: Դժբախտաբար հոնքը շինելու տեղ բնագրի աչքն է հանում, ավելորդ ենթադրություններով: Մեր կարծիքով Եզրիկի տարածայնության աղբյուրը մի պարզ թյուրիմացություն է. *διδασκαλίας* հայը հասկացել է Ս. Գրքի վարդապետություն, և ոչ սատանայի, ինչպես շիտակ իմաստն է բնագրի.

«Ուստի ոչ ոք կարէ անարար ինչ և անձնատր գշարն ցուցանել և դարձնել ոչ յարարչէն, այլ յանաստութենէ դիպեալ ստուգանողին և յուրուք վարդապետութենէ դրդեալ»: Մինչև այստեղ հարազատ է բնագրին, բայց հետևյալ տողերից սկսվում է թյուրիմացությունը.

1) զի ոչ եթէ այնպիսի ինչ հաստատեալ **բնութեամբ** գմարդն ցուցանել կարէ ոք.

οὐδὲ γὰρ τοιαύτην φύσιν εἰληφόσ ὁ ἄνθρωπος,

2) եթէ այնպիսի ինչ **բնութիւն** մարդոյն առեալ էր.

εἰ γὰρ οὕτως εἶχεν.

3) ապա ոչ ի բնութենէ արարածոյ **b) և յաստուածեղենն գրոց** նմա վարդապետութիւն ընծայանար.

β) οὐκ ἂν αὐτῷ κατὰ διδασκαλίαν τοῦτο προσέγενετο, τῆς α) φύσεως αὐτῆς οὕτως ἔχούσης.

4) որպէս առ ուրեք աստուածական բարբառն եթէ ի մանկութենէ մարդիկ ի խնամս չարին միտեալ են:

λέγει δὲ τις Θεία φωνή μεμαθηκέναι τὸν ἄνθρωπον τὰ πονηρά.

Երկու բնագիրը միանգամայն համերաշխ են ընթանում, միայն երրորդ կետում հայը սխալ է ըմբռնել *κατὰ διδασκαλίαν*, ինչպես ասացինք, ազդվելով, անշուշտ, հաջորդ մախադասությունից, ուր, իրոք, կոչում է արած Ս. Գրքին: Հույնն ասում է. «և ոչ նմա ի վարդապետութենէ այս ընծայանայր, զի բնութիւն նորա այսպէս եղեալ է. (կամ ի բնութենէ այդպէս արարեալ)»: Իմաստը պարզ է. չարը բնածին չէ, այլ ստուգանողի անհնազանդության հետևանքը: Դրդողը սատանան է, «ուրուք վարդապետութիւն»: Եթէ մարդը բնությամբ չար ստեղծված լիներ, այն ժամանակ սատանայի վարդա-

պետության պետք չէր լինի, քանի որ մարդու բնությունը չար է կամ չար է ստեղծված: Հույնը Ս. Գրքից վկայություն է բերում, որ ցույց տա, թե մարդը սովորել է, գիտացել է չարը **սատանայից**: Իսկ հայը միանգամ սխալ հասկանալով հիշածս պարբերությունը, մոլորում է և շփոթում է Ս. Գրքի մեջբերումը, քաղելով ոչ այն, որին ակնարկում է բնագիրը¹, այլ մի ուրիշը, որ ավելի մոտ է իր ըմբռնումին², որ է. եթե չարն ի **բնութենն** է, ապա ինչո՞ւ Ս. Գրքի մեջ ասված է, որ մարդը ի **մանկութենն միտնալ է դէպի չարը** և ոչ թե մարդը ի բնն չար է: Վարդապետության բառի թյուր ըմբռնումը դժվար կացություն է ստեղծում թարգմանողի համար հետևյալ *φύσεως αὐτῆς οὕτως ἔχουσης* նախադասության իսկական իմաստը հասկանալու և նա թարգմանում է՝ **ի բնութենն արարածոյ**:

Բնագիրների համեմատությունից բխած այս պարզ բացատրությամբ ընկնում են Մարիեսի մանվածապատ լեզվական պաույսները, որ տանում են դեպի բնագրի աղճատումը: Այսպես օրինակ՝ **բնութիւն**, որ ամբողջ դատողության և վեճի հիմնաքարն է, փոխել՝ **բնութիւն** նշանակում է, հանցանք գործել: Եզնիկի հունագիտությունը ևս կասկածի ենթարկել, և նորան վերագրել *λέγω* և *πάσχω* բառերի շփոթումը՝ հիմք չկա:

Էջ 207. «Մինչև եկն Աբրահամու աստուածապաշտութիւնն և աղաւղեաց զայն»³, համեմատում է հույնի *ἕως ὅτου συνήφθη τῆ τοῦ Αβραάμ θεοσεβεία* հետ և պատրաստ է դարձյալ Եզնիկի լեզվական տգիտությունը հանդիմանելու: Մինչդեռ բերած նախադասությունս իսկապես հակառակորդների եղածն է, որ պիտի հերքե Եզնիկը և հերքումը, իրոք, տեսնում ենք՝ Գ, գլ. Ժե, էջ 229-230. «բայց թէպէտ և հեթանոսութիւն ենուտ յաշխարհ, այլ աստուածապաշտութիւնն ոչ ամենեկին պակասեաց: Եւ յայտ անտի է, զի գնացեալ Աբրահամ ի հեթանոսացն եկն աստուածապաշտաց **պատահեաց**»: Թվում է, որ այստեղ է *συνήφθη*ի թարգմանությունը **պատահեաց** և ոչ թե աղաւաղեաց:

Երրորդ գրքի վերջին գլխի վերջին երկու էջերը (240-241) պատկանում են չորրորդ գրքին և նրա ներածականն են: Շատ տարօրինակ է, որ նախորդ գլուխներում մանրամասնորեն հույն փիլիսոփաներին և նրանց դպրոցները կրկտելուց հետո, վերստին խոսքը շրջում է դեպի հունաց իմաստունները, և սկսում Հեսիոդոսից ու Հոմերոսից: Այս մի կարևոր պարագա է և ցույց է տալիս, որ Մարկիոնի հերքումը խմբագրական ձեռքով է միացրած մյուս գրքերի հետ, սկզբում՝ Վալենտինիանոսի գործի հետ:

¹ Երևմ., 13, 23:

² Ծննդ., 8, 21:

³ Եզնիկ, Եղծ աղանդոց, էջ 207:

Հայի օտար կաղապարը թվում է թե ավելի ծանրակշիռ ներածություն է ունեցել. և հայը կրճատ և ամփոփ ձև է տվել: Այստեղից է ծագում և այն դժվարությունը, որ հանդիպում են մասնագետները, ներածականի իմաստը և նրա կապը Մարկիոնի գրքի հետ ճշմարտապես ըմբռնելու համար:

Մարիեսն ևս փորձում է իր ուժերը և պետք է խոստովանել, բավականին չարչարում է հայոց լեզուն: Սակայն լեզվական բռնությունները մեղմանում են նորանով, որ ընդհանրապես ճիշդ է մեկնում բնագրի իմաստը:

Հույն փիլիսոփաների հասցեին հայ հեղինակը դիտում է, որ Աստծուն չճանաչողները «զհարդ զԱստուծոյ ճառել մտաբերիցեն: Եւ մանավանդ որ քան զամենեսինն իմաստնագոյն համարին զՊղատոն, որ վասն Աստուծոյ և վասն հոգւոց և վասն արարածոց խօսել յօժարեցաւ»:

Գերմաներեն քարգմանությունը ունի, էջ 171՝ und insbesondere derjenige, welcher für den weisesten von allen gehalten wird, Plato welcher և այլն. Մարիեսը քարգմանում է. էջ 148՝ Et surtout celui-là qui est estimé plus pieux que tous, (plus pieux) que Platon, lequel և այլն:

Մեզ թվում է, որ պետք է քարգմանել. «մանավանդ նա, որ համարում է Պղատոնին ամենից իմաստուն», այսինքն նա, որի աչքում ամենամեծ հեղինակությունը Պղատոնն է: Հետևապես որ... *համարին*, պետք է կարդալ որ *համարէ*-ն. այսինքն՝ ոչ թե որը համարվում է, այլ որը համարում է: Մնացած մասը բնագրի թողնելու է, ինչպես կա: Ակնարկը վերաբերում է Մարկիոնին. հեղինակը առաջիկա հերքման, առարկության ուժ տալու համար, հենց սկզբից հայտարարում է, որ հանդիմանելի վարդապետության, այն է՝ մարկիոնականության աղբյուրը Պղատոնն է, որը չնայելով որ փիլիսոփաներից ամենեն աստվածապաշտն է, բայց էլի տկարամիտ է:

Հասկանալի է, որ նորա վերա հիմնած ուսմունքը ևս թույլ և սխալ պիտի լինի: Արժեքավոր է Մարիեսի համեմատությունը Իրինեոսի՝ quibus religiosior Plato ostenditur մտքի հետ:

Ներածականը մվիրված է, ուրեմն, Պղատոնի հանդիմանության: Նորան վարկաբեկ անելով, բնականորեն կանխապես խախտում է նորա հետևորդի Մարկիոնի ուսման հիմը:

Այսպիսով, բացի մի քանի մանրուքներից, գրեթե բոլոր առաջարկված ուղղումներն անվստահելի են, ասենք մեղմ լեզվով: Մորանով սակայն միտք չունենք մսեմացնելու Մարիեսի աշխատության հարզը: Թերիքները մի կողմ՝ Եզնիկին մվիրած ուսումնասիրությունը այն թանկագին լուսման է, որ բերում է հեղինակը հայ գրական-պատմական գանձանակին: Անձնապես շնորհակալ ենք, որ մեզ առիթ տվեց մեր դիտողությունները ևս հայտնելու:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻ ՀԱՐՑԱՐԱՆԸ ԵՎ ԵԶՆԻԿ

«Հարցումն և պատասխանիք Գրիգորի Պարթևի» հնավանդ նշխարը հասել է մեզ կանոնագրքերի մեջ¹:

Ձեռագիրների մեկի գրիչը ևս վկայում է, որ հանված է այնտեղից:

Նույնն են հաստատում և սկզբի երկու կանոնները, որոնք իսկապես կապ չունին «Հարցումն»-ի հետ և եթե կցվել են նրան միմիայն շնորհիվ Գրիգորի անվան: Մրանք վերագրվում են Նիկիո ժողովին, որին մասնակցել է ազգային ավանդությանը Արիստակեսը: Լուսավորիչն, ընդունելով իր որդու բերած առաջին տիեզերական գումարումի որոշումները, հաստատել է և հայ եկեղեցու սեփականությունը դարձրել: Այս մտքով Նիկիո ժողովի կանոնները կարող էին Լուսավորչի անվան կառչել:

Հիշատակարանիս կրկնակի վերնագրից մեկը՝ «Կանոն սրբոյն Գրիգորի» վերաբերում է միմիայն այս երկու կանոններին, իսկ մնացյալի ճշմարիտ գլխագիրն է «Հարցումն և պատասխանիք»:

Ձեռագիրն ունի՝ «Կանոն երկրորդ երանելոյն Գրիգորի», որ սխալ ընթերցման արդյունք է: Օրինակում, երևի, գրված է եղել՝ «Կանոն Բ», այսինքն՝ երկու և ոչ երկրորդ ինչպես գրիչն է կարդացել:

Կանոններիս բախտակցությունը «Հարցումն»-ի այն նշանակությունն ունի, որ իրենց Նիկիական ծագումով, իրական թե ենթադրական, որոշ հնության լույս են ցողում և նրա վրա:

Մեր հիշատակարանը ժամանակով ինքնուրույն կյանք է ունեցել անկախ կանոնագրքից, հետո է միայն մուտ գործել այնտեղ և անջատվելիս պոկել, կորզել է իր հետ հիշյալ երկու կանոնները:

Իբրև գառ և ուրույն գործ արժանի է առանձին ուշադրության:

«Հարցումն»-իս մամուլությունը Եզնիկին բացահայտ է: Այստեղ է կենտրոնացած նրա նշանակությունն ու հետաքրքրությունը: Նորագյուտ հիշատակարանիս գրական պատմական արժեքը կախված է այն եզակի հարցից, թե արդյոք ի՞նչ հարաբերություն կա նրա և Եզնիկի մեջ:

Համեմատությունը դյուրացնելու համար մեր բնագրին կից զետեղված են Եզնիկի համապատասխան էջերը (1):

¹ Այս հոդվածը տպված է նաև ֆրանսական «L'Orient Chrétien» զիտական հանդեսում, 3e série, T. V (XXV), Nos 3 et 4 (1925-1926), pp. 309-357 (ծան. «Հայրենիք»-ի - Պ. Հ.):

Սրանք չեն ծածկում միմյանց լիովին. կան ավելի և պակաս կետեր: Ինչ և լինի նրանց խտիրը, նմանությունը ավելի շատ է, նմանություն, որ հասնում է գրեթե նույնության և ցույց է տալիս, որ երկուսն էլ մի աղբյուրի ջուր են: Բայց ո՞վ է բանաքաղը, ո՞ւմ է պատկանում առաջնությունը, ահա խնդրի կնճիռը:

Բնական էր կարծել, հենվելով մանավանդ Եզնիկի համբավին, որ հիշատակարանն լիներ մրզված Եզնիկից: Իսկ այն հոդվածները, որոնք պակասում են Եզնիկի մոտ, ինչպես Ջ և ԺԳ հարցերի որոշ և մեծագույն մասերը, համարելու էր անձնական հավելումներ բանաքաղի կողմեն:

Սակայն իրավացի հարց է ծագում, ի՞նչ ստիպողական պետք կար հռչակավոր մատենագրի հանրածանոթ երկից քաղվածներ անել և վերագրել Գրիգոր Պարթևին:

Կրոնական խնդիրներում, թերևս, հասկանալի լիներ անունների փոխարինումը: Եթե խնդիրը դավանաբանական բնավորություն ունենար, Հայ եկեղեցու հիմնադրին կոչ անելը միտումնավոր իմաստ կունենար: Ժողովրդական այս կամ այն մուլար հավատալիքները հանդիմանելու համար Եզնիկի անունն ինքնին բավական ազդու հեղինակություն էր, անկարոտ կողմնակի մեցուկի:

Ավելի հավանական է թվում հակառակ ենթադրությունը: Գրիգորի հարցումը հնության հազվագյուտ բեկոր է, որ իր ժամանակին մտել, կլանվել է գրեթե ամբողջովին Եզնիկի գործի մեջ, բայց դիպվածով պահել է և իր անհատական գոյությունը, թաքնվելով կանոնագրքի ծալքերում:

Մի քանի դիտողություններ, հիմնված մանավանդ բնագիրների համեմատության վրա, գալիս են հաստատելու այս միտքը:

Եզնիկի գործի կառուցվածքը պետք է աչքի առաջ ունենալ, որպեսզի կարելի լինի հասկանալ մեր հիշատակարանի մուտն ու զետեղը ընդհանուր շենքի մեջ: Պարագայորեն խոսած լինելով «**Եղծ աղանդոց**»-ի կազմի մասին¹, բավականաճանք միայն հիշել մեր վերլուծության կետերը այնչափ, որքան պետք են ներկա նպատակի համար:

* * *

Եզնիկի երկը կազմված է երկու տեսակ նյութից՝ հիմնական և թարմատար: Հիմնական ենք անվանում այն մասերը, որոնք շենքի իսկական քարերն են և թարգմանած, հավանորեն հունարենից:

Առաջին գրքի ա-ժո գլուխները, որ Մեթոդիոս Պատարացու «Ցաղագս անճճիշխանութեան» գործի հայացումն է, չորրորդ գիրքը՝ նվիրված Մարկիոնականության, այլ և երկրորդ գրքի ա-ժբ և երրորդ գրքի ա-ժգ

¹ «Բազմավեպ», 1925, թիվ հուլիս [№ 7] և հետևյալ ամիսները:

գլուխները՝ հատկացված գրվանականության և հեթանոս փիլիսոփայության՝ սրանք են հիմնական բաժինները: Թարմատար են մնացած մասերը:

Գործի կամ ավելի ճիշտ նյութերի ծագման, ծննդական տեսակետից առաջին գրքի հիմնական բաժինը, այսինքն՝ Մեթոդիոսի գործը, երբեմն միացած է եղել անմիջապես չորրորդ գրքի հետ: Մեթոդիոսի ավարտական կտորը, որ Եզնիկի մոտ ընկել է երրորդ գրքի վերջը և հարում է անմիջապես չորրորդ գրքի առաջաբանին, (որը հրատարակության մեջ կցած է երրորդ գրքին) այլ բան չէ, եթե ոչ հին քակված շրթայի օղակ:

Քակման պատճառը նոր նյութերի սպրտումն է, որպիսիք են առաջին գրքի ժե գլխից սկսված մինչև երրորդ գրքի վերջին գլուխը: Ճարտարապետության տեսակետից սրանք միջամուտ հողավածներ են: Մի մասը հիմնական է և նվիրված գրվանականության և հույն իմաստասիրության: Մնացյալը թարմատար լրացումներ են, որ շաղախի պես միացնում են հիմնական քարերը միմյանց հետ և կազմում մի շենք:

Թարմատար տարրերը զանազանվում են հիմնականից ոչ միայն իրենց բնավորությամբ, այլև գրական ծագումով: Մեզ թվում է, որ նրանք մեծ մասամբ առնված են հայերեն աղբյուրներից:

Առաջին գրքի երկրորդ բաժինը, ինչպես ասացինք, թարմատար ենք համարում: Սրա առաջին գլուխները, այն է **Ժգ-իզ**, ընդհանուր կետեր ունին Բարսեղ Կեսարացու և կամ Տիտոս Բոստրացու գրությանց հետ և հավանական ենք համարում, որ նրանց հայերեն թարգմանությունից կամ մնան աղբյուրներից ազդված լինեն, ինչպես որ օգտագործված է Հիպպոլիտոսի մի պատառը **Ժը** գլխում:

Իդ-իզ գլուխները ևս ուրույն աղյուսներ են ընդհանուր պատի մեջ շարած և զուտ ազգային գույն ունին: Եվ որովհետև այս գլուխներն են, որ մնան են մեր հիշատակարանին, ուստի կարող են քաղված համարվիլ վերջնիցս: Եզնիկի գործի ընդհանուր կառույցը, ուրեմն, ոչ միայն արգելք չէ, այլ նպաստավոր հանգամանք այս տակավին տեսական վարկածին: Երկուսի համեմատական քննությունը բերում է ավելի դրական արդյունքի:

Գրիգորին վերագրած «**Հարցումն եւ պատասխանիք**» սովորական հարցարան է, մի տեսակ տրամախտություն, ուր հարց ու պատասխան մատչելի ձևի տակ լուսաբանվում են զանազան հարցեր, որոնք առօրյա կյանքում ընդհանուր հետաքրքրության նյութ են: Ուրիշ գրականության մեջ, ինչպես օրինակ, հույն, ևս ընդունված է, eroteseis kai apocriseis՝ տարածված գրական տեսակ է:

Գրիգորի հարցարանը շոշափում է մի շարք բարձր և նույնժամայն կենսական խնդիրներ ժողովրդական հավատալիքների աշխարհից: Մահ,

մեղք, արքայություն, դժոխք, կախարդներ, դևեր և նրանց ազդեցությունը մարդկանց վրա, պեսպես ոգիներ՝ համբարու, հուշկապարիկ, քաջքեր, վիշապներ և այլ առասպելական էակներ, ինչպես ծովացույ, խանդիռն, առլեզ, մահանջ, պայ, սրանց մասնակցությունը կյանքում՝ ահա այն չարատանջ խնդիրները, որոնք ծագում են և պատասխան պահանջում, հենց որ երևում են անհատի մեջ գիտակցության և բարոյական համարատվության առաջին նշույլները:

Այս հարցերից շատերը մշակված դրական լուծումներ ունեին, հեթանոս անցյալից ժառանգած և քրիստոնեական միջավայրում իսկ տակավին նվիրական և անդդովելի: Եկեղեցին պարտք էր զգում թյուր և երբեմն կոբստաբեր հասկացողությունները վանելու, պիտանի ավանդները սրբագրելու, և ընդհանրապես ժողովրդական մտաշխարհը նոր լույսով վերանորոգելու:

Հարցարանի պատասխանները շատ պարզ են և ազատ որևէ վարդապետական պաճուճանքից: Միակ հեղինակությունը, որ ընդունում է, Ս. Գիրքն է, որին և՛ կոչ է անում, և՛ նրանով հիմնավորում իր ասելիքը: Այսպես, այն հարցին, թե ով է մահվան հայրը, այսինքն՝ որտեղից է ծագում մահը, պատասխանում է՝ **Նախանձը**: Ինչո՞ւ. որովհետև ասված է թե **քանսարկուի նախանձից մահը մտավ աշխարհ**:

Ո՞վ է մեղքի մայրը՝ **Ազահությունը**. որովհետև ասված է, թե բոլոր **չարիքի արմատը արծաթասիրությունն է**:

Նույն եղանակով գտնում է, որ հավիտենական կյանքի պայմանը հեզությունն է, դժոխքի առիթը՝ լրբությունը: Միշտ միևնույն Ս. Գիրքն է, որի վկայությամբ լուծվում են նման և ավելի բարդ հարցեր:

Արդ ինչպե՞ս է վերաբերում նույն խնդիրներին Եզնիկը:

* * *

Իրավունք ունեինք հուսալու նրանից մահ տեսական լուսաբանություն: Եզնիկի գործը նախ իմաստասիրական բնույթ ունի, և նվիրված է անձնիշխանության սկզբունքի պաշտպանության: Անձնիշխանությունը հույն autexousia բառի թարգմանությունն է և նշանակում է այն, ինչ որ ներկայումս կոչվում է կամքի ազատություն:

Եկեղեցին սկզբից ևեթ որդեգրել է անձնիշխանության գաղափարը և նրա վրա կանգնել քրիստոնեական բարոյականության շենքը: Հեթանոս այլազան ուսմանց հանդեպ եկեղեցին ստիպված է սեփական հայեցակետ մշակելու այն խնդիրների նկատմամբ, որոնց համար ոչ միայն Հին Կտակարանը, այլև Ավետարանն ու Առաքելոց թղթերը թեր և դեմ պատասխաններ ունեին: Ազատ կամքի տեսությունը ուղիղ այն ջահն էր,

որի հետևողական լույսով կարելի էր լուծել հրապարակ հանված գայթակղիչ հարցերը:

Մեթոդիս եպիսկոպոսի իմաստալից գրության քարգմանությամբ պատրաստ էր միանգամայն հարցի տեսական կողմը: Մնում էր նրա կիրառումը գործնական հողի վրա, որ է մի շարք կենսական երևույթների պարզաբանումը:

Նախքան խնդրին անցնելը Եզնիկը մի անգամ ևս դառնում է չարի գաղափարին: Աստված չարի հետ կապ չունի, նա միայն բարության արարիչ է: Ուրեմն որտեղի՞ց են կյանքի խխտավոր կողմերը, հիվանդություն, ցավ, դիվահարություն, մեղք և մնան քերիքներ:

Ահա այս հարցի շուրջն են բուրբուն քարմատար անվանածս մասի *Ժե-իզ* գլուխները: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ չարը հարարերական գաղափար է և չկա ոչինչ, որ բնությանը չար լինի: Կանգ է առնում մասնավորապես մահվան վրա, որ չարիքներից դառնագույնն է:

Անճնիշխանականների տեսակետն այն է, որ Աստված չի ստեղծել մահը, այլ նա հետևանք է կամքի ազատության: Ոչ միայն հրեշտակները, այլև մարդիկ ստեղծված են այնպես, որ կարող էին ամմահ մնալ: Աստված տվել է նրանց ազատ կամք և եթե նրանք պահեին Աստուծո պատվերը, ամմահ կմնային, բայց ընտրեցին պատվիրազանցությունը և նրա հետ ժառանգեցին մահ և ամեն տեսակ ցավեր:

Ով որ մտածում է, որ մարդը սկզբից ևեթ մահկանացու է ստեղծվել, այդպիսիների դեմ Եզնիկը բերում է Հիպոլիտոսի դատողությունն առանց հիշելու անունը:

Մեզ թվում է, որ հիշած գլուխներում Եզնիկը տրամադրել է երկու աղբյուր, Բարսեղ Կեսարացու մի ճառը, և Հակոբ Մծբնեցու վերագրված մի այլ գրություն:

Ի նկատի ունենք Բարսեղի ճառը՝ *Quod deus non est auctor malorum*, ուր հարցը այսպես է դրված:

«Որտեղի՞ց են, - ասում են, - հիվանդությունները, որտեղի՞ց տարածան մահերը, որտեղի՞ց քաղաքների ավերումը, մավաբեկումը, պատերազմները, սովը», - ասում են, - այս բոլորը չարիք են և Աստուծո արարք»¹:

Սրա տեսական պատասխանն է. ինքնիշխանությունն է սկիզբն և արմատը մեր հանցագործության: Հիշվում է նաև այն միտքը, որ «չարիքներից յուրաքանչյուրը իմաստուն և բարի տիրոջ կողմից մեզ ի բարին է», երևի այն մտքով, որ երբեմն ավելի մեծ չարիքների առաջն առնելու համար է:

Այս նույնն է, ինչ որ ասում է Եզնիկը գլ. ի.՝ «Բազում անգամ քերես

¹ Migne, P. G., 31, col. 330.

չարիք ինչ մեծամեծք առաջի մարդոյն կայցեն, կամ նեղութիւնք, որոց ոչ կարէ ժուժալ» և այլն:

Եկեղեցու հայրերից շատերն են գրել այս խնդիրների մասին: Եթե մենք մատնանիշ ենք անում Բարսեղ Կեսարացուն, պատճառն այն է, որ մեր եկեղեցու սիրված հայրերից մեկն է, մեզ մոտ ոչ միայն հարևանությամբ, գուցե և արյունով: Նրա այս ճառը ևս կարող էին թարգմանած լինել:

Ավելորդ չէ հիշել, որ Մեքենոսի հրատարակության Առաջաբանում Միհրդատյանցը վկայում է, որ իր ձեռագրում կար մակ մի ճառ տարածած մահվան վերաբերյալ և կրում էր Հակոբը Մծբնա հայրապետի անունը: Դժբախտաբար հնարավորություն չունենք ստուգելու, արդյոք հաջողեց լույս ընծայել նույն ճառը համաձայն իր խոստման: Մծբնա հայրապետի անունը գրավական է, որ հին գործ է: Անշուշտ սույն հայրապետի հետ կապ չունի, բայց ամենայնուայնովն՝ արդյոք Բարսեղի գրության, դժվար է գուշակել:

Ինչ և լինի, մի բան հաստատ է, որ Ժե-իզ գլուխների ատաղձը կազմում են հայերեն լեզվով եղած նյութեր:

Այնուհետև Եզնիկը քնակոխում է մեր Հարցարանի սահմանները: Այնտեղ դրված հարցերին պատասխանում է երբեմն կարևոր հավելումներով և երբեմն արտագրում հավատարմորեն:

Եզնիկը չէ բավականանում ասելով, թե մահվան ծնողը նախանձն է, այլ պետք է տեսնում բերել մակ տեսական հիմ, որպեսզի բացատրվի, թե որտեղից է սատանայի նախանձը: Հիմը նույն անձնիշխանության սկզբունքն է: Սատանան լինելով ազատ կամքի տեր, հոժարությամբ ընտրել է նախանձը. «Ձի Աստուած որ աննախանձն արար գնոսս անձնիշխանս, ոչ կամէր թէ որպէս զանասունս ի հարկէ վարիցին. եւ ապա անձնիշխանութիւնն այնուհետեւ չլինէր անձնիշխանութիւնն»:

Դարձյալ խոսելով այն մասին, թե սատանան չի համարձակվի մարդու մեջ մտնել առանց Աստուծո հրամանի, Եզնիկը ավելացնում է ընդդէմ Հարցարանի, թե «վասն յանդիմանելոյ զանձնիշխանութիւն երկոցուն թուլացոյց ըստ կամաց երկոցունց»: Ուրեմն Աստուծո հրամանն այնպես պիտի հասկանալ, որ առաջուց գիտեր, որ թե՛ սատանան և թե՛ մարդն անձնիշխանությամբ ուզում են թուլանալ, ուստի և Աստված թույլ տվավ:

Նույն բացատրությունն է կրկնում Եզնիկը և այն վտանգավոր հարցի առթիվ, թե Աստված, գիտենալով նախապես, որ մեկը կախարհ պիտի լինի, մյուսը՝ կռապաշտ, ինչո՞ւ արգելք չի լինում նրանց երևալուն: Արգելք չի լինում այն հասարակ պատճառով, «զի նորա բարերարութիւն երեսեցի եւ նոքա յիրաքանչիւր անձնիշխանութեանն պարտաւորեցին», նորա համար, «զի նորա բարերարութեամբ երեսեցին եւ նոքա յիրաքանչիւր անձնիշխանութեանն պարտաւորեցին»:

Հետաքրքրական է, որ մնացյալ կետերում, ուր զուգադիպում է Հարցարանին, Եզնիկն այլևս անձնիշխանության մասին ակնարկ չի անում: Թվում է թե երբեմն նույնիսկ հականձնիշխանական պատասխաններն արտագրելով Հարցարանից լռությամբ է անցնում և կամ թողնում է այն հարցերը, որոնք անձնիշխանության բանալիով չեն լուծվում: Այսպես Եզնիկն անտես է արել Հարցարանի հետևյալ հոդվածները՝ ոչ թե կախարհները, այլ Աստված միայն կարող է փոխել արարածների բնությունը:

Մեղավորներին կախարհները անգոր են որևէ վնաս հասցնել, եթե ոչ Աստուծո թույլտվությամբ:

Կայենի սպանության առթիվ ասում է, որ մահու հրամանն Աստուծուց է:

Կանանց ամլության պատճառը Աստված է:

Դիվահարության, անմեղ երեխաների տանջանքին և մյուս կետերին մայրը հոդվածները գտնում ենք մաև Եզնիկի մոտ, սակայն դարձյալ առանց անձնիշխանության մեկնության: Արդյո՞ք պատճառն այն է, որ անձնիշխանությունը տկար է այս հարցերին գոհունակ պատասխանելու, թե վերև բերված բացատրությունը տարածելի է համարել սրանց վրա:

Աստուծո կանխագիտությունը և մարդու ազատությունը, անձնիշխանությունը, երկու հակասող հասկացողություններ են, որ միմյանց հետ հաշտեցնելու համար սքոլաստիկ աստվածաբանությունը հնարել է ante praevisa merita բանաձևը:

Վերև հիշած երեք դեպքերում Եզնիկը վարվում է համաձայն այդ բանաձևին, իսկ հետևյալներում ինչո՞ւ չէ օգտվում նույն բանալիից: Բանսարկուի նախանձը, սատանայի մարդու մեջ մտնելը և կախարհների ծնունդը այնպիսի հարցեր են, որոնք հաճախ պատահում են Ծննդոց գրքի մեկնիչների մոտ: Սրանց համար Եզնիկը կարող էր բացի Հարցարանից ուրիշ օժանդակ աղբյուր ունենալ և նրա ազդեցությամբ կիր առնել հիշյալ սկզբունքը: Իսկ այն հարցերում, ուր մա կախված է եղել բացառապես Հարցարանից, մնացել է հարազատ իր աղբյուրին, բարձիթող անելով անձնիշխանության չափսը:

Սրանով փոխառության ենթադրությունը հավանական է դառնում և այս կետում:

* * *

Կա և մի երրորդ հանգամանք դարձյալ ոչ ի նպաստ Եզնիկի:

Մեղքերից և տանջանքներից ազատվելու համար մեր գիտուն հեղինակը քանիցս անգամ հանձնարարում է *«սպալինել ի սրբոց մարտիրոսացն նշխարս»*, որպեսզի *«զօրութիւն Աստուծոյ որ ի սուրբսն է»* երևան գա և փրկել նրանց:

Վերստին հորդորում է, որ փոխանակ հավատալու կախարդներին, որ իբր թե նրանք կապում են դևերին և դրանցով խեղդում մարդկանց, *«չաւ էր թէ յայտնէր եւ սրբովք աղաչեցեալ զԱստուած օգնականութիւն գտանէր բուժելոյ ի չարէն»* :

Միանգամ ևս հիշեցնելով, որ առաքյալների հրաշագործությունների առաջ տեղի էին տալիս կախարդները, հավատացնում է, որ նրանց *«նշանացն նշխարք և այժմ ի սուրբ եպիսկոպոս եւ ի մշմարիտ վանականս երեւին. եւ զայնր զփորձ ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոսք եւ մոզք զհտենն»* :

Այս խորհրդալից խրատները չկան Հարցարանում: Մի տեղ միայն հայտնում է, որ «մարդ որ զԱստուած թողու, զսրբութիւն, զպահս, զաղօթս եւ ի դիւթս եւ ի կախարդս ապաւինի, խափանում է Աստուծոյ յոյսը: Հարցարանիս այս նկատողությունը կրկնվում է Եզնիկի մոտ մի նշանակալից սրբագրությամբ: *«Չի նքող ոմն Աստուած զսուրբս, զպահս, զաղօթս եւ ի կախարդն, որ եւ անձին չկարեն օգնել, ապաւինեցաւ»*: Սրբութիւն փոխարինված է զսուրբս բառով, որով պիտի հասկանալ սրբերի մատուցներ, վանքեր:

Հարկավոր է հիշել ուխտատեղիների նշանակությունը մեր ժողովրդական կյանքում ներկայումս, և Եզնիկի խրատների իմաստը կպարզվի լիովին: Հայտնի է, որ ամեն գյուղ, ամեն տուն և շատ անձինք իրենց սիրած սրբերն ունեն, որոնց տարին մի անգամ ուխտ գնալ անշեղ պարտք է համարվում: Մանավանդ անբույժ հիվանդներն ու ցավագարները երագում են տարիներով սրբերի ոտի տակ դարման գտնելու: Տխուր պատկեր են ներկայացնում ընկնավոր կանայք: Պատարագի միջոցով մատաղ անելուց հետո, երիտասարդ հարսն ու աղջիկներ իրար հետևելով հանկարծ ընկնում են սեղանի առաջ ուշաթափ և սկսում են խոսել բարձրաձայն, դիւ տալ, ինչպես ասում են: Մինչև իսկ անխոս հարսներ, որոնք իրավունք չունեն դեռ խոսելու, այդ վիճակում դեն են ձգում ամոթխածությունը և լեզվի կապերն արձակում:

Հավատացնում են սքափվելուց հետո, որ այս կամ այն սուրբը, հաճախ Աստվածածինը, երևացել է նրանց և խոստացել բժշկություն, եթե մատաղ տանեն մի որոշ սրբի:

Եզնիկի հրահանգները պարզ ակնարկ են մամօրինակ սովորությանց: Եթե ընդունելու լինենք, որ Հարցարանը քաղված է Եզնիկից, անհասկանալի կմնար այս կարևոր խրատների հապավումը: Եզնիկից քաղվածներ անելն ուրիշ իմաստ չէր ունենալ, եթե ոչ ավելի մատչելի անել ժողովրդին որոշ հայացքներ և տարօրինակ կլիներ այս դեպքում, որ բանաքաղ կրոնավորը զեղծեր սրբերին ապավինելու և նրանց օգնությունը հայցելու խրատները:

Այս հանգամանքը այնքան ծանրակշիռ է, որ հարկադրում է ընդունել Եզնիկի կախումը Հարցարանից, եթե միայն հետամուտ տարրեր չեն, ավելացնենք զգուշաբար, խորթ սկզբնական բնագրին:

Հարցարանի «Խանդի՞նն ի յիշոյ եւ Արուանդ ի գեաւս եւ ի մառախ» չկա Եզնիկի մոտ: Եթե ձեռագրական պակաս չէ, պետք է ընդունել, որ Եզնիկն ինքն է բաց թողել: Խանդի՞նն և Արվանդ իրենց անունով և էությամբ հին պատկերներ են և չեն կարող հետսամուտ համարվիլ: Այս կետում ևս Հարցարանի և Եզնիկի հարաբերությունը ի նպաստ Եզնիկի չէ ամենևին:

Արտավազդի ավանդությունը ունի մի հավելված Հարցարանում, որ չկա Եզնիկի մոտ, այն է դարբինների զարկելը սալերի վրա: Կարծել, որ հետին լրացումն է, այդ պատճառով անհայտ է մնացել Եզնիկին, անհավանական է: Բացը նույն կարգի երևույթ է, ինչպես հիշածս Խանդի՞նն ու Արվանդը:

Մյուս կողմից Արտավազդին Եզնիկն համեմատում է Դավթի հետ, որին ակնկալում էին հրեաները, թե պիտի գա և վերականգնի Իսրայելի թագավորությունը: Այս համեմատությունը եկեղեցականի գիտնական հավելումն է և բնական է, որ Հարցարանում չկա: Մինչև այժմ ժողովուրդի մեջ, գոնե մի քանի տեղ, Նավասարդի օրը, երբ դարբինները տալիս են ավանդական զարկը սալին, համարվում է Դավթի մարգարեի տոն, անշուշտ եկեղեցու ազդեցությամբ: Հեթանոս սովորությունները արմատախիլ անելու ձգտումով, եկեղեցին գերադասել է Արտավազդի հիշատակը ջնջել հոգուտ հրեական Դավթի:

Այս համեմատությունից սակայն չի հետևում բնավ, որ Արտավազդը Եզնիկի մոտ բարի ոգի է տակավին և որ հետո է չարի փոխվել: Դավթի հետ համեմատելը նպատակ ունի միմիայն ակնկալության մանրությունը ցույց տալու և միմիայն: Արտավազդը, անշուշտ, երբեմն բարի ոգու հռչակ է ունեցել, սակայն հիմք չկա կարծելու, որ Եզնիկի Արտավազդը նման է եզիպտացոց կալանավոր Ալեքսանդրին, որ պիտի ելնե և «մահ խնդրիցէ»:

Ալեքսանդրի գրույցը նմանապես տարբերության նյութ է Հարցարանի և Եզնիկի մեջ: Առաջինը գիտե, որ Ալեքսանդր կապված է Հռոմում. իսկ ըստ Եզնիկի եզիպտացիք են, որ փակել են նրան մի շշի մեջ և լուր տարածել, որ պիտի դուրս գա և նոր կոտորածներ անե:

Դիտելու է, որ Ալեքսանդրի մասին հարց է դրված մեր հիշատակարանում, բայց պատասխանի մեջ անտես է արված նրա մասին խոսել: Արդյոք մեղապարտը գրիչը չէ՞, որ գեղչել է և չի՞ եղել նույն շշի պատմությունը և մեր Հարցարանում:

Կարող է պատահել, որ Եզնիկն ուրիշ տեղից քաղած լինի ինչ-ինչ գծեր, ինչպես օրինակ քասիլիսկոս օձի մասին տված տեղեկությունը:

Համեմայն դեպս մոռանալու չէ, որ Հարցարանի նոր օրինակները (2), որ անկասկած հանգչում են տակավին «Կանոնագրք»-ի պես ժողովածուներում, կարող են ավելի լրիվ լինել և հեշտությամբ լուծել մանր կնճիռները լավագույն ընթերցումներով:

Մի նկատողություն ևս ընդդեմ Եզնիկի: Առաջին գրքի իզ գլխում քննում է Եզնիկը այն հարցը, որ **«Իրեշտակք եւ դեւք եւ ոգիք մարդկան անմարմինք են»**: Հոդվածի վերջում նկատում է. «Այս ամենայն ասացաւ, չի ցուցցի», թե ինչ ասել է մարմնավոր և անմարմին: Ամբողջ գլուխը կարևոր կամխարանություն է դևերի խնդրին անցնելու: Հիրավի վերջին նախադասությունը, որ մի տեսակ ամփոփումն է կամ եզրակացությունը, ունի. **«Եւ արդ քանզի անմարմինք են իրեշտակք եւ դեւք, յայն սակս եւ ծնունդք ոչ զոն նոցա»**:

Սրանից հետո անմիջապես հետևում է. **«Այլ ասեն համբարտաց ծնունդք զոն եւ մեռանին»**: Եվ պատասխանը սկսվում է այսպես. **«Նայս զայն տեսցուք թէ քնաւ զուցեն այլ ինչ արարածք քանաւորք քան զիրեշտակս եւ զդեւս եւ զմարդիկ. եւ ապա եկեսցուք այնր ի քնին թէ իցն՝ ի դիւաց կէտք մարմնաւորք կէտք անմարմինք»**:

Արդ քանի որ Եզնիկը նախորդ գլխում մանրամասնորեն արդեն սպառել է նույն հարցի քննությունը, պետք է կարծել, որ ավելորդ է վերստին նույն նյութին դառնալ և որոշել, ով է դևերից մարմնավոր կամ անմարմին: Կրկնությունս բացատրել կարելի է նրանով, որ Եզնիկն այստեղ արտագրում է բառացի Հարցարանից: Դրված հարցի պատասխանը շատ հակիրճ է, մի պարզ հայտարարություն, միանգամայն համապատասխան Հարցարանի ոգուն, որ չէ սիրում երկարաբանություն և բավականանում է ծանրություն ձգելով միշտ Ս. Գրքի վրա: Կարճ պատասխանը կրկնում է Եզնիկը հակառակ իր բժախնդիր սովորության, երևի, հիշելով որ նախընթաց գլխում երկարորեն ճառել է նույն խնդրի վրա:

* * *

Արձանագրած դիտողություններս թվում է, որ նպաստավոր են Հարցարանին ընդհանրապես: Սակայն չի կարելի զանց առնել մի գիծ, որ երկբայական է:

Դիվահարության առթիվ Հարցարանը և Եզնիկը այն միտքն են հայտնում, որ անմեղների պատիժը նրա համար է միայն, որ երկյուղ ազդե իսկական մեղանշողներին և բերում են մտրակի օրինակը. ինչպես որ իշխանի տանը կախված մտրակը նրա համար է, որ տեսնողներին սարսափեցնե, այնպես էլ տղաների լվանքը այն նպատակով է, որ սթափեցնե մեղավորներին:

Այս համեմատությունը ծագում է օտար աղբյուրից: Անտարակույս սույն օրինակն ունի ի նկատի Բարսեղ Կեսարացին, երբ իր վերև հիշածս ճառում ասում է, որ տեսակ-տեսակ դժբախտությունները ինչ ծագում էլ որ ունենան,

տեղի են ունենում մարդկանց խելքի բերելու համար՝ «համայն չարիքը հրապարակային մտրակով է սաստում Ասաված», *demosiais mastigi*¹:

Տիտոս Բոստրացին, գրեթե ժամանակակից Բարսեղին, «Ընդդէմ Մանիքեացոց» գրութեան մեջ ունի հետևյալ խոսքերը.

«Ոչ բարի և ոչ չար կարելի է կոչել նրանց (զազաններին), որ լոկ բնական երկյուղ են ազդում մարդկանց դեպի լավը ուղղելու համար. նրանց անգործությունն իսկ արգելք է մարդկանց պարապության մասն մի մտրակի, որ ի ցույց է դրված տանը որպես միջոց սաստելու ընդոժիներին, արդյոք թերաճում են, թե փութաջան են տան գործերում»²:

Կարծում ենք, որ մտրակի օրինակը առնված է Միրաքի իմաստությունից և համապատասխանում է 23, 12՝ *kai ouk apostesetai apo tou oikou autou mastix այլ և՛ 23, 2՝ tis epistesei epi tou dianoematos mou mastigas*:

Հայն ունի. «Եւ ոչ ի բացեայ լիցիմ ի տանէ նորա *հարուածք*». «ո՛ կացուցանէր ի վերայ մտաց ինոց լլկանս». Հույնի *mastix* հայը թարգմանում է հարվածք, իսկ *mastigas* - լլկանս, կամ ինչպես Միրաքի հին թարգմանության մեջ է, **խրատ սաստից**: Անտարակույս է, որ Եզնիկը և կամ Հարցարանը կախում չունեն Միրաքի հայերեն թարգմանությունից, քանի որ հունարեն բառը թարգմանում են մտրակ, և ոչ հարվածք: Թեև Հարցարանի «նոյնպէս եւ տղայոցն լլկանսն» հիշեցնում է Միրաքի բառը, բայց չենք կարծում, որ մտրակի օրինակը առնված լինի անմիջապես հայերեն թարգմանությունից: Ավելի հավանական է, որ եկեղեցական հայերի գրությունից է վերցրած: Ասել է, թե այդ հոդվածում պետք է ընդունել օտար աղբյուրի ազդեցությունը:

Արդ՝ մեզ այնպես է թվում, որ Հարցարանը բուսած է հայ հողի վրա և կազմված զուտ հայ նյութերից: Մինչդեռ Եզնիկի մոտ երևում է մեկեն ավելի օտար աղբյուրների հետքեր: Արդյո՞ք և մտրակի օրինակը նրան չենք պարտական: Սակայն, եթե ընդունենք, որ օտար աղբյուրը հայերեն թարգմանված է եղել և այստեղից է անցել Հարցարանը, այն ժամանակ մեր կասկածը կփարատվի դարձյալ հօգուտ Հարցարանի առաջնության ընդդէմ Եզնիկի:

* * *

Հիշատակարանս մի քանի նոր ընթերցումներ է առաջարկում, որ արժանի են ուշադրության:

«Ոչ երբեք ի մարդկանէ եղեալ պայն գորմէ ասեմ թէ երեսած է»,

¹ Migne, P. G., 31, col. 337.

² Անդ, 18, col. 1177:

փոխանակ Եզնիկի «ոչ երբեք ի մարդկանե եղեալ պայմն՝ եթէ առերես արարած իցէ»:

Եթէ երեսածէ խորք բառը կարդանք տրոհելով երես ածէ, այն ժամանակ Նորայրի սրբագրությունը առ երես արածիցէ (փոխանակ արարած իցէ) պետք կլինի ուղղել՝ առ երես ածիցէ, կամ ավելի ճիշտ վերականգնել ըստ Հարցարանի երես ածիցէ:

«Չտոհմականս անդէոց ծծեն», փոխանակ Եզնիկի «գտոհմականս արդեանց կրեն»:

Առավելություն պիտի տալ Հարցարանի ընթերցման, որ նշանակում է հոտի լավագույն ոչխարներին ծծում էին: Մինչդեռ արդյունքի տոհմականը կրել՝ նվազ պատշաճավոր է. մանավանդ որ «գարդինս ի կալոց» կրելու մասին խոսում է հաջորդ նախադասության մեջ:

«Եւ ոչ իշխան ինչ եղեալ», արդյոք ուղղելու է **«Լ ոչ ի շանն ինչ եղեալ»:**

«Քաջաց եւ վիշապաց տեսաք են ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնք»: Եզնիկն ունի «եւ ոչ տաճարք իբրեւ մարդկան են նոցա ի բնակութիւնս»:

Շեշտելու է նաև Հարցարանի շլէզն ընթերցվածը փոխանակ առլեզն և «կնոջ պէս ցուլ անուն» (վրացի ցուլի՝ կին, արդյո՞ք սրա ազդեցությամբ է առաջ եկել ցուլ ընթերցումը), ինչպես և երագազզ՝ Եզնիկ՝ երագազանք և ուրիշ նվազ կարևոր տարբերություններ:

Վաղածամ ենք համարում տարբեր ընթերցվածների մասին կտրուկ որոշումներ տալ: Պետք է սպասել նոր օրինակների: Լիահույս ենք, որ այդպիսիները կան և անուշադիր են մնացել բանասերների կողմից, որովհետև համարվել են Եզնիկից քաղվածներ և ուրեմն անկարևոր:

Հարցարաններն իրենց մատչելի ձևով տարածված են եղել և շատ ընթերցելի: Կենդանի հիշատակարանները, բնականորեն, ավելի ենթակա են փոփոխության և այլայլման: Չարմանալի չպիտի թվա բնավ, եթե մեր Հարցարանը երևան գա այլազան խմբագրությամբ:

Էջմիածնի թիվ 453 ձեռագրում, գրված 1628 թվին կա Վարդանի «Հարցմունք եւ պատասխանիք» վերնագրով մի գործ, որ թվում է, թե կլանել է մեր հիշատակարանը, դատելով այն կտորից, որ բերում է պրոֆ. Ն. Մառը «Ամարային ուղևորություն» աշխատության մեջ (3) եւ որը ավելորդ չենք համարում դնել այստեղ ամբողջապես:

«Հգ. Ապա զհարդ է, որ բազումք ասեն թէ քաջք պատերազմունս մղեն եւ գորս էրեոց որսան. եւ վիշապք գտոհմականս յանդէոց ծծեն եւ յուրվ մարդիկ տեսեալ, զի վիշապք վերանան յերկրէ յերկինս:

Պատխ. Այսպիսի յիմարութեամբ լցեալ է երկիր. մի՞թէ արժան է այսպիսի ասացողսն քրիստոն(ե)այս համարել եւ կամ բնալին առ մտաւորս: Ոչ քաջ լեալ է եւ ոչ վիշապ: Վիշապդ անուն բառ է, զի որ ինչ երկրի մեծ լինի, վիշապ

ասեն ըստ գրոց թէ դու փշրեցեր զգլուխ, եւ ետուր, որ նշան էր զՓարաւոն փշրել ի Կարմիր ծովն. եւ զզէնսն եւ զզարդս նոցա յալեաց եզր ծովուն գտեալ եւ ի ձեռն լեղորդացն ի խորսն անկաւ յաշխարհն Հնդկաց: Նա էր վիշապն, որպէս մարդ մեծամեծեա յաղթանդամ ասի: Եւ թէ ուղիղ է, որ ասեն, ցորեան եւ զհնի առեալ դիւաց. սակայն ոչ ուտեն եւ ոչ ըմպեն եւ ոչ ի տեղոյն շարժեն, այլ երեւոյթս իմն տան: Մի՞թէ հրեշտակքն զոր մատուցանէին նոցա կերակուր, որպէս Մանուէ(յ) եւ Գեղէոն, կերան: Ամմարմնոյ բնութիւն զհարդ կերակրի զմարմնական կերակուր: Դեւք լոկ երեւոյթս տան:

Հրց. Իսկ ընդէ՞ր (որ) այլա ասեն, տեսեալ ոմանց քաջաց եւ վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնս, ուր եւ զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ եւ զԱրտաւագղ Հայոց թագաւոր ի Մասիս եւ զԵրուանդ ի գետս եւ ի մռայլս:

Պախ. Ոչ Աղէքսանդր կայ կենդանի ի կապանս եւ ոչ Արտաւագղ եւ ոչ այլ որ յառաջնոց անախ, զի յորդոց մարդկան Ենովք եւ Եղիայ միայն կենդանիք են, այլ ամենեցուն զմահ ճաշակեալ է: Բայց մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զկռապաշտոն հայոց ի ձեռն քրմաց, որք ասէին թէ Արտաւագղ ոմն վիշապ արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեռնս եւ նա (ձեռ. ի նա) ելանելոց է (ձեռ. են) եւ զաշխարհն ունելոց: Եւ ոմն այլմտաց ունէր զիշխանութիւն հայոց, զարհուրեալ հարցանէր զղձապատումս (ձեռ. զղձայս որում) դիւաց եւ զկախարդսն թէ երբ լինի Արտաւագայ ելանելն ի կապանացն:

Եւ նոքա ասեն. թէ ոչ կամիս զելանելն նորա ի կապանաց, հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհիս դարբնոցն որ ի նաւասարդի օրն որ ամենայն դարբին կորէ կռանաւ ի վերայ սա(յ)լի իւրոյ. եւ երկաթն Արտաւագայ անդրէն հաստատի: Եւ կատարեն զնոյն հրաման այժմ ամենայն դարբին, որ ի նաւասարդի կռանաւ հարկանեն զսա(յ)լն մինչեւ ցայսօր: Եւ զայս ստութիւնս արձանացոյց սատանայ յաշխարհս:

Նոյնպէս եւ զվիշապ, որ է օձ մեծ առ աջօք ցուցանէ, զի ահագին երեւեալ մարդիկ ի պաշտօն առնուցուն զօձն, որպէս արարին Բաբելացիք եւ Ելլադացիք, զվիշապ օձսն պաշտեցին եւ յԱստուծոյ հեռացան»:

Ամտարակույս է, որ այս թանկագին էջերը Վարդանին չեն պատկանում, այսինքն՝ նա չէ հեղինակը: Նա իր ձեռքի տակ է ունեցել մեր Հարցարանի լավագույն և լրիվ խմբագրութիւնը, որից և արտագրել է հավատարմորեն (4):

Վերև նշանակեցիք, որ մեր Հարցարանում Աղէքսանդրի մասին հարց է դրված, բայց պատասխանը պակասում է: Մեր տարակուսանքը փարատում է Վարդանը, որից երևում է պարզ, որ պատասխանը եղել է իրոք Հարցարանում և գուցե պատահմունքով բաց է թողած:

Հաստատվում է նաև «զտոհմական անդէոց ծծեն» ընթերցվածը: Ընդհակառակը, կասկածի տակ է դրվում տեսաբ. բառը, որի տեղ ունի տաճարք համաձայն Եզնիկի:

Ուշագրավ է ի մտայն ընթերցվածը փոխանակ ի մառախու Երվանդի վերաբերյալ:

«Դու փշրեցեր զգլուխ» և «ետուր կերակուր», Մաղմուսի 73, 14 տան հետևյալ «անկալ յաշխարհն Հնդկաց» խոսքերից երևում է, որ Վարդանը ևս կարդում է «ետուր կերակուր զարացն հնդեաց», համաձայն հայերեն թարգմանության: Եզնիկն ունի ջախջախեցեր (փոխ. փշրեցեր) և ժողովրդոցն Եթովպացուց համաձայն հույն *laois tois Aithopsin* փոխանակ զարացն հնդեաց:

Արդյո՞ք նախնի թարգմանության մեջ այդպես է եղել, որ հետո ուղղել են, թե Եզնիկի անձնական թարգմանությունն է այն օտար, ասենք հույն աղբյուրի, որից օգտվել է իր գործի համար:

Ղ. Ալիշանը ծանոթ է թվում Հարցարանին, ինչպես երևում է այն ակնարկներից և մի քանի տողերից, որ բերում է «Հին հավատք հայոց» աշխատության մեջ, անշուշտ այն ձեռագրական աղբյուրների հիման վրա, որ տրամադրելի են եղել նրան վանքի ժողովածուից: Նրանց հրատարակությունը մեծ կարևորություն ունի մեր հարուցած խնդրի նկատմամբ:

Հիշատակարանիս հնության գրավական է այն փաստը, որ նրա հետքերը նշմարելի են արդեն Հովհան Մանդակունու մոտ: Ճշմարիտ է, սրան վերագրված ճառերի հարազատությունը դեռ վիճելի է, սակայն նրանց հնությունը կասկածից դուրս է. «Վասն հմայից դիթակապաց եւ անօրէն յուրթողաց» ճառը մատնում է իր ծանոթությունը ինչպես Եզնիկի, այնպես էլ մեր Հարցարանի հետ: Այսպես՝

- Աղէ, ցոյց գոք ի կախարդաց, որ անցաւ եւ անմահ եղել. Հովհան Մանդակունի, էջ 185= Հարցարան, Զ հարցի վերջը և Եզնիկ:

- Մատանայ առանց քոյոց հրամանաց եւ Աստուծոյ թողացուցանելոյ արարածոց Աստուծոյ ոչ իշխէ: Դու իսկ գիտես եթէ ի խոզիցն երամակ ոչ իշխեսաց մտանել, բայց եթէ հրամայեսաց եւ զինչս նոցա ոչ իշխեսաց կորուսանել, բայց եթէ ի տեսնէ առ հրաման. էջ 195, հմմտ., Եզնիկ, գլ. իր:

- Վասն այդորիկ եւ մահ տարածամք, վասն այդորիկ եւ նեղութիւնք բազումք, վասն այդորիկ եւ անգաւակութիւնք ի ծննդոց եւ կապումն երկանց անլուծանելի, վասն այդորիկ եւ լլկումն դիւաց... էջ 199, հմմտ. Հարցարանի՝ որդիս տալ ամբոց եւ զմէջստնտուկս բարիս առնել: Զեռագիրներից ոչ մէկը չի պահել ստույգ ընթերցումը, որ մենք վերականգնում ենք զմէջ սկնդուկս: Հին բառ է սկնդուկ եւ նշանակում է ամուլ¹:

- Եւ արդ հայեսցուք ի պատուիրանս Աստուծոյ եւ զգրեսալս ի նմա արասուք եւ մի մոլորեսցուք իբրեւ զհեթանոսն ի բախտ եւ ճակատագիր եւ ի

¹ Եւ., 54, 1:

հրամանա: Չի զինչ եւ հրամանքդ տարածեն ընդ ամենայն երկիր եւ բանդագու-
շեալք խօսեն սուտ եթէ մարդ ընդ հրամանա վարի եւ գործէ: Եթէ այդպէս է եւ
ընդ հրամանա գործէ մարդ, ապա յայտ է եթէ եւ դատի ոչ վասն մեղացն, զի
զհրաման նորա կատարենք... էջ 200 = Եզնիկյան դատողություն, հմմտ., ա 15:

- Այլ արարածս ընդ հարկաւ եւ ընդ ծառայութեամբ եւ ըստ հրամանի
սորա վարին եւ ճնճողի անգամ յորոգայթ ոչ անկանի առանց հրամանի,
բայց միայն զմարդ տէր եւ ի վեր, քան զհրաման ստեղծ... էջ 200=
Հարցարան, Չ հարցի վերջը:

-Ով յիմար ընթերցող, յամենայն մոլորութեանց չեղեն քեզ բաւական
նշխարք մարտիրոսաց, որ եկեալ եւ դադարեալ են առ քեզ եւ հանապազ
խնդրին վասն քո ... էջ 197 = հմմտ., Եզնիկ, ա 22:

- Արդ եթէ որ հաւատովք առ Աստուած անկանի, աղաչանօք ապաւինի ի
նշխարս մարտիրոսաց, ընդունի բժշկութիւն ցաւոց, զհալածումն ախտի եւ
զելումն դիւաց. էջ 188՝ հմմտ., Եզնիկ:

Կան և ուրիշ ընդհանուր կետեր և մանավանդ անճնիշխանության
սկզբունքն է, շատ որոշ և պարզ ձևակերպված, որով մոտենում է Եզնիկին:
Մակայն ամլության վերաբերեալ ակնարկը և ճնճողի օրինակը, որ միայն
Հարցարանում ենք գտնում, երևան է հանում հեղինակի ծանոթությունը և
մեր հիշատակարանի հետ:

Այսպիսով և այս փաստը, որ Հարցարանս երեց է, քան Մանդակունու
անունը կրող ճառը, գալիս է ուժ տալու մեր մի շարք դիտողություններին նրա
և Եզնիկի փոխհարաբերության նկատմամբ: Դիտողություններս առանձին
առանձին առած գուցե և տկար, բայց հատ հատ թելեր են, որ միասին
կազմում են առասան, կապելով «Եղծ աղանդոցը» Հարցարանիս: Եվ այս
կապը համոզիչ է մանավանդ եթե նկատի առնենք Եզնիկի գործի ընդհանուր
կազմը, որի վերլուծումն արել ենք «Բազմավեպ»-ում, ինչպես հիշեցինք վերև:

Հիշատակարանիս և Եզնիկի մեզ զբաղեցնող էջերը, անկախ արտահայ-
տածս հայացքից, առաջնակարգ նշանակություն ունին, իբրև ժողովրդա-
կան մտաշխարհի թանկագին գոհարներ, արժանի հատուկ ուսումնա-
սիրության (5):

Գրությունս արդեն պատրաստ էր, երբ դիպվածով ծանոթացա «Pat-
rologia Orientalis» խմբագրության մեջ «Հարցմունք Եղիշայի» կարևոր
հիշատակարանին: Տարաբախտաբար չկարողացանք օգտվել մեզնից
անկախ պատճառով: Հնարավոր եղավ միայն աչքի անցնել: Վերև հիշած
Վարդանի հարցմունքի անմիջական աղբյուրը այս հիշատակարանն է
անպայման (6):

ՆՇԱՆԱԳԻՐ ԿԱՐԳԱՑ ԲԱՆԻՑ ԵԶՆԿԱՆ ԵՐԻՑՈՒ

Պարիսի Ազգային Մատենադարանի հայ ձեռագրական հավաքածուի մեջ կարևորագույններն են կն է թիվ 51, նոր ցուցակով թիվ 112, ձեռագիրը, որ պարունակում է «Ցաճախապատումը» և Ազաթանգեղոս, և գրված է 1254 թվին Իտալիայում ոմն Վարդանի ձեռքով:

Ձեռագիրն իր նախնական վիճակի մեջ չէ: Երևում է քայքայված դրուքյան մեջ է եղել և մի անհայտ ձեռք նորոգել է, կարկատել, և մի կարևոր փոփոխություն մտցրել: Ներկայումս «Ցաճախապատումը» բռնում է թղ. 1-104, որից թղ. 1-58, ուրեմն գրեթե կեսը նոր գրչություն է և պատկանում է նորոգողին: Թղ. 104, 105, 106 և 107 պարապ են, իսկ թղ. 108-ը սկսվում է Ազաթանգեղոս և հասնում մինչև 292ա: Թղթերի թվագրողը սխալմամբ մի թուղթ չէ համարել, և Ազաթանգեղոսի վերջին թուղթը հաշվել է 291, փոխանակ 292: Գրությունը երկայուն է և թղ. 292-ի առաջին էջի երկրորդ սյունակի կեսից սկսվում է Եզ-միկ Երեցի Նշանագիրը, հետևում է թղ. 293թ «Ժամանակի հայրապետացն հայոց» պատառիկը և վերջանում թղ. 294 գրչի հիշատակարանով:

Ձեռագրի նորոգողը նշանակել է ստորին լուսանցքներում տետրակների թվահամարը՝ Ա-ԻԶ, ընդամենը ուրեմն 26 տետրակ:

Սակայն բուն ձեռագրում, գրիչ Վարդանի ձեռագրում, առաջին տեղը բռնելիս է եղել Ազաթանգեղոս և երկրորդը՝ «Ցաճախապատում», ինչպես կարելի է տեսնել տետրակների հին թվահամարից, որ տեղ-տեղ պահվել է ստորին և վերին լուսանցքներում, շատ տեղ փոխել է նորոգողը: Այսպես Ազաթանգեղոսի առաջին էջի ստորին լուսանցքում պարզ նշմարելի է Ա տառը, առաջին տետրակը, և «Ցաճախապատումի» վերջին տետրակը կրում է Ջ տառը, որից հետևում է, որ ձեռագիրն իր սկզբնական վիճակի մեջ ունեցել է 27 տետրակ՝ Ա-Ջ: Նորոգողն Ա ուղղել է ԺԱ ավելցնելով Ժ տառը հին Ա-ին՝ նոր թանաքով և նոր գրչով: Նմանապես հին Ռ ուղղված է Ջ, հին Ջ ուղղված է Է: Միայն Ազաթանգեղոսի բնագիրը բռնել է հնումն 16 տետրակ, իսկ «Ցաճախապատումը»՝ 11: Նորոգողն, ինչպես հիշեցինք, արտագրել է նորին «Ցաճախապատումի» գրեթե կեսը, առաջին 14 գլուխները, արտագրել է ավելի սեղմ գրով. ամփոփելով ամբողջ երկը տասն տետրակում, փոխան իր օրինակի 11 տետրակին, ուրեմն մի տետրակ խնայողություն է արել, և որովհետև կարգը փոխել է դնելով Ազաթանգեղոս

հետ «Յաճախապատումի», ուստի և Ագաթանգեղոսի առաջին տետրակի Ա դարձրել է ԺԱ-րդ:

Այս փոփոխությունն արժանի է ուշադրության ահա՛ ինչ նկատումով: Եթե բուն ձեռագիրն ունեցել է Ագաթանգեղոս- «Յաճախապատում», փոխանակ այժմյան «Յաճախապատում»- Ագաթանգեղոսի, պետք էր սպասել, որ գրչի հիշատակարանը զետեղված լիներ «Յաճախապատումից» հետո, ինչպես սովորություն է: Մինչդեռ այստեղ հիշատակարան չկա, այլ քանի մը բաց, չգրված թղթեր: Բնականորեն հարց է ծագում, արդյոք նորոգողը տեղահան չէ արել հիշատակարանը, ուր, նկատենք, գրիչը կոչում է իր գործը «Աստուածաշունչ սուրբ տառ Մրրոյն Գրիգորի», որ թերևս ավելի «Յաճախապատումին» է պատշաճում, քան Ագաթանգեղոսին, որի վերնագիրն է ձեռագրում «Պատմութիւն մահատակութեան Մրրոյն Գրիգոր Լուսաւորչին» Ագաթանգեղոս: Եթե գրչի հիշատակարանն իր բուն տեղը չէ, այն ժամանակ հարց է ծագում, արդյոք «Ժամանակի հայրապետաց» գրությունը լրի՞վ է և թուրք չէ՞ պակաս, ուր թերևս շարունակվում էր կաթողիկոսների ցանկը: Վերջին անունը՝ Ստեփ[անոս] ջնջված է: Ինչո՞ւ: Առաջին յոթն անունները գրավում են ամեն մեկը մի տող, մնացածները երկուսը՝ մի տող, բացի վերջին տողից ուր սեղմված են երեք անուն: Վերջընթեր տողը՝ Դավիթ, Տրդատ և Բ (այսինքն՝ Դավիթ երկրորդ) իսկապես երկանուն է, քանի որ Դավիթ երկրորդի անունը զեղջված է: Վերջին տողի երկրորդ անունը ջնջված է, որպեսզի այս տողն ևս մյուսների նման երկանուն լինի և թերևս կամեցել է ջնջված Ստեփ[անոս] անունը տեղափոխել հաջորդ թուրքը: Այս կարող է հիմ տակ կասկածելու, որ պակաս թուրք կա, մինչդեռ հաջորդ թուրքը բռնում է գրչի հիշատակարանը:

Սակայն եթե գրիչը տրամադրել է մի թուրք ևս ուր ենթադրաբար պիտի գրեր Ստեփանոսի և հաջորդների անունը, այդ պարագային ի՞նչ պետք ունենա սեղմելու իր գրությունը և ամեն տողում երկու երկու անուն զետեղելու, փոխանակ շարունակելու, ինչպես սկսել էր, մի մի տող հատկացնելու անուններին: Տողերի թիվը ևս 27-ից հասցրած է 32-ի, գրության խտացումը մի բան կարող էր նշանակել՝ այն է սպառել անունների ցուցակը մի էջի վերա առանց անցնելու նոր էջի: Մի ուրիշ հանգամանք: Չեռագրի գրիչը սովորություն չունի թղթն թուրք անցնելիս նշանակել ստորին լուսանցքի անկյունում հաջորդ էջի սկզբի բառերը թղթերի հաջորդական կարգը պահելու համար, ինչպես ընդունված է հին ձեռագիրներում, երբ էջերը թվագրելու եղանակը տակավին գործածական չէր: Միայն մի բացառություն է արած. վերջընթեր թղթի լուսանցքում, ջնջված Ստեփ[անոսի] անվան ներքո կարդացվում է՝ փառք ամենա-, որ է հաջորդող հիշատակարանի սկսվածքը՝ փառք ամենասուրբ: Մրանով կարծես թե փարատում են վերև հայտնած կասկածները թե պակաս թուրք կա Հիշատակարանից առաջ:

Չեռագրի նորոգիչը շատ տեղ ավելացրել է փոխանցագրությունը, անշուշտ քայքայված թղթերի կապը որոշելու համար: Եվ որովհետև ո՛չ հին ձեռագրում և ո՛չ իր վերստին ընդօրինակած մասում չկան փոխանցագրություններ, կարելի է կարծել, որ **փառք ամենա-** նորոգիչի կողմեն է ավելցրած և ոչ թե պատկանում է բուն գրչին: Չեռագիրը քննել ենք շատ տարիներ առաջ և այն տպավորությունն ենք ունեցել, որ գիրը նման է ձեռագրի գրչության: Թերևս ստուգելու պետք կա: Սակայն այժմ մեր քննության նյութն է Եզնիկի **Նշանագիրը**, որի հետ հարուցած խնդրն աղերս չունի:

Եզնիկի այս գործը հայտնի է շատոնց և արդեն հրատարակված է 1893 թվին Արշակ Տեր-Սիբելյանի ջանքով (1), որ Ս. Էջմիածնի ճեմարանի խոստումնալից սաներիցն էր և մեռավ երիտասարդ հասակում, աշակերտել էր Գերմանիայում նշանավոր Հ. Գելցեր գիտնականին և էր դասընկեր Կարապետ Տեր-Սկրտչյանի՝ հայտնի եկեղեցականի:

Տակավի՛ն Ա. Բագրատունին օրինակել է Եզնիկի **Նշանագիրը** Պարիսի ձեռագրից 1823-1824 թվերին և «Հայկազյան բառարանի» հորինողները օգտվել են այդ ընդօրինակությունից (տես «խառնակ» բառը): Հ. Գաթրըճյան ևս ընդօրինակած է եղել և նորերս հրատարակեց հ. Ն. Ալիևյան «Հանդես ամսօրյայի» մեջ¹ համդերձ քննական ուսումնասիրությամբ:

Չգիտենք միայն, ինչո՞ւ **Նշանագիրը** անվանած է **Նկարագիր**. թվում է, թե անուշադիր ընթերցանության վրիպանք է: Հ[այր] Ալիևյան կարծում է, որ **Նշանագիրի** հեղինակ Եզնիկ Երեց ոչ այլ ոք է, եթե ոչ նշանավոր Եզնիկ Կողբացին: Նույն կարծիքն հայտնել է նրանից առաջ հ. Բ. Սարգիսյան: Վերջինս տեղեկությունը շփոթ է **Նշանագրի** ձեռագրական դրության նկատմամբ. ուստի ավելորդ չհամարեցինք նորեն հրատարակելու այնպես ինչպես ձեռագրի մեջ է: «Ազաթանգեղես պատմության վերջը, - գրում է հ. Բ. Սարգիսյան, կա մի ծանոթագրություն, ըստ որում Ազաթանգեղա համար կավի թե թարգմանված է Եզնիկ Երիցու ձեռքով ի հայրապետության Կոմիտաս կաթողիկոսի... այս ծանոթագրության կհաջորդեն «**Նշանագիր կարգաց** հիշատակարանը»: Ծանոթագրություն ասելով հ. Բ. Սարգիսյան ի նկատի ունի **Նշանագրի** վերջին մախադասությունը «Շղիցի յիշատակ Եզնակն ի թարգմանել զգիրս զայս»: Նրա ենթադրությամբ այս հիշատակագիրը վերաբերում է Ազաթանգեղոսին և սկզբում կցված է եղել նրան և հետո տեղը փոխել է **Նշանագրի** հավելումով: **Նշանագիրը** առանց վերջին կտորի, Հռիփսիմեի վանքի նորոգության, պատկանում է, նույն հ. Բ. Սարգիսյանի կարծիքով, Եզնիկ Կողբացու գրչին և հետևապես պետք է

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1937, № 11-12 (2):

ընդունիլ, որ անհարազատ կտորի ներմուծումով հիշատակագիրը միանգամ ևս փոխել է իր տեղը և կարգվել այս կտորի վերջը, ինչպես այժմ է: Եզնիկ Կողբացին որպես թե թարգմանած լինի հունարեն համառոտ բնագրեն Ազաթանգեղոս և նրա ընկերակից Կորյուն թարգմանությունն ճոխացրած և ընդարձակած¹:

Հ[այր] Սուքիաս Պարոնյան, նախկին Մխիթարյան, որ Հասունյան խոռվության առթիվ դարձավ մայր եկեղեցու գիրկը և հովիվ կարգվեց Պարիս, տակավին 1867 թվին կազմել է [Փարիզի] Ազգ[ային] Մատենադարանի հայ ձեռագիրների ցուցակը կարևոր դիտողություններով (3), այն միտքն էր հայտնել, որ Եզնիկ Երեցը Կողբացին չէ, այլ Կոմիտասի ժամանակակից ոմն, որ հեղինակել է **Նշանագիրը** և թարգմանել հունարենից **Ազաթանգեղոսը**: Այս կարծիքը հավանություն է գտել և l'abbé Martin-ի [կողմից], որ Պարոնյանի ցուցակը թարգմանել է ֆրանսերեն և լրացրել (4), և հայտնի հայագետ V. Langlois-ի (5) կողմեն:

Հ[այր] Սարգիսյանի և հ. Պարոնյանի ենթադրությունները Ազաթանգեղոսի վերաբերյալ անընդունելի են: Հ[այր] Ալիևյան իրավամբ ընդդեմ է արտահայտվում Եզնիկ Երեցը Ազաթանգեղոսին կապելու ճախող մտքին: Եվ այս նրա ուսումնասիրության դրական կետն է: Ինչ վերաբերում է **Նշանագրին**, նա հարում է հ. Սարգիսյանի կարծիքին, և աշխատում է հիմնավորել այն, ինչ որ սուկ ենթադրություն էր իր նախորդի կողմեն:

Բ. Սարգիսյան անհարազատ էր համարում միայն վերջին մասը՝ Ս. Հռիփսիմեի նորոգության մասը, հ. Ալիևյան զեղջում է նաև Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպվին նայող հատվածը:

Մենք բոլորովին տարբեր հայացք ունինք խնդրի վերա: Նախ ավելորդ չենք համարում միանգամ ևս վերարտադրել ստորև վավերագիրը ամենայն հարազատությամբ համաձայն ընդօրինակության, որ արել ենք տարիներ առաջ Պարիսի ձեռագրից:

¹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, 1924, էջ 1060: Հմմտ. նաև՝ «Ազաթանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890, էջ 315:

Թ. 292ա Եզնկանն երիցու, թէ ուստի էին կամ որպէս: Ջիարդ յաջորդութիւնք թագաւորացն
5 Տրդատայ, և քահանայապետիցն, ի սրբոյն Գրիգորէ որ կային մինչև առ մեզ: Վարումն փոքր ի շատէ դրոշմեալ վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ:

10 Յետ Տրդատայ թագաւորեաց որդին իւր որ կոչեցաւ Փոքր Խոսրով: Ի սորա աւուրս եկաց քահանայապետ երէց որդին Գրիգորի Վրթբանես:

15 Յետ նորա Տիրան որդին Խոսրովու, ի սորա աւուրս

Թ. 292բ Յուսիկ որդի Վրթբանիսի եկաց քահանայապետ: (Յետ նորին թագաւոր) յաւ-

20 ուրս Տիրանայ: Յետ մահուան Յուսկանն կալաւ զքահանայապետութիւն. հայոց Փառնեբսէն ոմն, մի յագարակէն մատրանն

25 Յովհաննու ի Տարաւն գաւառէ ի Մեհենա գեաւղն, որ մայր է եկեղեցեացն հայոց այսինքն մախ անդ եկեղեցի զառաջին շինեալ:

30 Յետ նորա թագաւորէ Արշակ որդին Տիրանայ: Ի սորա աւուրսն Ներսէս որդի Աթանազիների եկաց յաթռոնն Յուսկանն, թռոն Գրի-

35 գորի մեծի, գորմէ ասեն համեմատեալ Գրիգորի ի գործս կարգաց վարուց զմացից իւրոց: Ջկնի սորա Սահակ: Մա եկաց կաթո-
40 դիկոս: Եւ ապա Շահակ և Ջաւրէն և Ասպուրակ կացին կաթողիկոսք որ էին ի գաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսի:

45 Յետ նորա Պապ որդին Արշակայ Յետ նորա Վարազդատ (ի) մնին թագաւորութեանն տոհմէ որ ապա ատարակալութիւն: Ապա Խոսրո(վ)

50 ոմն ի մնին տոհմէ թագաւորացն հայոց: Առ սովաւ քաժանեցան զերկիրն հայոց ընդ երկու թագաւորն յունաց և թագաւորն պարսից):

55 Պարսից կողմանն Խոսրով թագաւորէ, մասինն յունաց աշխարհին Աշակ ոմն ի մնին տոհմէ թագաւորէ հրամանաւ յունաց թագաւորին:

60 Յետ սորա կոմեսք կալան: Յետ Վրամշապուհոյ որ կողմանն պարսից թագաւորեաց ապա ամս հարուստս մարգպանք պարսից կալան
65 մինչև առ մեզ:

Իսկ ապա Արտաշէտ որդի Վրամշապուհոյ թագաւորէ հրամանաւ պարսից արքային: Եւ ապա մար-

19. Վրիպակ. գրիչը կամխել է սխալմամբ գրել ինչ որ հետևում է 14-րդ տողում:

26. Թերևս ի մեհենագեաւղէն:

34. Թոռ (ի)ն:

45. Աշակ. հետո ավելացրած է ք տողին վերև:

զպանք պարսից կալան
մինչև առ մեզ:
70 Առ որով Ասպուրակէս
կաթողիկոս: Եւ դարձեալ
առ որով ընտրեցաւ Սա-
հակ անուն լինել կաթող-
Թ. 293ա իկոս, որ է որդի Ներսեսի
առաքինոյ թոռն Աթա-
նագինէ թոռն սրբոյն Գ-
րիգորի: Առ սովաւ
80 դպրութիւնք հայոց յաջ-
որդեալ: Եւ կտակարա-
նք եկեղեցւոյ ի սմանէ յառ-
աջ քարգմանեցան և
կարգք գործոցն Գրիգո-
85 րի նորոգեալ արամբ միով
երանելես Տարաւնացւոյ
որում անուն Մասրովպ
ճանաչէր: Որ էառ զձեռնադրութիւն
երիցութեան
90 ի մմին Մահակայ կաթող-
իկոսէ: Սա եզիտ նշան-
ագիր դպրութեան հայե-
րեն լեզուին վարելոյ այլ
փետացն հանգամանս
95 յորում ժամանակի լցան
նոցաւք կարգքն յառաջա
դիմութեան:
Եւ նոցուն աշակերտ Ղևոնդ
այր սուրբ և ընտրեալ և ճշմա-
100 րիտ ի գործ մշակութեան
Այ. Արճան և Կորիւն
և Եզնիկ և արբանեակք
նոցուն լուսաւոր հան-
դիսիցն ձեռնադրեալ
105 են ի ն(մին) սրբոյ կաթողի-
կոսէ:

Եւ եղև հանումն և նորո-
գում նուկերացն սրբոցն
Գայիանեայ և Հռիփսիմեա
110 և ընկերաց նոցին ի Մահա-
կայ կաթողիկոսէ, զի եղ-
ածովն Գրիգորի կային նո-
քա: Եւ շինեաց զվկայար-
անսն վիմատաշ կոփա-
115 ծոյ քարամբք ի Վաղարշա-
պատ քաղաքի: Եւ նորո-
գեաց զտուն Այ. այսինքն
զսուրբ եկեղեցին:
Չի մեծին Գրիգորի եղեալ
120 էր զհիմունս զայն, որպէս
և ցուցեալ էր տեսլեանն երև-
եցելոյ: Բազում և այլ տե-
ղիս նորոգեալ է սուրբ և
ճշմարիտ կաթողիկոսն մեծ
125 Մահակ: Եւ ապա շինե-
աց զսուրբ
եկեղեցին և զ-
վկայարանս սրբոցն ընդ ա-
մենայն տեղիս Հայոց Մեծաց:
Եւ եղև այս ի յամս Արդլաի
վանաց երիցու սրբոյ ի Վա-
130 ղարշապատ քաղաքի: Մինչև
յաւուրս Կոմիտա-
Թ. 293բ սայ սրբոցն Հռիփսիմեա-
նց սպասաւորի որ արժա-
135 նի եղև աթոռոյն սրբոյն
Գրիգորի որ ցանկացաւ
նորոգել զեկեղեցիսն որ-
ում և շնորհեցաւ մեզ ի Քէ.:
Նախ նորոգել զսուրբ կա-
140 թողիկէն և ապա զվկա-
յարանսն սրբոյն Հռիփ-
սիմէի որ կայր նովին
տապանաւ սրբոյն Գրիգորի
պատեալ իւրովք ձեռաւք.

129. Արդլաի անվան մեջ վերջին ա-ի երրորդ ստեղծի փոխարեն մի կետ է:

132. «Մինչև յաւուրս» ուզում է ասել Եւ այսպէս եկաց մնաց մինչև յաւուրս. ոճարանական թերութիւն է անվարժ գրչի:

145 ողջ և անքակ խառնակք
 յաղիցն նովին հանդեր-
 ձով: Որ արդեաք ան-
 հաւատալի թուիցի զկը-
 նի մեր եկելոց, այլ մեր-
 150 ովք իսկ ձեռովք արժա-
 նի եղաք շաւշափել յա-
 նդիման քազմամբոյիս
 հրապարակաց զոր
 փոխեաց ի հանգիստ ի
 155 նոյն յարկս զոր շինեաց
 արաստոյ վիմաք յաւ-
 ուրս Յոհանկան սրբոյն
 կաթողիկէի վանաց երի-
 ցու և Կամովէղի նորուն
 160 սրբոյն Հռիփսիմէի վան-
 աց երիցու ի Վաղարշապա-
 տ քաղաքի:
 Ըսանկիններորդ ամի Խո-
 սրովայ արքայի ց ամաքա
 164 յի որդոյ Ռբզդի:
 Եղիցի յիշատակ Եզնակն
 ի թարգմանել զ գիրս զայս.

162 ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՐԱպետաՅՆ
 ՀԱՅՈՑ:

165 Սրն. Գրիգոր, ամս լ.
 Սրն. Ռստակէս, ամս է.
 Սրն. Վրթաճէս, ամս ժէ.
 Սրն. Գրիգորիս, ամս ժէ.
 Սրն. Յուսիկ, ամս գ.
 170 Սրն. Ներսէս ամս գ.
 Տր. Փաններստ ամս դ.
 Տր. Շահակ գ. Տր. զօրէն դ.
 Տր. Ասպուրակէս ամս է.
 Սրն. Սահակ խա. Տր. Գաղ ժէ.
 175 Տր. Յոհան Մանդանդ ժր.
 Տր. Բարգէն Ե. Տր. Սամուէլ ժ.
 Տր. Մուշէ ը. Տէր Սահակ ժ.
 Տր. Քրիստափոր գ. Տէր Ղեռնդ դ.
 Տր. Ներսէս ի. Տր. Յովհաննես ժէ.
 Տր. Մովսէս լ. Տր. Աբրահամ իգ.
 Տր. Յոհան իգ. Տր. Կոմիտաս
 Տր. Քրիստափոր Գ. Եզր ժ.
 Ներսէս ի. Անաստաս գ. իէ. լ
 Սահակ իգ. Եղիա ժգ.
 185 Դաւիթ ծգ. Տրդատ իգ. ք. ա
 186 Սիոն իէ. Եսայի ծգ. Ս|տե|փ. ք.
 փառք ամենա

163. Կարդալ՝ արքայից արքայի:

165. Եզնակն փոխ. Եզնկան, նորոգողը սխալվել է և գրել ակ փոխ. կա-ի:

186. Ստեփ. անվան վրան քանի մը շեղ գիծ է քաշած, ջնջել ուզելով, բայց տարեթիվը ջնջված չէ:

160-186. Նոտրատիպ բառերը գրված են վերջին նորոգողի ձեռքով: Ինչպես երևում է թղթի այդ նեղ շերտը վերևից վայր խոնավութունից, թե այլ պատճառից վնասված է եղել և գրերը դժվարընթեռնելի կամ եղծված: Ուստի նորոգողը թղթի երկայն շերտ է կպցրել վնասված մասի վերա և ինքը վրան գրել անշուշտ ըստ ձեռագրի:

Թ. 294ա Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն հարև և որդւոյ և սրբոյն հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ընդհինն այ. սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ ածաշունչ սր. տառս սրբոյն Գրիգորի հայոց լուսաւորչի ի խնդրոյ երջանիկ առաքելաշնորհ եպիսկոպոսին Յովանիսի և սրբասնեալ քահանայից Դանիէլի և Միմէնի, զի բազում յուսով և փափագամաւք ցանգացող եղեն սր. գրոցս ի վասն յիշատակի իւրեանց: Եւ ես պատճառեցի զանկարութիւն իմ բայց տեսի զյոյս 10 դոցա և ի յանձն առի, առաւել վասն բազում մեղաց իմոց յուսալով իմ յողորմութիւնն այ. և ի բարեխաւսութիւն սր. հայրապետին Գրիգորի:

Արդ գրեցաւ զիրքս այս ճեռամբ մեղաւոր և անարժան եւ անպիտան կիսամեռ եւ դանդաղ փցուն գրչի Վար...¹ 15 ի Թաւկանիս հայոց չգ. ի քաղաքիս որ կոչի Ռիմ ընդ հովանեաւ սր. տաճարիս որոյ յանուն սր. անտարանչացն Յոհաննու և Մատթէոսի և է սա հոգեւորն հայոց: Եւ ես սուտանունս Վարդան գրեցի զզիրքս զայս եւ եղի զայս յայսմ եկեղեցւոջ ի յիշատակ ինձ և ծնաւորաց իմոց հարև և մար որ ըստ մարմնոյ և հարազատի 20 ն իմոյ Ստեփանոսի քահ. և քեռն իմոյ և որդւոյն Յոհանիսի որոց ողորմեսցի տր. ած. և հանգուսցէ ընզ սրս. իւր աղաչանաւք սրբոյն Գրիգորի Լուս. և ամենայն սրբոց ընդ նմին ողորմեսցի տր. քս. երջանիկ եպիսկոպոսին 25 Յովհաննէսի և սրբասնեալ քիիցն. Դանիէլի և Միմէնի և ծնողաց իւրեանց և բնաւ զարմից ազգանաց. ամէն: Ողորմեսցի ած. աշխատողաց ի զիրքս և որ հանդիպեցան յայսմ տեղւոջ և աշխատեցան ի սպասաւորուն. տկարութենս. մերոյ ամէն, Պաւղոսակ, Պաւլաակ:

Արդ այս երկի առաջին մասը՝ սկզբից մինչև 79-րդ տողը (Առ սովաւ դպրութիւնք) հ. Ակիւնյան ընծայում է Եզնիկ Կողբացուն:

Հ[այր] Ա[կիւնյան] ընդունում է, որ գրվածքիս հեղինակը «աչքի առաջ է ունեցած Փափստոսի Պատմութիւնը» և մատնանշել է քանի մը կետեր, բայց ոչ բոլորը: Խնդրի պարզաբանութեան համար անհրաժեշտ է նշանակել բոլոր քաղվածքները:

Գրութեան խորագիրն անգամ կրում է Փափստոսի «Խոստարանութեան»

¹ Վրան կետեր դրած որպէս զնշման նշան:

նշմարելի ազդեցությունը. «կարգ անցելոց իրաց, գործք և վարք... ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենն **Խոսրովո որդոյ Տրդատայ մինչև ի միս վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց եւ ի քահանայապետութենն **Վրթանայ որդոյ Գրիգորի** մինչև ցայնոսիկ ի վերջինսն.... **դրոշմեալ** նկարեցի առ ի զօգուտն ժառանգել որք միանգամ կամին սրտի մտօք հասու լինել սմին»։ Նակ գլ. Ա՝ «եղաք **փոքր ի շատ** ի կարգի պատմութեան»։**

«Ապա... թագաւորեաց **Խոսրով Կոտակ թոռն Խոսրովո**, որդի քաջի և առաքինոյն Տրդատայ արքայի: Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն երեց որդին **Գրիգորի Վրթանէս**» (նույն, Գ, 3):

«Տիրան որդի Խոսրովո առ զթագաւորութիւնն ... ընդ մնին ... **Յուսիկ** յաջորդեաց ... զհետ **հաւրն իւրոյ Վրթանայ**»: (Գ, 12) «ոչ որ գոյր որ առաջնորդէր մոցա զքահանայապետութիւն... համարեցան արժանի զ**Փռաէն** ոմն երեց ի զաւառէն **Տարօնոյ** ի մեծէ մարգարեանոցէն*... յազարակն մեծի մարգարեանոցի» (Գ, 16):

«Նախ և զառաջին եկեղեցին ի մայր **եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեաց** զի յառաջ մախ անդ էր շինեալ սուրբ եկեղեցին» (Գ, 14).
յԱշտիշատ ուր զառաջինն էր շինեալ եկեղեցի» (Գ, 13):

«Թագաւորեցոյց զԱրշակ որդի Տիրանայ» (Դ, 1):

«Ներսէս որդի Աթանգիհի զթոռն** քահանայապետին **Յուսկան որդոյ Վրթանայ որդոյն Գրիգորի մեծի**» (Գ, 3):

«Զի վարս կարգաց զնացից իւրոց նմանեալ հօրն մեծին **Գրիգորի արդարև հայրաբարոյ**» (Գ, 4):

«Եւ էր **Ջաւէն** այս անուանի զաւակ Ադրիանոս եպիսկոպոսի » (Ձ, 2):

«Ապա **Շահակ Կորճեայ** եկաց զլուխ եպիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի զաւակէ Ադրիանոսի (Ձ, 4 և 15) «թագաւորեցոյց զՊապ զորդին Արշակայ» (Ե, 1):

«Յետ մահուն Պապայ ... զՎարազդատ ոմն ի մնին տոհմէ: Տային զաշխարհն հայոց ի ձեռն Սուրենայ **մարգարանին**» (= օտարակալութիւն՝ **Նշանագրի**) (Ե, 38):

«Ապա զտանէր ի մնին տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով և կապեաց թագ ի զլուխ մորա» (Ձ, 1):

* **Նշանագրոմ** մարգարեանոց հին և անգործածական բառը փոխարինված է ավելի ընթացիկ՝ **մատուռն** բառով:

** **Նշանագիրն** ունի «յաթոռն Յուսկան», որ կարելի էր բերև սխալագրություն համարել փոխան «թոռին», եթե չլիներ վերև հիշած՝ «եկաց յաթոռն հաւրն»:

«Թագաւորն Յունաց եւ քագաւորն Պարսից լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել ... ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին:

Բաժին կողմանն Պարսից էր քագաւորին Խոսրովու եւ բաժին մասինն Յունաց էր քագաւորին Արշակայ» (Ձ, 1):

Ահա այս քաղվածներից են կազմված Նշանագրի այն մասը, որի հեղինակն է, ըստ հ. Ակիմյանի Եզնիկ Կողբացին: Վռամշապուռի եւ Արտաշեսի վերաբերող տողերը 60-70, մատնում են այլ աղբյուր: Կանգ առնենք առայժմ Փավստոսից համած մասի վերա:

Հ[այր] Ակիմյան «դասական նկարագիր» է տեսնում խորագրի լեզվի եւ ոճի մեջ: Թողնենք, որ Եզնիկին վերագրելու համար բավական չէ դասական կոչված տարտամ կնիքը, պետք է Եզնիկյան կնիք, որ ավելի որոշ հասկացողություն է: Հանձնարարված բառերից «նկարագիր» գոյություն չունի, ինչպես տեսանք, այլ «նշանագիր»: Հների մոտ «նշանագիր» նշանակում է «տառ», *στοιχεί α*: Ազաթանգեղոսն է, որ գործ է ածում «դպրի, գրողի» իմաստով: Իսկ խորագրում «նշանագիր» է «գրուածք, գրութիւն» իմաստ որ դասական չէ: «Կարգ» չէ նշանակում պատմություն, այլ միմիայն կարգ, «կարգ բանից», «կարգ գործոց»՝ հաջորդություն բանից, գործոց, եւ «նշանագիր կարգաց բանից» է, որ շարադրության, պատմվածքի իմաստ ունի: Չէ կարելի անջատել «բանից» բառը, ինչպես հ. Ակիմյան է անում, որովհետև «նշանագիր կարգաց» ոչինչ չէ նշանակում, ամեն պարագային չէ նշանակում «պատմութիւն», «փոքր ի շատ» ոչ Եզնիկյան է եւ ոչ սուրբգրեանական, իսկ «դրոշմել»՝ սովորական բառ է անկարող որակել որևէ ոճ: «Վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ»՝ անհաջող նախադասություն ոճի տեսակետից:

Մնում է «վարումն», որ արժանի է ուշադրության: Հ[այր] Ակիմյան կարծում է, որ «վարումն» նշանակում է «ամփոփումն, համառօտ առաջ-բերութիւն, համադրութիւն»: Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս: «Վարումն» գործողության անուն է «վարել» բայի, վարել զիշխանութիւն, զկեանս, որից եւ վարումն իշխանութեան, կենաց: Հետևապես «վարումն փոքր ի շատ դրոշմելայ» այլ միտք չունի քան «վարումն (իմա՝ թագավորության կամ հայրապետության) եւ կամ ինչ որ մենք այժմ անվանում ենք «վարումնք», նույն անվան հոգնակին:

Հ[այր] Ակիմյանը գտել է նույն «վարումն» բառը Եփրեմ Ասորու թարգմանության մեջ, բայց անդ եւ չի նշանակում «ամփոփումն, համառօտ յառաջբերութիւն»:

Եփրեմ Ասորին կոչում է Մնացորդաց գիրքը «Դպրութիւն Իբրամննու» եւ իր մեկնությունը սկսում է այսպես. «Մատենագիրն Դպրութեան Իբրամննու,

զի է մեկնութիւն նորա Դպրութիւն՝ վարումն ատուրց թագաւորաց Յուդայ»...

Խոսքն «Իբրամննու» մասին է, որ Մնացորդաց գրքի ասորական անունն է: Բուն եբրայական անունն է Սեփեր Դիբրէ Հայամին, *Sepher Dibhrêy Hayamim*, որ հիշատակվում է Դ. Թագ. մեջ «Մնացորդ քանից գրեալ են ի զիրս քանից ատուրց թագաւորացն Յուդայ», *ἐπι βιβλίου λόγων (կամ ῥημάτων τῶν ἡμερῶν*¹: Ուրեմն բուն հին անունն է՝ Գիրք քանից ատուրց, որ Յոթանասունք փոխել են Մնացորդաց-ը:

Եբրայական անունն անցել է ասորերեն նախ որպես Դիբրեամին, *Dibryamin*, հետո խանգարվել դարձել է Իբրեամին, *ibryamin*, անգամ Բրեամին *Bryamin*, սկզբի դի, *di* վանկի գեղջումով, որն ասորի գրիչները շփոթել են իրենց լեզվի համահնչյուն նախդիր-ի հետ: Եփրեմ Ասորին, մեկնության հեղինակը հարկավ գիտեր անունին ծագումը և անպարտ է հետագա աղճատման համար:

Հայ թարգմանության մեջ ևս բառը ներկայացնում է արդեն աղճատ ձևով, Իբրամեն փոխանակ Դիբրամեն (ավելի ճիշտ Իբրամին, Դիբրամին): Հավանորեն թարգմանիչը չէ պատասխանատու աղճատումին, այլ այդպես է գտել իր ասորի օրինակում:

Արդ «Դպրութիւն Իբրամննու» համապատասխանում է *Sepher dibryamin*, ուր դպրություն նշանակում է *sepher* «գիրք»: Յաջորդող խոսքերի մեջ՝ «զի է մեկնութիւն նորա դպրութիւն՝ վարումն ատուրց», պարզ չէ թե ի՞նչ միտք ունի «Դպրութիւն» և ի՞նչ է պաշտոնը կցորդ «վարումն»-ի: Եթե դպրություն այստեղ ևս նույն *sepher*-ն է և ուրեմն «վարումն» է զուգակշիռ *dibhrêy*-ի, պետք էր սպասել, որ «վարումն» դրված լիներ այս դիրքում սեռական հոլովով և ո՛չ ուղղական: Իսկ ենթադրել, թե այստեղ «դպրութիւնն» է ներկայացնում *dibhrêy* և «վարումն» է լոկ բացահայտիչ, նշանակում է ընդունիլ, որ միևնույն բառը միևնույն պարբերության մեջ եռակի առումով է գործածված: Այս անհավանական է:

Գերադասելի է առաջին ենթադրությունը: Զերական անհարթությունը կվերանա, եթե «Դպրութիւն» կարդանք «Դպրութեան»: Մատենագիրն «դպրութեան Իբրամիննու զի է մեկնութիւն նորա (մատենագրի) դպրութեան՝ վարումն ատուրց», այսինքն հեղինակի գրքի (անվան) մեկնութիւնս է «վարումն ատուրց»: Կամ պետք է հաշտվիլ քերական անողորկության հետ և հասկանալ այսպես. «զի է մեկնութիւն նորա (Իբրամիննու)՝ դպրութիւն «վարումն ատուրց»: Այսպես թե այնպես մեզ հետաքրքրող «վարումն» համազոր է *dibhrêy* բառին և ավուրց՝ *yamin*: Յոթանասունք, ինչպես

¹ Դ. Թագ., ԺԴ, 18 և 28. ԺԵ հաճախ: